

STUDIA QUINQUEECCLESIENSIA

A PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsának folyóirata

1.

2025

1.

2025

A PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsának folyóirata

Online elérhetőség: <https://journals.lib.pte.hu/index.php/studia-quinqueeclesiensia/index>

A folyóirat DOI-azonosítója: 10.15170/SQ

Az 1. szám DOI-azonosítója: 10.15170/SQ.2025.01.01

Megjelenik a PTE BTK KTDT
(H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6.) kiadásában.

Felelős kiadó: Dr. habil. Pohárnok Melinda, KTDT elnök
Szerkesztőség: H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
E-mail: ktdt.btk.pte@gmail.com

Tanácsadó testület:
Bene Krisztián (PTE BTK), Farkas Judit (PTE BTK), Fedeles Tamás (PTE BTK),
Láng András (PTE BTK), Nagy Zoltán (PTE BTK), Varga Zoltán (PTE BTK)

Szerkesztőbizottság:
Balatonyi Judit (PTE BTK), Barabás Gábor (PTE BTK), Böhm Gábor (PTE BTK),
Pohárnok Melinda (PTE BTK)

Főszerkesztő:
Barabás Gábor (PTE BTK)

A számot szerkesztette:
Balatonyi Judit – Barabás Gábor – Böhm Gábor – Pohárnok Melinda

A Studia Quinqueeclesiensia-logó tervezője: Juhász Viktória
Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár

Nyomtatott kiadás: ISSN 3094-2608
Online kiadás: ISSN 3094-2616

Tartalom

BALATONYI JUDIT

Szerelem vagy Babaváró? Házasságkötési láz a koronavírus idején 9

BARABÁS GÁBOR

A fehér sasok és a turul. Lengyel–magyar dinasztikus kapcsolatok
az érett középkor alkonyán 33

BÖHM GÁBOR

Szociográfiai látásmód és modern magyar próza. Műfaj történeti
vázlat 69

ERÁT DÁVID

Szülj a hazáért? A nemzeti identitás és a gyermekvállalási szándékok
összefüggése demográfiai szemszögből 93

GLIED VIKTOR – TISLÉR ÁDÁM

Gondolatok civilizációnk összeomlásáról 109

HAPP ZSUZSA

Kötődés, stressz és megküzdés a párkapcsolatban 131

S. LACZKÓ ANDRÁS

Egy csészényi bűn. Barcsay Ábrahám: A Kávéra 143

Szerzőink 183

Előszó

A Studia Quinqueecclesiensia a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Kari Tudományos Diákköri Tanácsának (KTDT) 2025-ben létrehozott folyóirata. Az SQ közvetlen folytatása a korábbi *PTE Bölcsész Akadémia Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok köréből* című kötetso-rozatunknak. Célja elsősorban a Karon folyó sokrétű tudományos munka rep-rezentálása. A tanulmányok elsődleges körét a KTDT által szervezett Bölcsész Akadémia kurzuson elhangzott előadások adják, de a szerkesztőség nyitott a Kar bármely oktatója és kutatója számára, illetve szívesen fogadunk a jövőben írásokat intézményünkön kívülről is a bölcsészet- és társadalomtudományok köréből.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán im-máron több mint tíz éves múltra tekint vissza a Bölcsész Akadémia előadássoro-zat. A programon minden egyetemi polgár részt vehet, az universitas falain túliak számára is nyitott a rendezvény, továbbá egyetemi kurzusként is minden szem-eszterben meghirdetésre kerül. A pécsi Bölcsész Akadémia nem titkolt hivatá-sa, hogy megmutassa az egyetemi polgárok és a széles közönségnek, hogy miben rejlik a bölcsészettudomány szépsége és öröme, és nem utolsó sorban társadalmi haszna. Az egyetemi előadássorozaton a felkért előadók, karunk oktatói kutatá-si eredményeikről, kedvenc témáikról beszélnek. Bemutatják az őket különösen foglalkoztató kérdéseket, és megoszthatják saját olvasataikat, megformált vélemé-nyüket az érdeklődőkkel. Az előadások széles merítésben, számos tudományterü-letet és oktatót próbált reflektorfénybe állítani.

A Studia Quinqueecclesiensia magyar nyelven közöl tanulmányokat, kiemelt célunk a magyar mint tudományos nyelv támogatása, tudományos szempontból és az egyetemi oktatást is szem előtt tartva. Mindezek mellett a tudományos disz-zemináció szem előtt tartásával az írások címei és összefoglalói (abstract), illetve a kulcsszavak angolul szerepelnek. Az első folyóiratszám 2024/2025-ös őszi és ta-vaszi félévek Bölcsész Akadémia előadásainak tanulmánnyá szerkesztett változa-tait adja közre.

2025. július 4.

Szerkesztők

Balatonyi Judit

Szerelem vagy Babaváró?

Házasságkötési láz a koronavírus idején

Love or Loan? Marriage Boom in Pandemic Hungary

“It is more likely that a person will give up their ideas about getting married than give up on someone who holds opposing views or is unable to get married for other (religious, legal) reasons.” This is how one respondent to my first Marriage Questionnaire in 2020 explained their rather unusual views on the motivations for marriage. Reversing the quoted thoughts, based on the results of my marriage research in pandemic Hungary I also saw that not only those who wanted to get married, but also those who had previously opposed marriage, those who had previously been “unable” to marry, often changed their opposing views and got married during the pandemic. They did so at a time when organizing weddings became particularly difficult and uncertain due to pandemic restrictions and tightened regulations. While marriage rates fell significantly in most countries around the world during the pandemic, in Hungary, despite the difficulties, the number of marriages not only did not decline, but increased. What could be behind this demographic phenomenon – loan, love, a new renaissance of the institution of marriage? In my paper, I will seek to answer this question by examining public and political narratives, everyday discourse, and personal experiences during the pandemic based on the results of my digital anthropological research (online questionnaires, digital ethnography, and in-depth interviews) that began in 2019.

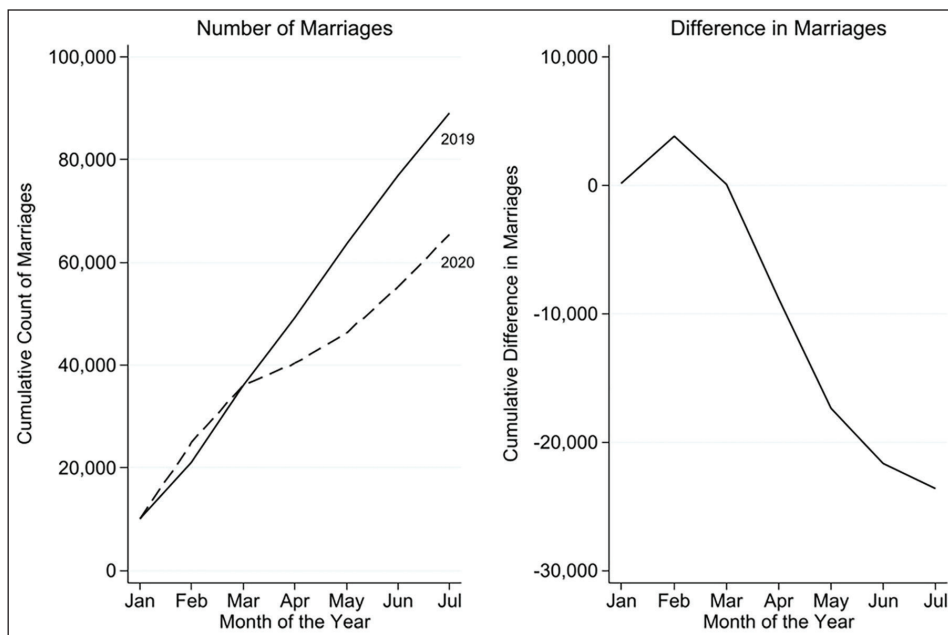
Keywords: anthropology, marriage, getting married, pandemic, love, romantic partnership, collective effervescence

Egy társadalmi jelenség, ami magyarázatra szorul: növekvő házasságkötési ráta a pandémia idején

A nemzetközi társadalmi folyamatokat elemző szociológiai és demográfiai híradások szerint a házasságkötési ráta az esetek többségében világszerte jelentősen

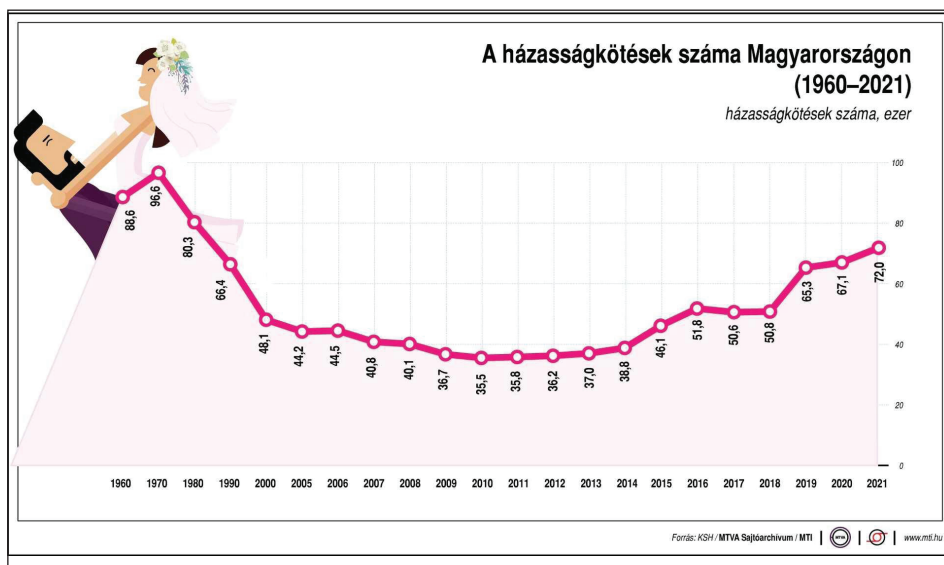
visszaesett a Covid-19 járvány idején. Japánban 37%-os visszaesést tapasztaltak, Olaszországban 80%-osat. Az USA-ban szintén drasztikusan csökkent a házasságkötések száma. A csökkenő házasságkötési rátát elsősorban a világjárvány eredményezte nehézségekkel, problémákkal, a járványkezelés érdekében meghozott korlátozó kormányzati intézkedésekkel (pl. kijárási és gyülekezési tilalommal, az események tiltásával, létszámkorlátozással) magyarázták, számoltak még a Covid-19 párkapcsolatokra, társas kapcsolatokra gyakorolt negatív pszichológiai hatásaival, a pandémia kapcsán kialakult gazdasági instabilitással (munkahelyvesztés, kiszámíthatatlan jövedelem) és a konkrét egészségügyi problémákkal is.¹ Vagyis a kutatások azt emelték ki, hogy a pandémia során meghozott jogi-egészségügyi korlátozások, tiltások és a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények miatt az emberek többségében elhalasztották, lemondták a tervezett házasságkötéseiket.

1. ábra: Házasságkötések USA, Florida 2019–2020²

¹ L. REYNOLDS 2020; WAGNER – CHOI – COHEN 2020.

² WAGNER – CHOI – COHEN 2020.

2. ábra: Házasságkötések Magyarországon (1960–2021)

Forrás: KSH, MTV Sajtóarchívum / MTI

Európai kontextusba is helyezve, a vírushelyzet 5 hulláma alatt a visegrádi országok (V4) közül egyedül Magyarországon nem esett vissza a házassági kedv.³ Bár a magyar kormány a járvány miatt szigorításokat vezetett be, mégis, a korlátozások ellenére a házasságkötések száma nem, hogy nem csökkent, hanem még nőtt is. Míg 2019-ben 65.300, addig 2020-ban 67.301 pár házasodott,⁴ az emelkedés 3,1% volt. 2021-ben tovább emelkedett a házasságkötések száma: 72.000 pár kötött házasságot, ez 7,3%-kal volt több az egy évvel korábbinál (a 2021-es emelkedésben az is szerepet játszott, hogy sok 2020-ban elhalasztott esküvőt ekkor tartottak meg).⁵

Mi állhatott az esküvői boom hátterében: Pandémia, babaváró hitel, szerelem, a házasság intézményének újszerű reneszánsza?

³ Forrás: <https://adatujsgiras.atlatszo.hu/2021/04/15/a-jarvanyellenere-hazasodik-a-magyar/?fbclid=IwAR2l2LQRdlWwgAMse308cBhFjNvSOy8vS8gr9xB4cWnULzC9AQanvxGh9s> (2021.05.21)

⁴ Forrás: <http://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/list/nep> (2021-05-26)

⁵ Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep2112.html> (2022-02-22) 2022-ben némiképp csökkent a házasságkötések száma, 63.104 pár kötött házasságot, ez 12%-kal, 8369-cel kevesebb az előző évinél (megközelítően azonos a 2019-es évvel, amikor jelentősen megugrott a házasságkötések száma). Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep2301.html> (2023-03-10)

Lehetséges válaszok – hipotézisek

Az elmúlt évek növekvő házasságkötési tendenciája

A pandémia alatt is növekvő házasságkötési kedv feltehetően egyenes következménye, folytatása volt az előző évek demográfiai változásainak. Ugyanis az elmúlt bő egy évtized során a házasságkötések területén lassú emelkedés, majd 2019-től kezdve ugrásszerű növekedés volt kimutatható. Magyarországon a 2010-es mélypontot elhagyva (évi 35.500 körüli házasságkötés) a lakodalmak száma, kisebb visszaesésekkel tarkítva, lassan emelkedni kezdett.⁶ A demográfiai munkák ezt megelőzően, az 1970-es évektől kezdődően, hosszú évtizedeken keresztül a házassági kedv rohamos csökkenéséről számoltak be. Ezt a folyamatot többek a második demográfiai átmenet⁷ részének tekintették, és nagyrészt az értékek individualizálásának tulajdonították.⁸ A 2010-től kezdődő lassú emelkedés 2019-ben felgyorsult, ekkortól a házasságkötések száma ugrásszerűen nőni kezdett. 2019 januárja és decembere között 65.300 pár házasodott, ez 28%-kal, 14.472-vel volt több az egy évvel korábbinál. És ez a növekedés, ahogy azt láthattuk, mérsékelten ugyan, de tovább emelkedett a pandémiai ideje alatt is. Bár a házassági kedv elmúlt évtizedre datálható fellendülése nem példa nélküli nemzetközi viszonylatban, több közép- és kelet-európai országban, Szlovákiában vagy Romániában vagy a nyugati, dél-nyugati országok közül Németországban és Spanyolországban is növekedés indult a házassági mozgalomban, tartós növekedés csak Magyarországon volt kimutatható.⁹ A kivételek között említhető még Svédország is, ahol az 1970-es évektől csökkenő házasságkötési tendencia 1998-ban megfordult, és 2004-ben jócskán meghaladta az európai átlagot. Ez a fordulat a svéd szociológus Jacob Strandell szerint azért is különösen érdekes, mivel Svédország a második demográfiai átmenet nemzetközi előfutára volt.¹⁰ A házasságkötési ráta növekedése, ahogy azt már említettem, más országokban a pandémiai idején megtorpant, illetve drasztikusan csökkenni kezdett. Így volt ez Svédország esetében is, ahol a házasságkötések száma a Covid-19 alatt szintén csökkenő tendenciára váltott. Kell lennie tehát valamiféle más magyarázatnak is.

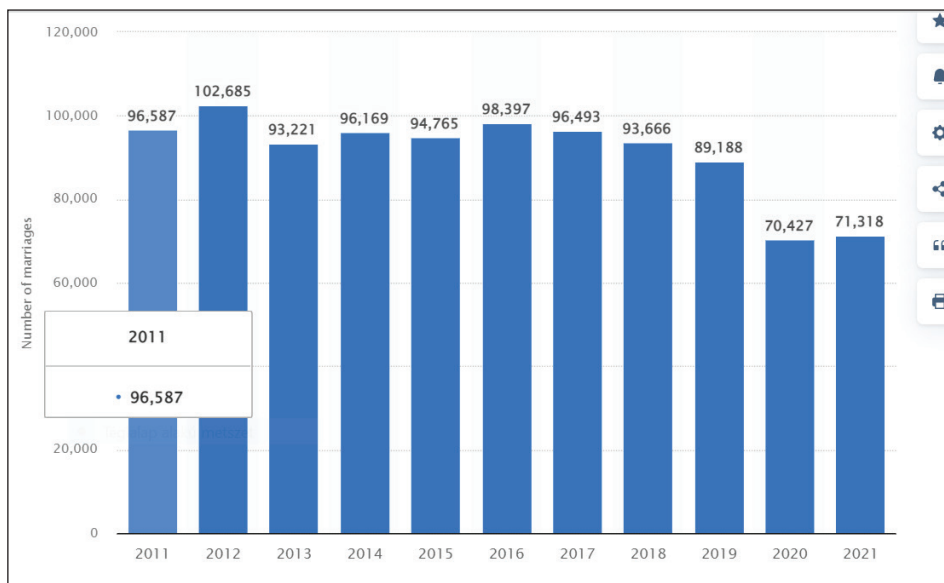
⁶ Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wnz001.html (2018-11-19)

⁷ A demográfiai változás két fő eleme a termékenységi magatartás megváltozása és a családi és házassági-élettársi kapcsolatok átalakulása (l. erről részletesen HABLICSEK 1995).

⁸ L. STRANDELL 2018.

⁹ L. ENGLER – PÁRI 2021. 92.

¹⁰ L. STRANDELL 2018.

3. ábra: Az új házasságkötések száma Svédországban 2011–2021¹¹

A Babaváró hitel explicit és implicit hatásai a házasságtervezésre

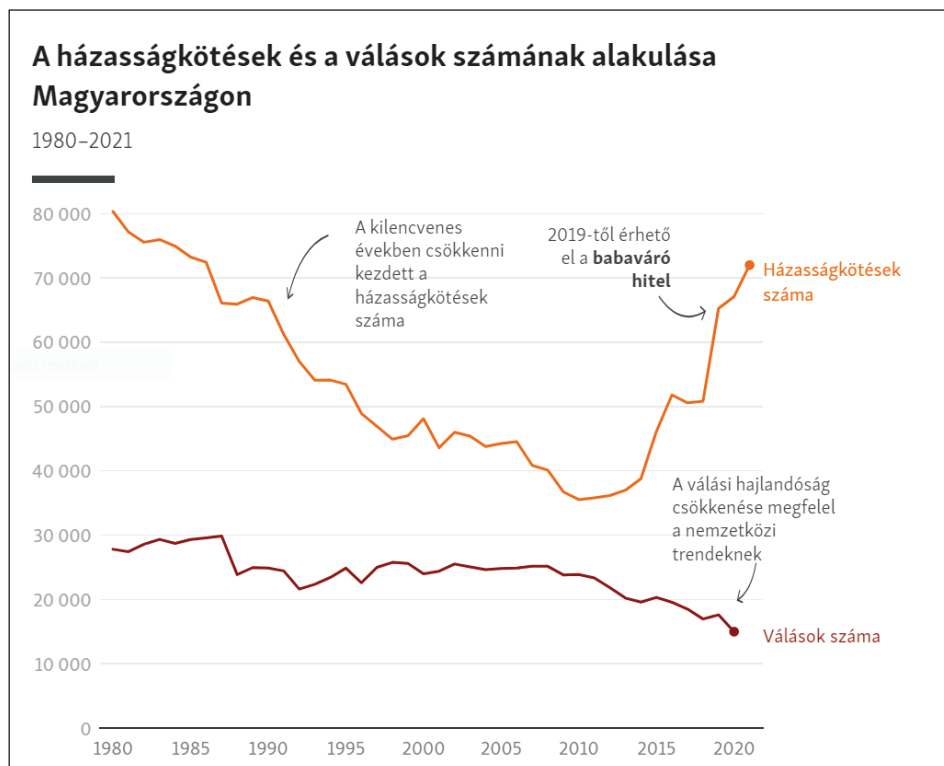
A hazai statisztikai adatsorokból kirajzolódó demográfiai jelenség, a pandémia alatt is növekvő házasságkötési ráta, a házasságkötések újszerű népszerűségének első, kézenfekvő magyarázatát ugyanis a regnáló kormány politikai, család és népesedéspolitikai intézkedéseivel összefüggésben találhatjuk meg. Az elmúlt 10–12 év családpolitikai intézkedéseinek (főként az ekkor megjelenő új támogatási formák) dinamikus hajtóerejét hangsúlyozzák a tudományos értekezések is.¹² Arról van szó tudniillik, hogy számos kedvező konstrukciójú hitel esetében a házasságkötés, a házastársi státusz, illetve a gyermektervezés alapfeltétel. Gondolok itt a 2015-től induló CSOK-programra;¹³ és különösen a 2019-ben a *Családvédelmi Akcióterv* részeként bevezetett *Babaváró hitelre*.¹⁴ A 2019-es kiugró emelkedés a házasságkötések számában pontosan egybeesett a *Babaváró hitel* bevezetésével.

¹¹ *Number of new marriages in Sweden from 2011 to 2021* – publikálta a Statista Research Department. Online elérhetőség: <https://www.statista.com/statistics/524739/sweden-number-of-newlyweds/> (2022-03-23)

¹² ENGLER – PÁRI 2021. 90.

¹³ A családok otthonteremtési kedvezményéről l. erről részletesen SZIKRA 2018; ezeknek, illetve a különféle adókedvezmények házasságkötési hajlandóságra gyakorolt hatásairól és annak társadalmi rétegzettségéről l. MURINKO – ROHR 2018. 18.

¹⁴ L. ezekről részletesen SZIKRA 2018; HUNGLER – KENDE 2019.

4. ábra: Házasságkötések és válások száma, 2022. Forrás: KSH¹⁵

Tehát a pandémia ideje alatti magas házasságkötési ráta egyenes következménye lehetett a korábbi házasságkötési kedvet élénkítő, gazdasági értelemben motiváló társadalmpolitikai beavatkozásoknak. Továbbá, megkockáztatom, hogy a megváltozott ritualizációs gyakorlatokban (is) nagy szerepe lehetett a kormány különféle családpolitikai intézkedéseinek. Azért házasodtak az emberek a világjárvány idején, mert erre gazdasági szempontokból megalapozott, erős indokuk / motivációjuk (is) volt.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a V4-es országok közül Szlovákiában is érvénybe lépett 2019-ben egy, a hazai támogatási rendszerhez hasonló konstrukció (a 35 évnél fiatalabb házaspárok ingatlanvásárlás és -felújítás céljából előnyös kölcsönt vehetnek fel az *Állami Lakásfejlesztési Alaptól* (ŠFRB)).¹⁶ Ott, a koronavírus mégis jelentős visszaesést jelentett a házasságok számát tekintve. „Szlovákiában

¹⁵ <https://www.szabadeuropa.hu/a/hazassagkotesek-szama-rekordmagas/31714501.html> (2022-03-15)

¹⁶ Forrás: <https://uj szo.com/hasznos-tanacs/elonyos-allami-hitel-ifju-hazasoknak> (2022-03-23)

2020-ban 23 800 pár kötött házasságot, ez 21%-kal kevesebb az előző öt év átlagához képest. A Statisztikai Hivatal szerint Csehszlovákia 1918-as megalakulása óta ekkor volt a legalacsonyabb a házasságkötések száma.”¹⁷ Tehát pusztán a kedvező hitelek hatásával a Covid-19 járvány alatti magyarországi házasságkötési kedv emelkedése valószínűleg csak részlegesen magyarázható.

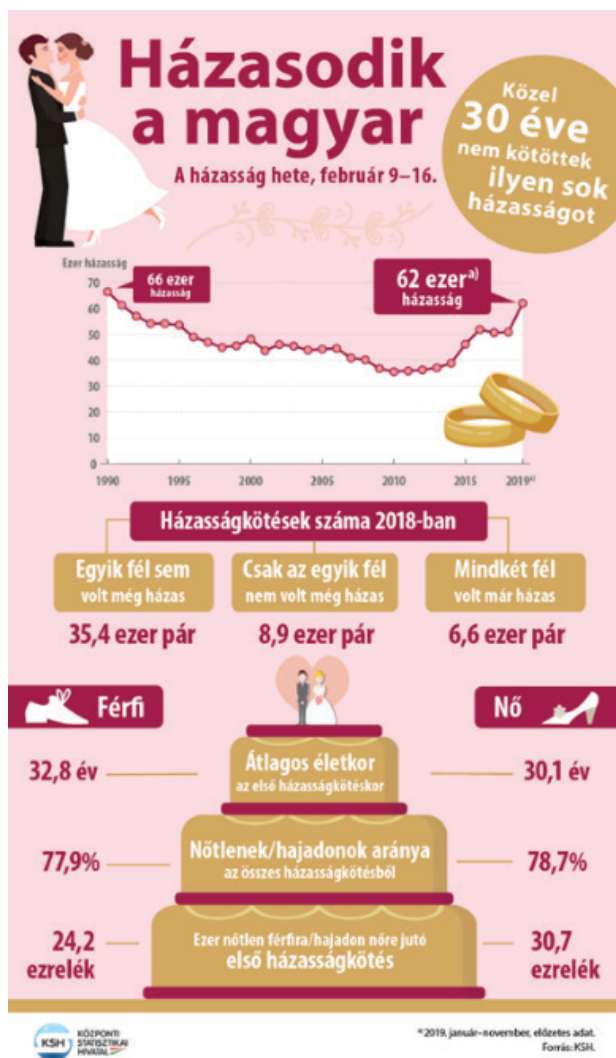
A kedvező kamatozású hitelek nem csak direkt, hanem implicit módon is befolyásolhatták a kortárs, Covid előtti és alatti házasságkötési trendeket. Megfigyeléseim szerint élénk, főként politikai, közéleti, vallási és laikus diskurzusok kísérték a pandémia alatti magyarországi házasságkötési gyakorlatokat, s ezekkel együtt a Babaváró hitel megjelenését. Az emberek elsősorban nemzetközi mintáktól eltérő, a pandémia alatt is egyre növekvő házasságkötési kedvre, és ezzel párhuzamosan a válások számának ideiglenes (2021-es) növekedésére reagáltak. Azt feltételezem, hogy ezek a házassággal kapcsolatos diskurzusok különösen fontos szerepet töltek be az egyéni tervezési és döntési folyamatokban.

A kortárs lakodalmak népszerűségével kapcsolatos médiatájékoztatás eleinte legalábbis, a felszínen, szem előtt tartotta a lakodalmi boom tényét, azt, hogy ismét divatba jött a házasság, divatba jött a romantikus szerelem. Ezt a média által is generált népszerűséget kiemelte a szociológus Murinkó Livia is.¹⁸ Ugyanakkor ez a népszerűség hamar utat engedett a kételynek is: vajon milyen okból házasodnak ilyen sokan? A 2020 februárjában a Facebook felületén publikált KSH adatokon alapuló infografika még azt hangsúlyozta, hogy „közel 30 éve nem kötöttek ilyen sok házasságot”. A színes ábrából az is kiderül, hogy 2019-ben a házasságkötések 27,7%-a esetén a pár egyik, vagy mindkét tagja másodszor házasodott. A növekvő házasságkötési kedv a 2020-as *Házasság hetének* (2020. február 9. és 16. között) egyik központi témája, gondolata volt – „Örömünkre szolgál, hogy napjainkban a házasság újra divatba jött”.¹⁹ Megjelent mindez a későbbi *Esküvői kiállítások* hivatalos kommunikációjában is.

¹⁷ Forrás: <https://spectator.sme.sk/c/22647174/pandemic-cuts-marriage-rate-in-2020-lowest-number-since-1918.html> (2022-03-23).

¹⁸ Forrás: <https://wmn.hu/wmn-life/55653-aso-kapa-nagyharang-csok-babavaro-hitel--miert-hazasodunk-ma-> (2022-03-11)

¹⁹ <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/osszeshir/478-ezerszer-is-igen-elindult-a-2021-es-hazassag-hete> (2022-03-15)

5. ábra: #aházassághete #kshinfografika
(Központi Statisztikai Hivatal – KSH, 2020. február 11.)²⁰

A KSH-s infografikát a Facebookon megosztották magánszemélyek (friss házasok és házasulandók), társskereső oldalak, lakodalmi szolgáltatók (szertartásvezetők, ceremóniamesterek, fényképészek, esküvőszervező csoportok adminisztrátorai), továbbá párterápiával, párkapcsolati problémákkal foglalkozó coachok, mediátorok,

²⁰ Forrás: <https://www.facebook.com/KozpontiStatisztikaiHivatal/photos/a.462605993883714/1933854276758871/?type=3&theater> (2020-03-18)

tanácsadók, illetve kormányzati kötődésű oldalak, így például az *Emberi Erőforrások Minisztériuma* is. A KSH elemzését érdekességként, a kormányzati támogatások látványos eredményeiként, a randioldalak legitimációs forrásaiként, továbbá a saját lakodalomszolgáltatói hivatás igazolásaként (hogy tudniillik sok házasság kötötték, szükség van a jó szolgáltatókra) és egyben reklámként tették közzé. „Lesz munkánk idén és jövőre is. Köszönjük kedves párok!” (Esküvő és rendezvény DJ, 2020. február 15.) „Sokszor kérdezitek, hogy nincs túl sok fotós a piacon? Ha a statisztikát nézzük, akkor van még hely.” (Fényképész, 2020. február 12.)

A kormány *Család- és ifjúságügyért Felelős Államtitkárságának* honlapján a hír kapcsán a következő információkat osztotta meg videóban közzétett üzenet formájában:

„Magyarországon egyre többen kötnek házasságot. Mondhatjuk azt is, hogy a házasság reneszánszát éli Magyarországon. Nemzetközi összehasonlításban is Magyarországon nőtt leginkább a házasságkötések száma az elmúlt években. És hogyha megnézzük, hogy 2010-ben egy olyan mélypont volt, amikor nagyon kevés házasságot kötöttek, és ráadásul a válásoknak és az özvegyüléseknek a száma kétszer annyi volt, mint a házasságkötéseknek száma abban az évben, ehhez képest most eljutottunk oda, hogy az elmúlt harminc-negyven évben tapasztalható legmagasabb házasságkötéseket éljük. Tehát a fiatalok ma Magyarországon ismét házasságban szeretnének élni, és gyermekeket szeretnének. Ez köszönhető annak is, hogy családbarát politikát folytatunk 2010 óta, folyamatosan bővítjük a családtámogatásokat. Tavaly bevezettük a Családvédelmi Akciótervet, lehet Babaváró támogatást kapni, ott az otthonteremtési program, a CSOK és a gyermekneveléshez is folyamatosan segítséget és támogatást nyújtunk. Azt szeretnénk, ha Magyarországon a fiatalok házasságot köthetnének, ha megtalálják a párjukat, és annyi gyereket vállalhatnának, akkor és amennyi gyereket szeretnének. Mi ezért dolgozunk.”²¹

Az államtitkár máshol beszélt arról is, hogy „kutatások szerint a magyarok 75 százaléka nem tartja elavultnak a házasságot, 10-ből 9 ember pedig javasolja is azt”²² Érdemes röviden megvizsgálni a regnáló kormány (heteronormatív) házasságfogalmát, és azt is, hogy miért ennyire fontos ennek hangsúlyozása a közéleti diskurzusokban, miért van szükség egy hegemon házasság-koncepció nyilvános

²¹ Család- és ifjúságügyért felelős államtitkár videós üzenete, 2020. február 12. Forrás: <https://2015-2019.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/csalad-es-ifjusagugyert-felelos-allamtitkarsag/video/reneszanszat-eli-a-hazassagkotes-magyarorszagon> (2020-02-12)

²² Forrás: <https://168.hu/itthon/sok-a-hazassagkotes-181647> (2022-03-15)

politikai reprezentációira. A népeségpolitikai szempontok mellett azt gondolom, hogy számolnunk kell a kormány nemzeti identitáskonstrukciós, identitáserősítő és egyben különbségkontrolláló propaganda-tevékenységével is.²³

A házasságok népszerűsége, a házassággal kapcsolatos hegemon politikai diskurzusok, a megnövekedett házasságkötési kedv a hitel felvételére való utalásokkal összefüggésben igen hamar egyfajta kritikai diskurzust is elindított (egyrészt a kormányzati hegemon család és házasságértelmezéseire válaszul: a házasság a gyermekvállalás helye; nem elavult; „Magyarországon ismét házasságban szeretnének élni, és gyermekeket szeretnének”) és a nyilvános reprezentációk szintjén létre is hozta a kortárs házasságok társadalmi krízisét (a krízis látszatát). A nyilvános kritikai diskurzusok tehát nemcsak a házasságkötési boomra, hanem a politikum kortárs – tudniillik a nő és férfi által alkotott házasság konzervatívabb – házasságkötés-értelmezéseire is reflektáltak. Az egyre növekvő házasságkötési kedv a nyilvános diskurzusok szintjén hamar összefonódott a kormányzati kommunikációban is megjelenő állami támogatások, főként a 2019-ben bevezetett *Babaváró hitel* felvételének vélt, valós motivációjával. Tudniillik azzal, hogy elsősorban a kedvező hitelek (Babaváró, CSOK) és egyéb támogatások miatt, és nem a szerelem, az érzelmek okán házasodnak meg az emberek még most is, nehezebb körülmények között, a koronavírus idején. Az összefüggés hangsúlyozása, kritikai felütéssel már a 2020-as évben, sőt ahogy azt a facebookos menyasszonycsoportok kapcsán említettem, 2019-ben is megjelent a különféle nyilvános fórumokon, de igazán csak a 2021-es év során vált általánossá a közbeszédben. A 2019-es „esküvőboom” hírét alátámasztó, 2020-as KSH-s infografikát közléte Facebook-posztok alatt pro és kontra számos érv jelent meg például azzal kapcsolatban, hogy vajon a kormányzati támogatások (CSOK, *Babaváró hitel*) miatt, érdekből vagy szerelemből (az érzelmek és az intimitás okán) házasodnak-e a fiatalok. Az érdekházasságok, a szerelmi házasságok végóráinak hangsúlyozása mellett a romló válási statisztikákra való hivatkozások is hangsúlyosan előtérbe kerültek. A nyilvános diskurzusok szintjén ugyanis gyakran felmerült az is, hogy egyáltalán mi szükség van a házasságkötésekre, miért is házasodnak az emberek, ha a házasságok többsége úgyis kudarcba fullad, válással végződik: „A Sok CSOK-házasság... 5 év múlva majd a válási statisztika fog megugrani, na az meg az ügyvédeknek fog kedvezni...” (2020. február 12.) A válás-téma kiemelt fontosságát jól jelzi az is, hogy a válások megakadályozásáért tett lépések kérdése a 2022-es *Házasság hetének* is központi gondolatává vált. *Maradjunk együtt!* – ez volt a *Házasság hetének* 2022-es mottója. A rendezvény nyitó istentiszteletén, az igehirdetést követő első felvezető beszédben a válási statisztikák romlását hangsúlyozták:

²³ L. erről GRZEBALSKA – PETŐ 2018.

„Ha az áldás átfordul az ellenkezőjébe, akkor legyen segítség. [...] Nem csak azért van a házasság hete, hogy a házasságot a középpontba helyezzük, hanem hogy segítsük a házaspárokat. Itt és most ebben a nehéz időszakban, a járvány idején, nagyon sok házasság megtépázódott, sok kapcsolat tönkrement. Az első hullám utáni nyáron, 20 %-kal megemelkedett a válások száma, a válások túlnyomó részét nők kezdeményezték. Nyilván különböző okai lehetnek ennek, itt nincs hely, hogy ezt kibontsuk, de annyit elmondhatunk, hogy szükség van arra, hogy találjunk kapaszkodókat, forrásokat, találjunk olyan pontokat, ahol együtt lehet maradni.”²⁴

A felkért előadók, házaspárok a vírushelyzet alatti válási statisztikák romlására hivatkozva a házasságokat érintő globálisabb csapásokról értekeztek.

„Óriási volt a nyomás, akik nem bírták, megfizették az árát. A házasság tönkrement. [...] Vírus ellen védekeztünk, a házasságainkat nem védtük meg. Miért nem indul be a védekező reakció, nem ér annyit a házasságunk, mint a saját egészségünk? A megújuló házasságokért munka, ez nem divatos. A házasság vitamin, ha vele élünk az immunrendszerünk sokkal erősebb lesz. A vírushelyzet miatt ennek relevanciája van [...]”²⁵

Fontos megjegyezni, hogy a 2022 februárjában elérhető legfrissebbnek számító adatok még a válási statisztika javulását mutatták (a korábbi javuló tendencia hangsúlyozása megjelent a kormányzati kommunikációban is),²⁶ 2020-ban öszszességében kevesebb (14.979) válóper indult, mint 2019-ben (17.600), és az elmúlt négy év átlagánál is 14%-kal alacsonyabb volt ez a szám. Ugyanakkor éves bontásban már látszott az is, hogy a 2020 márciusában csökkent (a vírusvédelmi korlátozások idején), júliusban (a lazításokat követően) megemelkedett a benyújtott válókeresetek száma. A későbbiekben publikálásra kerülő statisztikai adatok egyértelműen a válások számának, mint azóta világossá vált, csupán ideiglenes, emelkedését igazolták.

Az érdekből megkötött házasságok vélt tényét a pandémia előrehaladtával tovább erősítette média. 2021 szeptemberében bombaként robbant a hír, hogy az *OTP Bank* megbízásából, a *Pulzus Kutatóintézet* koordinációjában 2021 augusztusában megvalósult egy reprezentatív kutatás, amely a kortárs, különösen

²⁴ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=ngtdr-pxYc4> (2022-03-15)

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ngtdr-pxYc4> (2022-03-15)

²⁶ A szociológiai vizsgálatok a korábbi időszak kapcsán azt hangsúlyozták, hogy magas a válások száma, és a házasságkötés nélküli, tartós élettársi kapcsolatok száma is folyamatosan nő (l. SOMLAI 2013; PONGRÁCZ – SPÉDER 2003).

a Covid-19 alatti házasságok motivációival foglalkozott. A fent megnevezett kutatás eredményeiből szemezgetve, elsősorban az érdekből megkötött házasságok gyakorlatát és tényét erősítették meg a híradások. A kutatás nyilvánosság számára elérhetővé tett eredményi a következők voltak. A felmérésről elsősorban azt lehetett megtudni, hogy a vizsgálat 2021 júliusa és augusztusa között zajlott, 450, legalább 6 hónapja párkapcsolatban élő embert kérdeztek meg (ugyanakkor mint kiderült, a kutatás során megkérdezettek 43%-a élt párkapcsolatban, közel harmada egyedülálló, ugyanennyi házas volt) az országosan nemek szerint és településtípusra, iskolai végzettségre nézve reprezentatív kutatásban. A felmérésből két összefüggés is kiderült: egy általánosabb, az ahogyan általánosságban beszélnek és gondolkodnak az emberek a kortárs házasságkötések motivációiról; illetve a konkrét saját motivációk (saját házasságkötési tervek és a már megvalósult gyakorlatok). A megkérdezettek 62%-a válaszolta, hogy az állami támogatások és kedvezmények miatt házasodnak az emberek (38%-uk szerint a gyerek miatt is házasodnak); 29% mondta azt, hogy a család és a barátok elvárásainak is meg akarnak felelni. A megkérdezettek negyede szerint továbbá a házasság csak egy papír, amely semmin nem változtat. A konkrét gyakorlatokra, tervekre vonatkozó rész ugyanakkor markánsan más eredményt hozott. A felmérés szerint a nem házas pároknak csupán 9% tervezte az esküvőt. A házasságra készülő párok 7%-a tervezte a Babavárási hitel felvételét, 15%-uk számolt CSOK-kal; 7%-uk mindkettővel. A Babavárási hitelt a megkérdezettek 12%-a, a CSOK-ot 5%-uk már fel is vette.²⁷

A fenti összefüggésekből a kutatás eredményeit megosztó portálok elsősorban az első, az általánosabb vélekedések eredményeit tekintették irányadónak, és, ami sokkal fontosabb, a konkrét társadalmi gyakorlatnak. Vagyis azt emelték ki, hogy az emberek többsége (62%) az állami támogatások, gazdasági érdekek miatt, vagyis nem szerelemből, az érzelmek okán házasodik. A kutatás eredményeit a különféle online hírportálok a következő szalagcímekkel osztották meg:

„Felmérés: a legtöbb magyar az állami támogatások és a kedvezmények miatt házasodik.”²⁸

„A magyarok többsége az állami támogatások miatt házasodik.”²⁹

„Ásó, kapa, nagyharang, CSOK, Babavárási hitel – miért házasodunk ma?”³⁰

²⁷ NOIZZ.HU, <https://noizz.hu/most/felmeres-a-legtobb-magyar-az-allami-tamogatasok-es-a-kedvezmenyek-miatt-hazasodik/4h61ydw> (2022-03-15)

²⁸ NOIZZ.HU, <https://noizz.hu/most/felmeres-a-legtobb-magyar-az-allami-tamogatasok-es-a-kedvezmenyek-miatt-hazasodik/4h61ydw> (2021-09-08)

²⁹ Forbes, <https://forbes.hu/penz/allami-tamogatasokert-hazasodnak-a-legtobben/> (2021-09-08)

³⁰ WMN LIFE, <https://wmn.hu/wmn-life/55653-aso-kapa-nagyharang-csok-babavaro-hitel-miert-hazasodunk-ma-> (2021-09-07)

„Állami támogatásokért köttetik a legtöbb házasság egy friss felmérés szerint.”³¹

A vonatkozó nyilvános diskurzusok tehát a házasságkötési ráta szignifikáns emelkedését elsősorban a gazdasági érdekekkel (és a különféle házassághoz kötött hitelek megjelenésével) magyarázták. Mindez, a romló válási statisztikákra (illetve az erről szóló társadalmi beszéd) való utalásokkal egyetemben sajátosan árnyalta, tulajdonképpen a hegemonikus reprezentációk szintjén létre is hozta a kortárs házasságok krízisét, aláhúзва a házasságkötések és a házasság intézménye között feszülő paradox viszonyt. Elsősorban a szerelemi-érzelmi alapú, illetve az érdekek, gazdasági szempontok okán megkötött házasság kerültek szembe egymással, illetve a kortárs válási statisztikák miatt instabilként is értelmezett házasságok kérdése is gyakran a viták kereszttüzébe került. Az *esküvői paradoxon* ('wedding paradox') jelensége a nemzetközi kutatásokból is ismert téma, a kutatók a házasságkötések popkulturális népszerűségét³² és ezzel párhuzamosan a házasság intézményének népszerűtlenségét húzzák alá (a házasság szerepe a korábban meghatározó gazdasági-társadalmi szempontok alapján csökken, pl. nő az érzelmek szerepe, továbbá az élettársi kapcsolatok és a válások száma is, és egyre több gyerek születik házasságon kívül), és a rítus és az intézmény közötti viszonyt ellentmondásosnak, paradoxnak tekintik.³³ De míg a nemzetközi szakirodalomban a paradoxon egyik fontos eleme a házasságkötési ráta csökkenése, ahogy azt láthattuk, magyarországi kontextusban ezzel pontosan ellentétesek a statisztikai mutatók.

Rövidesen látni fogjuk, a közéleti és politikai diskurzusokra adott kritikai reflexiók expliciten meg is jelentek a házasságkötés-tervezés motivációival kapcsolatos nyilvános, közösségi, így az általam megismert online diskurzusokban, a kutató számára megfogalmazott személyes narratívákban (interjúkban, kérdőívekre adott válaszokban), valamint megjelentek a házassággal és a házasságkötési rítusokkal kapcsolatos újabb értelmezésekben is.

Kollektív pezsgés, újraértelmezési láz a pandémia alatt

Ahogy azt már több kutató kiemelte, a Covid-19 pandémia időszaka – az újfajta lehetőségekkel, szabályokkal és korlátokkal, esetünkben ezeken túl az új házassághoz kötött hitelek bevezetésével és az erre adott társadalmi kritikákkal együtt –

³¹ HVG, https://hvg.hu/gazdasag/20210908_hazassag_szempontok_allami_tamogatás (2021-09-08)

³² Vö. OTNES – PLECK 2003.

³³ L. erről CARTER – DUNCAN 2017; CARTER – DUNCAN 2018. 7.

a „kollektív pezsgés” melegágya (is) volt.³⁴ A kollektív pezsgés egy olyan társadalmi-kulturális szinkronizációs folyamatot jelentett Emil Durkheim számára, amely során a vallásos rítusok résztvevői közötti érzelmek felerősödnek, s mindez erőteljesen összeköti, összekovácsolja az egyéneket, kohéziót teremt közöttük. Ezáltal a társadalom képessé teszi az embereket az élet viszontagságaival való megbirkózásra, tehát valamiféle rezilienciára. Durkheim szerint az egyes vallási események során olyan vibráló energiák szabadulhatnak fel, amelyek átjárják a rítusok résztvevőit, s ők ennek hatására közös élményeket és közös érzelmeket élhetnek át, s mindez alkalmasint egyfajta euforikus állapotot is előidézhethet.³⁵ Durkheim úgy vélte továbbá, hogy a kollektív pezsgés intenzív formájából fakadó felfokozott érzelmi állapot hatására a csoport kreatív innovációs folyamatokba kezd: szabályszegésekre, újraértelmezésekre, a régi korlátok és struktúrák lebontására, és sokkal inkább új struktúrák kialakítására törekszik.³⁶ A pandémia alatti kutatásaim során kollektív pezsgést tapasztaltam a házasságkötéssel kapcsolatos tervezési és döntési folyamatok területén, amennyiben a kreatív innovációs gyakorlatok, az új-abnormalitások felismerését követő szabályszegések és egyéb irányváltások, illetve választások ekképpen értelmezhetők.

Megfigyeléseim szerint: 1) A pandémia alatt a korábbi társadalmi normák, szabályok ideiglenesen érvényességüket veszítették, a házasságra készülők, a lakodalmi szolgáltatók és rokonságuk, a menyasszonytársak segítségével a házasságtervezés sikeressége érdekében rákérdeztek az intézmény és a rítusok régi-új funkcióira és lehetőségeire és jelentéseire. 2) A pandémia alatti korlátozások, a kedvezményes hitelek, továbbá az ezekkel kapcsolatos krízis-diskurzusok kikényszerítették a házasulandókból, hogy eldöntsék, hogyan kívánnak házasságot kötni. A házasulandóknak dönteniük kellett arról, hogy a hivatalos házasságkötés (papír, jogi rítus) és vagy a lakodalom, a családi-baráti ünnepség, a szerelem beteljesedése, fogadalomtétel stb. fontos-e a számukra. Ezta választási kényszert emelte ki Rebecca Probert és Stephanie Pywell is a pandémia alatti walesi és angliai házasságkötéseket vizsgálva.³⁷ 3) Megfigyeléseim szerint a házasságot tervezők plurális és közös mintákat is mutató válaszokat és véleményeket is elkezdtek megfogalmazni arról, hogy mi okból házasodnak (motivációk), vagy éppen, hogy mit jelent számukra a házasságkötés. Jelen írásban csak a harmadik szempont kifejtésére törekszem, a házassággal kapcsolatos motivációk bemutatására vállalkozok.

³⁴ A párhuzamról l. pl. MALCHIODI 2021.

³⁵ DURKHEIM 1915. 212.

³⁶ DURKHEIM 1915. 215–221.; l. erről még MÁTHÉ TÓTH 2012.

³⁷ L. erről PROBERT – PYWELL 2021. 3

Szerelm és Babaváró hitel: Egyéni élmények, komplex motivációk, érdekeket háttérbe helyező narratív stratégiák

Amíg a mindennapi diskurzusok az érdekházasságok új korszakát, a modern szerelmi házasságok végórát hangsúlyozták, a pandémia alatt házasodók konkrét élményeivel és tapasztalataival kapcsolatos kutatási eredményeim más irányba mutattak. Az látszott ugyanis, hogy a házasságkötésre készülők házasságkötési motivációi nem fekete-fehérek, hanem érzelmekkel, a kapcsolat megerősítésének a vágyával, vallásos kíváncsalmakkal, a gyermekvállalás óhajával és tényével, továbbá számos gazdasági-anyagi természetű elképzeléssel keveredtek. Fontos hangsúlyozni, hogy újabb kutatások pontosan ilyen és ehhez hasonló összefüggésekre mutatnak rá, vagyis arra, hogy a kortárs házasságok mögött személyes, érzelmi és praktikus motivációk vegyesen fordulnak elő. Azt a következtetést, hogy radikális szakadás lenne a „hagyományos” és a „modern” házasság között,³⁸ és hogy a házasság mindenütt átalakul a tulajdonviszonyokról, illetve érdekekről szóló viszonyból valamiféle egalitárius intim viszonyra, ellensúlyozzák vagy mérséklék azok a tanulmányok, amelyek továbbra is rámutatnak például a családi kapcsolatok normáinak, vagy éppen a házasságkötést befolyásoló érdekek tágabb összefüggéseire.³⁹ Az, hogy az intimitás, az érzelmek (a romantikus szerelm), továbbá maga az individualizáció térnyerése nem törölte el véglegesen a házasságkötéseket befolyásoló praktikus-gazdasági szempontokat, jól példázza Jacob Strandell kortárs svéd házasságokról szóló írása is. Eredményei szerint amikor a fiatal svéd felnőttek a házasságkötés okairól beszélgettek, két jól elkülönülő, csoportokon átívelő téma bontakozott ki a házasság funkcióival kapcsolatban. Az egyik diskurzusban a házasságkötés pragmatikus jogi-politikai döntés volt, míg egy másikban a házasságot a szerelm és az elkötelezettség kinyilvánításával a végleges összetartozás elérésének eszközeként beszéltek róla.⁴⁰ 2017-ben az antropológus Stephen Beckerman és Paul Valentine is kimutatták a dél-amerikai házasságkötések eseteinél, hogy a személyes vágyak és a különféle társadalmi-gazdasági és politikai igények – exogámiára, illetve endogámiára, vagy éppen a nők cseréjére való törekvések – a motivációk között egyaránt felfejthetők.⁴¹ Magam úgy látom, hogy motivációk pluralitása nem pusztán „felfejthető”, hanem maguk az érintettek is ilyen komplexen és sokféleképpen értelmezik azokat.

³⁸ Vö. GIDDENS 1992; ILLUZE 2012.

³⁹ Pl. IKELS 2004.

⁴⁰ Vö. STRANDELL 2018. 75–95.

⁴¹ L. erről VALENTINE – BECKERMAN – ALÈS 2017.

Az első házasság-kérdőívem (vírushelyzet előtt lezárt *1. Házasság-kérdőív*)⁴² – amellyel elsősorban a Covid előtti házassággal és házasságkötéssel kapcsolatos általánosabb vélekedéseket tudtam vizsgálni – válaszadóinak többsége a házasságkötésüket saját, individualizált gazdasági, jogi és társadalmi döntéseikkel, vagy erős érzelmi motiváltságukkal, vallásos elképzeléseikkel, és saját társadalmi karriertörténetükkel, aktuális párkapcsolatuk sajátosságaival is indokolták. 78% az ideális társ megtalálásával (a 2., 3. házasságkötés, tehát újránházasság esetében is), 50% az elköteleződés fontosságával, illetve 28,9% a megfelelő időzítéssel (most érkezett el a házasságkötéshez a megfelelő idő, mert megérett hozzá a párkapcsolat) magyarázta a házasságkötést. 15,3%-uk megjelölte továbbá a terhességet, illetve a gyermektervezést, 12,3%-uk a jogi előnyt, 9,8%-uk az állami támogatást, kedvezményt, továbbá 4,5%-nál megjelent a társadalmi, családi nyomás is mint a házasságkötést befolyásoló tényező.⁴³ Az alábbi szövegrészlet jól példázza a házasságkötési motivációk reflektált sokféleségének „belső” tapasztalatait:

„Eleve szerencsétlennek érzem, hogy a házasságról, mint „üzleti tranzakcióról” beszélünk. Az, hogy egy ember egy másik emberrel kötne-e házasságot (felmerül-e, lehetséges-e) millió és egy Érzelmi, jogi és vallási tényezőtől függ. Érzelmi, hogy hogyan gondol a házasság intézményére, hogy mit érez az adott partnerével kapcsolatban, hogy a partnere hogyan viszonyul a házassághoz. Valószínűbb, hogy az egyén előbb adja fel a házasságra vonatkozó elképzeléseit, minthogy megválna az ellenkező nézetekhez ragaszkodó, vagy egyéb (vallási, jogi) okok miatt házasságkötésre nem »képes« személytől. [...] Gondolom ezek a szempontok is megjelennek valahol később a kérdőívben, igazándiból csak azért lamentáltam itt róla, hogy a házasságkötési döntés mindig eseti és az adott pár érzelmi, gazdasági, jogi, kulturális, és vallási helyzetére reflektál.”⁴⁴

⁴² A kérdőív publikálását a 2020-as Valentin nap, illetve a Házasság hetének időszakára időzítettem, és a COVID–19-es világméretű járvány magyarországi megjelenésével gyakorlatilag egy időben, az egészségügyi veszélyhelyzet és a különféle megelőző intézkedések (szabadtéri és beltéri rendezvények – így a lakodalmak – korlátozása [március 11], majd betiltása [május 16]) előtt lezártam. A kérdéssort összesen 1083-an töltötték ki. A kitöltők 92,2% nő volt. 43,9% 20–30 év, 45,4% 31 és 50 év, 7,3% 51–80 év, 3,3% 14–19 év közötti, 0,02% 81 év feletti volt. 66,7% egyetemi/főiskolai végzettséggel, 28,9% középfokú, 5,4% általános iskolai képzettséggel rendelkezett. 12,5% a fővárosban, 38,6% megyeszékhelyen, illetve nagyvárosban, 24,7% községben, faluban, 23,6% kisvárosban, 0,6% tanyán él. 49% 2 generációs (szülők gyerekekkel), 39,4% 1 generációs (1 házaspár, pár), 6,8% 3 generációs háztartásban, 0,2% egyedül él.

⁴³ A kérdőívben többszörös választási lehetőséget adtam meg.

⁴⁴ Privát hozzászólás a Házasság-kérdőívhez, 2020. február 14.; kb. 35 éves Baranya megyei nő.

A fenti gondolatok írója, az online kérdőívem azon részleteire reagált, amelyik a lehetséges házasságkötési motivációkról próbált információkat gyűjteni. Az idézetből az is látható, hogy a válaszadó hölgy nem érte be a sarkított, leegyszerűsített válaszokkal. Hosszasan kifejtette, hogy a házasságkötésekkel kapcsolatos döntéseket szerinte mindig egyéni, személyes kontextusok formálják, és a motivációk mindig komplexek: az érzelmi, gazdasági, jogi, kulturális és vallási faktorok egyaránt keverednek.

A nagyobb összefüggések, közös kulturális minták (pl. érzelmek és érdekek hangsúlyozása) mellett a kutatásom során számos partikulárisabb érv is előkerült: olyanok mint az elköteleződés vágya; a hagyományos minták ápolásának igénye, mert a „szüleink, nagyszüleink is megházasodtak”, „szokás” (de nem külső nyomás, hanem belső feszültség a kapcsolat lezáratlansága miatt); a „pár”, „barát” kifejezések helyett férjként és feleségként való megnevezés óhaja; nemi élet és az összeköltözés kezdetének a házasságkötéshez rendelése stb. A már házas, illetve elvált kitöltők esetében alkalmanként az egykori házasságkötési motiváció keserű kritikával is keveredett: így pl. az igazi társ megtalálásának illúzióját nevezték meg okként, illetve válaszként előkerült a korábban jónak titulált, majd később rosszként, tévedésként újraértelmezett döntés ténye is.

A válaszok csupán minimális demográfiai összefüggéseket mutattak: különbség elsősorban az egyes generációs csoportok között, illetve a már házas (utólagos, retrospektív értelmezés) és a még nem házas (tervezett célok, ideálok) kitöltők házasságértelmezései között volt látható. Míg az 50 és 80 év közötti kitöltők a gyermekvállalást, a családi-társadalmi nyomást említették a leggyakrabban a házassághoz megfelelő idő elérékezése mellett; a 31–50 éves és a 21–30 éves korosztály adta talán a legkomplexebb válaszokat (szinte minden érzelmi alapú és praktikus szempontot megjelölt), végül a legfiatalabb, 14–19 éves csoport elsősorban az ideális társ megtalálását hangsúlyozta. A már házas és elvált kitöltők többen jelölték a terhességet, gyermektervezést, a családi-társadalmi nyomást; jogi előnyöket; a még nem házasok elsősorban az ideális társ-elköteleződés-megfelelő idő hármását hangsúlyozták. Nemi különbség látszódott még az iskolai végzettség tekintetében is. Az érettségivel nem rendelkező (kisvárosban, községben, falvakban élő) nők házasságkötési motivációi között az ideális házastárs megtalálása, a megfelelő időzítés (életkor és a párkapcsolat érettsége szempontjából), az elköteleződés, terhesség, és a gyermekvállalás szerepelt. Az érettségivel rendelkezők szintén az ideális társ megválasztását és a megfelelő időt nevezték meg a leggyakrabban, továbbá a terhesség, gyermekvállalás, kedvező hitelek, jogi előnyök, az elköteleződés fontossága, a kapcsolat rendezése is megjelent a válaszok között. A diplomások és PhD fokozattal rendelkezők körében szintén az ideális társ és a megfelelő idő vezetett a motivációk között, a többi csoporthoz képest itt magasabb volt az elköteleződés és a jogi előnyök fontosságának kihangsúlyozása is.

A Covid-19 idején házasságot tervezők, újratervezők stratégiáit vizsgáló kérdőívem (2. *Covid-kérdőív*)⁴⁵ eredményei szerint a kitöltők mintegy 41,6 %-a gyermeket tervezett, 19,6 %-a hitelfelvétel (egészen konkrétan a *Babaváró hitel*) miatt (is) szeretett volna házasságot kötni; 18,6% házvásárlásra, építkezésre, bővítésre készült, részben a hitelek, és vagy a nászajándékokból befolyt összegből; 3,1%-ot a különféle adókedvezmények is motiválták; 2%-uk gyermeket várt. Vagyis a házasságkötés, a „papír” a belsős értelmezések szerint is pénzre, pl. kedvezményes hitelekre is váltható, másrészt a közös ünnepség-ritualizáció során a lakodalmi vendégektől is több-kevesebb ajándékra, ellenszolgáltatásra lehet számítani. Ugyanakkor a kitöltők 89,6%-a szerelemből is házasodott, 61,2%-uk a kapcsolat megerősítésével, és az elköteleződés igényével is magyarázták a házasságkötési szándékukat. 28,2% számára vallásos szempontok is domináltak, Isten színe előtt (is) készültek fogadalmat tenni, 27,8% a házasságkötéssel szeretne volna megünnepelni a párkapcsolatát. A menyasszonyokkal készített mélyinterjúkból is az derült ki, hogy az érintettek a hiteleknek, illetve a gazdasági tényezőknek alapvetően másodrendű szerepet tulajdonítottak. Érvelésükben mindig előbbre sorolták a szerelmet. Viszont amikor nem a saját esküvőjükről beszéltek, gyakran kiemelték, hogy ismernek olyan embereket, akik csak a kedvezményes hitelek miatt házasodtak:

„Volt olyan, akinél az volt a lényeg, hogy jön a gyerek, gyorsan kell. De mégsem egy polgárit szeretnének, hanem egy normális lagzit. Volt olyan, aki a CSOK miatt, és nem is érdekelt, csak legyen meg.”⁴⁶

A kitöltők 71,4%-a közös döntésükkel és vágyukkal indokolta a házasságkötést, 14,3%-a saját (nők), 7,1%-a a házastárs erősebb motivációjával. Ha a házasodni tervezők, valamint a Covid-alatt házasodók motivációinak demográfiai elosztását nézzük, azt láthatjuk, hogy míg az érettséggel nem rendelkezők a praktikus-materiális (hiteligénylés, házvásárlás) és az érzelmi szempontokat; az érettséggel rendelkezők inkább az érzelmi okokat (szerelem, kapcsolat megerősítése) mintsem a praktikus szempontokat (hitel, házvásárlás); míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők inkább a praktikus szempontokat hangsúlyozták. Mindegyik

⁴⁵ A kérdőívet 2020. április és május között tettem közzé a Facebook felületén. A jelentkezők önkéntes alapon vállalkozhattak a kérdések megválaszolására, 490-en töltötték ki a kérdőívet. A kitöltők, kivétel nélkül friss házások, és a pandémia ideje alatt házasságot tervezők, 72,7%-a 20 és 30 év közötti, 27,1% 31 és 50 év közötti volt. 60,2%-uk egyetemet / főiskolát végzett, 2% PhD fokozatot is szerzett, 30,6%-uk érettséggel rendelkezett, 5,7% szakiskolában / szakmunkásképzőben, 2% technikumban végzett, 1% OKJ-s végzettséggel, 1% felsőfokú szakképzettséggel rendelkezett. 25,5%-uk a fővárosban, 29,4% megyeszékhelyen, illetve nagyvárosban; 25,5%-uk kisvárosban; 19%-uk községben, faluban; 3%-uk tanyán élt.

⁴⁶ Interjúrészlet, 25 éves nő, Somogy megye, 2020. május 5.

csoportra ugyanakkor jellemző volt, hogy az okok között egyaránt több szempont is szerepelt. Míg a fővárosi kitöltők inkább az érzelmi-spirituális okokat (szerelem, kapcsolat megerősítése, Isten előtti fogadalom); a megyeszékhelyen és nagyvárosokban élők az érzelmi és praktikus; a kisvárosok lakói és a falusi, rurális településeken élők inkább az érzelmi, kisebb hányadban a praktikus szempontokat hangsúlyozták.

Nézzünk néhány személyes példát és történetet, hogy árnyaltabban ráláthassunk arra, mit is jelent a gyakorlatban a megélt élmények és érzések, biografikus tapasztalatok szintjén a sokféle házasságkötési motiváció összefonódása és az ütemezés-időzítés kérdése. Ahogy az a most következő interjúrészletekből is szépen kirajzolódik, a Covid idejére ütemezett házasságkötéseket, tervezéseket és újratervezéseket megelőző leánykérések (eljegyzések) nem spontán tettek (tulajdonképpen a férfi tettei) voltak, hanem sokszor a pár mindkét tagja aktív részese volt az előkészületeknek – az eljegyzés előkészítésének. Közös mérlegelések előzték meg a párkapcsolati szempontból előremutató közös lépéseket. Mindebben fontos szerepe volt a szűkebb-tágabb társadalmi környezetben megfigyelt megélénkült házasságkötési kedvnek, a kortárs kritikai diskurzusoknak is, illetve annak is, hogy mindezek hatására a menyasszonyok (és vőlegényeik) mérlegelték a saját jövőbeli terveiket, elképzeléseiket a közös életről, pro és kontra érvekkel a házasságról és a házasságkötésről.

„[...] A leánykérés után egy héttel volt a [20]19-es dátumunk, [20]18-ban volt a leánykérés, úgyhogy fix dátumunk volt. Minden évben [2018-ban, 2019-ben, illetve 2020-ban, és 2021-ben is, amikor újra kellett gondolni az időzítést, ütemezést a pandémia miatt]. Nagyon könnyen ki tudtuk választani, mert a páromnak csak az ősz jó, én meg mindig szeptemberi esküvőt akartam. Minden évben szeptember első hétvégeje volt.”

Az első példánk esetében tehát az eljegyzés, és az esküvői dátum kitűzése időben is megelőzte a Babaváró hitel bevezetését vagy éppen a pandémiát.

„*Mennyire volt meglepetés a leánykérés?*

Semennyire igazából, a diplomaosztóm napján kérte meg a kezemet a párom. Ő is úgy határozta el, hogy az előző nap, hogy holnap megkérem a kezét. Viszont az tudni kell, hogy az idén 11 éve, hogy együtt vagyunk. Úgyhogy igazából várható volt. 9 év után, amikor eljegyzett, hogy valami történni fog. Én nagyon sokáig nem akartam a házasságot és ezt meg is beszéltük. Utána... Mi mindig mindent megbeszélünk. Ilyen 17, 18 környéken volt az, hogy már úgy beszéltem a dologról, hogy már nem ellenzem. És gondolom ez... [Felbátorította.] Igen. [...]”

Az eljegyzést hosszas tervezés, közös gondolkodás és 9 évnyi együttélés előzte meg. Ugyanakkor a közben bevezetett Babaváró hitel felvételének az indoka árnyalta és újraakertezte a tervezett házasságkötést, legalábbis annak ütemezését. Beszélgetőtársam a Babaváró hitel miatt is, de nem csak a hitel miatt kívánt házasságot kötni.

„[...] Ráadásul ezt a Babavárót is fel akarjuk venni, szóval biztos, hogy egy nagyobb nyomás lesz rajtam. [...]”

Ez abból is látszik, hogy 2020-ban, a pandémia első hulláma alatt a komplex házasságkötést (a polgári esküvőt és a lakodalmat is) elhalasztották egy évvel. És csupán a Babaváró hitelhez jutás miatt nem tartották meg az előrehozott, látványos ünneptől és rítusoktól megfosztott puritán esküvőt:

„Mikor is lett volna az eredeti dátum?

Idén, szeptember 5.

És akkor ebből lesz 2021?

Igen. Mások ugye halljuk, hogy tavaszra teszik át, de mi nem érünk rá tavasszal. A párom nem ér rá tavasszal, nekünk csak ez a dátum jó, és mindenképpen szeptember.

Említetted, hogy fel szeretnétek venni a babavárót. Ez miatt nem csináljátok, amit most egész sokan, hogy a polgárit megtartjátok előbb?

Kizárt. Semmiképp.

És akkor nem gáz, hogy csúszik a Babaváró?

Meg hogyha már nem lesz akkor, akkor nem lesz. Mi nem elsősorban ezért házasodunk. Mert hát van ez a lehetőség, ha már [...] akkor nekem is jár már valami. De nem ez motivál abszolút.”⁴⁷

A második példánk esetében az eljegyzés, és a házasságkötési dátum kitűzése már a Babaváró hitel bevezetésének évében történt.

„Mikor meg hogyan volt a lánykérés?

Ezt elsiettük, nem állt túl sok idő a rendelkezésünkre. Mi idén novemberben leszünk négy éve együtt, nekünk előbb megvolt már maga az esküvő dátuma, mint a lánykérés. Tehát csak játszott az ember gondoltban a számokkal, hogy mi lenne nekünk a tökéletes dátum. És akkor még csak elméleti szinten, hogy úristen az tökjó lenne. Mert az nekünk való, majd mindjárt kifejtem. És végül tavaly [2019] március 11-én kérte meg János

⁴⁷ Interjúrészlet, 25 éves nő, Fejér megye, 2020. május 5.

a kezemet. Annyit mondott előtte, mert benne volt a levegőbe, mert nézegettünk együtt gyűrűket. Nem akart mellé lőni, sem a méretet, sem a stílust. Annyit mondott, hogy felejtsem el, és majd valamikor amikor nem számítok. Tényleg így is történt, egy esős hétfői napon. Március 11-én. Én itthon mosogattam, szabadnapos voltam. Megbeszéltük, hogyha végez a munkával akkor elmegyünk vásárolni. Ilyen kettő körül feljön a lakásba, és nekiáll ilyen teljesen abnormális módon így siettetet. Hogy na, na, menjünk, na! Gyere, vásárolni! Jól van mondom, nem érünk rá?! És akkor már nem bírta tovább, mikor leértünk a kocsiba a parkolóhoz, akkor megkérte a kezemet a parkolóban. [...]"

A házasságkötés tervezése, az időzítés elsősorban a saját élettervvel függött össze (a menyasszony 20-as éveinek közepére házasságban szeretett volna élni és gyermeket akart vállalni):

„Mi nagyon fiatalok vagyunk. 19 éves voltam, amikor találkoztunk, én 23 vagyok. János 27 lesz. [...] És én ilyen 25 éves korom körülre terveztem a babavárást. A gyermekvárast pontosan. És így, hogy előtte házasodunk, mert mindenképpen szerettünk volna előtte házasodni, akkor ez így pont jól jön ki úgymond. [*És miért szerettetek volna a baba előtt házasodni? Hogy az így kell csinálni?*] Igen, de nem külső nyomásra. Ha csak nem azt vesszük külső nyomásnak, hogy János szülei nem házasok. Ő sem házasságban született gyermek. Én meg matematikailag kiszámoltam, hogy az én szüleim sem voltak házasok. [...] Hacsak ezt nem vesszük nyomásnak, hogy mind a ketten tudatában voltunk ezeknek a korai dolgoknak. Akkor egyéb nyomást semmiféleképpen nem kaptunk. És mi így szerettük volna ezt a dolgot.”

Mindezek mellett a Babaváró hitel felvételének szintén másodlagos szerepet tulajdonított:

„És más oka volt még, hogy most érettetek meg erre? CSOK-kal, Babaváróval terveztetek-e?

Számoltunk egyébként most már az esküvő után. Amikor az esküvőtervezés folyamatában voltunk, akkor már számoltunk a Babaváróval, de nem konkrétan a Babaváró miatt házasodtunk. Hanem igazából az is benne van, hogy már volt nekem elég régen egy periódus a fejemben, és szerencsére az élet úgy hozta, ezt sikerül tartanom.”⁴⁸

⁴⁸ Nő, Somogy megye, kb. 25 éves, 2020. május.

Azt láthattuk tehát, hogy a házasságkötési motivációk között a praktikus és az érzelmi szempontok egyaránt, egymást erősítve jelentek meg, együttesen rajzolták ki a házasságkötések okait. Feltételezhetjük továbbá, hogy a gazdasági érdekek háttérbe helyezése, „elhomályosítása”, a nyilvános diskurzusokban is tetten érhető kritikákra (házasság krízise, érdekből házasodnak az emberek) is reflektált, a menyasszonyok elsősorban a házasságkötési motivációk komplexitásának hangsúlyozásával, a szerelmet, érzelmeket és a saját párkapcsolati tapasztalatokat középpontba állító ideológiával a kollektív, a „nyugati” szerelem-alapú ideális-házasságkötés elvárásoknak és a gazdasági érdekeket tabusító normáknak is próbáltak megfelelni. Illetve sokkal inkább az érzelmek és az érdekek, praktikumok együttes szerepét, a szempontok komplexitását hangsúlyozták. Számomra úgy tűnik, hogy ez a tabu fokozatosan háttérbe szorul Magyarországon, különösen a friss menyasszonyok körében.

Összegzés

Írásommal elsősorban a házasság egyéni és társadalmi meghatározottságiról szóló régóta tartó vitához kívántam hozzászólni és a kortárs házasságok különféle motivációit és szempontjait (anyagi érdekek versus romantikus szerelem) vizsgáltam. A probléma továbbra is aktuális hiszen a házassági motivációkat mind a tudományosságban és mind a közbeszédben napjainkban is gyakran civilizatorikusan értelmezik, a szerelmet a modernitáshoz, a gazdasági érdekeket a hagyományhoz kapcsolják. Bár a kortárs kutatások részben elszakadtak ettől a perspektívától, és az érzelmi, gazdasági faktorok együttes „külsős” beazonosítására törekednek. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a komplex motivációk azonosítása már nem csak a kutatók „kiváltsága”, hanem a személyes, „belső” értelmezések részévé vált, még akkor is, ha az anyagi érdekek tabusítása, narratív elhomályosítása még mindig érzékelhető. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az érintettek, a házasságot tervezők egyre szabadabban beszélnek erről. A kortárs házassági motivációk, kiemelten az anyagi meghatározottság kérdése a nyilvános diskurzusok szintjén még nem teljesen elfogadott, sőt kifejezetten sok kritikába ütközik. Durkheim kollektív pezsgéssel kapcsolatos szemléletét osztom olyan tekintetben is, miszerint a pezsgésben résztvevők (vagyis a házasulandók) olyan valóságelemeket tételeznek fel (a kortárs házasságokkal, saját házasságkötésükkel kapcsolatban) teljes meggyőződéssel, melyek a köreiken kívül (még) nem szükségképpen léteznek.⁴⁹ Vagyis a megközelítés szerint a résztvevők körében feltételezhetően más eredményekre, pl. házasságértelmezésekre, számíthatunk, mint a kívülállókéban (ti.

⁴⁹ L. MÁTHÉ TÓTH 2012. 25–26.

kritikai diskurzusok, házasság krízise). Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy ezek a belsős körből, személyes érintettségek okán kiinduló változások nem válhatnak majd/egyszer a fősodor részévé. Sőt, úgy vélem, ez az ellenállás pontosan azt jelzi, hogy változás van a láthatáron.

Rövidítések

CARTER – DUNCAN 2017	CARTER, Julia – DUNCAN, Simon: Wedding paradoxes: Individualized conformity and the “perfect day”. <i>The Sociological Review</i> 65. (2017:1) 3–20.
CARTER – DUNCAN 2018	CARTER, Julia – DUNCAN, Simon: Reinventing Couples: Tradition, Agency and Bricolage. Basingstoke, 2018.
DURKHEIM 1915	DURKHEIM, Emil: The Elementary Forms of the Religious Life: A Study in Religious Sociology. London, 1915.
ENGLER – PÁRI 2021	ENGLER Ágnes – PÁRI András: Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején: Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről. Budapest, 2021.
HABLICSEK 1995	HABLICSEK László: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. (Népességtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései 54.) Budapest, 1995.
HUNGLER – KENDE 2019	HUNGLER Sára – KENDE Ágnes: Nők a család- és foglalkoztatáspolitikai keresztútján. <i>Pro Futuro: a jövő nemzedékek joga</i> 9. (2019:2) 100–117.
GIDDENS 1992	GIDDENS, Anthony: The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. Cambridge, 1992.
GRZEBALSKA – PETŐ 2018	GRZEBALSKA, Weronika – PETŐ Andrea: The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. <i>Women’s Studies International Forum</i> 68. (2018) 164–172.
IKELS 2004	IKELS, Charlotte (ed.): Filial Piety: Practice and discourse in contemporary East Asia. Stanford, CA, 2004.
ILLUZE 2012	ILLUZE, Eva: Why Love Hurts: A Sociological Explanation. Cambridge, 2012.
MALCHIODI 2021	MALCHIODI, Cathy: Please Don’t Take My Collective Effervescence Away: Synchrony and entrainment are key rhythmic factors in health and well-being. <i>Psychology Today</i> https://www.psychologytoday.com/us/blog/arts-and-health/202108/please-don-t-take-my-collective-effervescence-away (Letöltés ideje: 2023. április 19.)
MÁTHÉ TÓTH 2012	MÁTHÉ TÓTH András: Durkheim és a kollektív pezsgés. A Vallási élet elemi formáinak 100. évfordulójára. http://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=17661 (Letöltés ideje: 2023. március 11.)
MURINKÓ – ROHR 2018	MURINKÓ Livia – ROHR Adél: Párkapcsolatok, házasságkötés. In: Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. Szer. Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt. Budapest, 2018. 9–28.

- OTNES – PLECK 2003 OTNES, Cele C. – PLECK, Elizabeth H.: Cinderella Dreams. The Allure of the Lavish Wedding. Berkeley – Los Angeles – London, 2003.
- POBERT – PYWELL 2021 POBERT, Rebecca – PYWELL, Stephanie: Love in the time of Covid-19: a case-study of the complex laws governing weddings. *Legal Studies* 41. (2021) 676–692.
- PONGRÁCZ – SPÉDER 2003 PONGRÁCZ Tiborné – SPÉDER Zsolt: Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 13. (2003:4) 55–75.
- REYNOLDS 2020 REYNOLDS, Leslie: FP-20-24 Marriage Rate in the U.S.: Geographic Variation, 2019. *Family Profile* 24. (2020) <https://www.bgsu.edu/ncfmr/resources/data/family-profiles/reynolds-marriage-rate-geographic-variation-2019-fp-20-24.html> (Letöltés ideje: 2025. március 30.)
- STANDELL 2018 STANDELL, Jacob: Increasing marriage rates despite high individualization: Understanding the role of internal reference in Swedish marriage discourse. *Cultural Sociology* 12. (2018:1) 75–95.
- SOMLAI 2013 SOMLAI Péter: Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig. Budapest, 2013.
- SZIKRA 2018 SZIKRA Dorottya Távolodás az európai szociális modelltől – a szegénység társadalompolitikája. *Magyar Tudomány* 179. (2018:6) 858–871.
- VALENTINE – BECKERMAN – ALÈS 2017 VALENTINE, Paul – BECKERMAN, Stephen – ALÈS, Catherine: The Anthropology of Marriage in Lowland South America: Bending and Breaking the Rules. Gainesville, 2017.
- WAGNER – CHOI – COHEN 2020 WAGNER, Brandon G. – CHOI, Kate H. – COHEN, Philip N.: Decline in Marriage Associated with the COVID–19 Pandemic in the United States. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World* 6. (2020:1-8). <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7780066/> (Letöltés: 2025. március 30.)

Barabás Gábor

A fehér sasok és a turul

*Lengyel–magyar dinasztikus kapcsolatok az érett középkor alkonyán**

White Eagles and the Turul

Polish–Hungarian Dynastic Contacts at the End of High Middle Ages

Research of the relations between certain rulers, territories or peoples can be considered as one of the classic topics of historiography in general and of Medieval Studies as well. The history of Polish–Hungarian contacts in the Middle Ages is no exception, several scientific and popular works have dealt with the relations of the Piasts and Árpáds, and their respective realms. Nevertheless, it is to be underlined that we can only speak indirectly about international relations concerning the High Middle Ages, the personal contacts of the rulers and the dynastic ties established between the ruling families are of great importance when studying the various elements of the relations. This paper focuses on certain episodes of the dynastic relations of the rulers of Poland and Hungary in the thirteenth century. The relation between the brothers-in-law, King Andrew II and Duke Henry I the Bearded, the case of Władysław Odonic, and his hypothetical exile in Hungary, the relation of King Béla IV to his son-in-law, Bolesław the Pious, duke of Greater Poland, the case of Leszek the Black and the marriage of King Andrew III and the Piast duchess, Fenenna are in the focus of this study.

Keywords: Poland, Hungary, thirteenth century, genealogy, dynastic relations, matrimony

A lengyel–magyar kapcsolatok történetének kutatása nagy múltra tekint vissza. Amennyiben csak a középkorra korlátozzuk vizsgálódásainkat, akkor is kijelenthetjük, még ha némi túlzással is, könyvtárnyi irodalom foglalkozik a témával. Tanulmányomban a Magyar Királyság és a lengyel fejedelemség(ek) viszonyának

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00173/24) támogatásával készült.

egy fontos aspektusa, az Árpádok és a Piastok kapcsolatai állnak a középpontban a 13. század vonatkozásában. Jelen írás keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen kitérjünk minden kapcsolódásra, így vizsgálódásom néhány, némiképp önkényesen kiválasztott, általánosan kevésbé ismertnek tekinthető epizód bemutatását és elemzését tűzi ki célul. Már ezen a ponton szükséges azonban hangsúlyozni, az érett középkorban szigorúan véve nem beszélhetünk külpolitikáról vagy külkapcsolatokról, a hatalom perszonális jellege folytán az uralkodók közötti személyes kapcsolatok voltak meghatározóak. Ez utóbbi kontaktust pedig – bizonyos szimbolikus aktusok mellett – leginkább családi kötelékek létesítésével, házasságokkal lehetett szorosabbra fűzni.

Mielőtt azonban rátérnék a családi kapcsolatok bemutatására, először tisztázunk kell a címben megadott két kifejezést, illetve azok kapcsolódását. Természetesen a *turul* elnevezés nem szorul különösebb magyarázatra a magyar olvasóközönség számára,¹ de hangsúlyoznom kell, jelen esetben kizárólag a *madár-analógia* miatt használom a szimbólumot az Árpádok vonatkozásában. A *fehérsas* fogalom talán kevésbé ismert Magyarországon, bár a mai napig a *lengyel címer* központi részét képezi. A jelkép a 13. század végén keletkezett Nagy-Lengyelországi Krónikára visszavezetett² azon történetre megy vissza, amely szerint a három szláv testvér, Lech, Cseh és Ruzs közül a legidősebb, Lech Pannóniából észak felé vándorolt egy fehér sas követve, majd annak fészkenél megalapította Gnieznót, a későbbi érseki központot.³ Érdekességgé kiemelhető, hogy a Nagy-Lengyelországi Krónika szerint az összes szláv nép őshazája Pannónia volt, ezért indult Lech is onnan útjára, illetve a narratíva szerint maguk a magyarok is szlávok.⁴

Mindazonáltal azt hangsúlyoznunk kell – bár egy 13. századi forrás, Kézai Simon Gestája említi *Turul* nembeliként Árpádot és utódait,⁵ azonban más adat nem erősíti meg –, hogy a királyi családban ténylegesen használták volna az elnevezést. A 13. századtól ugyan több esetben találkozhatunk a *szent királyok*

¹ A 13. század végén alkotó krónikás, Kézai Simon narratívája szerint a *turul* Attilától Géza fejedelemig szolgált a hunok, azaz magyarok címereként. SRH I. 152. L. KMTL 60., 693.

² A *lengyel humanista*, Marcin Kromer (Martinus Cromerus) 1555-ös krónikája (*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*) tartalmazza a teljes történetet, a 13–14. századi Nagy-Lengyelországi Krónikában csak a fészek-motívum található meg. „*alba aquila*” – *De origine et rebus*, 26. L. BAGI 2007. 90. 38. jz.

³ „*postquam autem Lech cum sua progenie memora latissima ubi regnum Polonie constitit peragrasset, tandem veniens ad quendam locum amenissimum agris fertilissimum piscium et ferarum habundancia repletum tentoria sua fixit in eodem ibique primam habitationem pro sui et suorum conservacione edificare cupiens dixit: Nidificemus! Unde et locus ille usque ad Gnezna, id est nidificacio, appellatur*” – KWP 7.

⁴ „*Pannonia sit mater et origo omnium Sclauonicarum nacionum [...] Item de Hungaris qui et ipsi sunt Slawi [...]*” – KWP 4., 7. L. GRZESIK 2002. 488.

⁵ „*capitaneis Arpad, filius Almi, [...] de genere Turul*” – SRH I. 165.

nemzetsége elképzeléssel,⁶ de a továbbiakban a tudományosságban és a köztudatban a 18. század óta meggyökeresedő⁷ Árpád-ház fogalmat fogom használni. Hasonló mondható el az első lengyel uralkodócsaládról, a Piastokról,⁸ amely elnevezés a 16. századtól volt használatban.⁹ Esetükben a fehér sas igazolhatóan megjelent a dinasztia reprezentációjában már a korai időszakban is, azonban a családra alkalmazva részemről teljességgel önkényes társítással van dolgunk, amely célja kizárólag a madár-motívum használata.

Írásomban a két uralkodóház közötti családi összeköttetéseket, valamint azok a két országra gyakorolt hatását veszem górcső alá. Ezen megközelítéssel kapcsolatban azonban először módszertani jellegű kérdéseket kell érinteni. A középkor vonatkozásában ugyanis óvatosan kell eljárunk, amennyiben különböző politikai egységek közötti kapcsolatokat kutatjuk. A modern diplomácia fogalomrendszerre legfeljebb korlátozottan alkalmazható a korszakban. Önmagában a külpolitika fogalma is problémákat vet fel, különösen, mivel az is kérdéses, beszélhetünk-e egyáltalán államokról a késő középkor előtt.¹⁰ Az bizonyos, hogy a korai és érett középkorban a személyes hatalomnak volt döntő szerepe, így az egyes területek viszonyrendszerében is az uralkodók közötti kapcsolatok voltak meghatározó jellegűek. Külpolitikáról tehát kevésbé, sokkal inkább külső kapcsolatokról beszélhetünk a vizsgált korszakban.¹¹

Jelen írás keretei nem teszik lehetővé, hogy a középkori uralkodók közötti kapcsolatok minden aspektusára, egyebek mellett a konfliktusokra és azok kezelési módusaira¹² részleteiben kitérjek, így a továbbiakban a házasságok szerepére és jelentőségére koncentrálok. Mindazonáltal egy további fogalom, az *amicitia*, szó szerint barátság, de tágabb értelemben szövetség említése nem maradhat el,¹³ lévén a kialakuló rokoni kapcsolatok lehettek annak alapjai, de szolgálhatták megerősítését is. A szövetségek adott esetben kialakulhattak a fennálló – vérszerinti vagy szerzett – rokoni szálak ellenére is, még ha a barátom barátja, ellenségem ellensége (*amicus*

⁶ KLANICZAY 2000. 190.; KLANICZAY 2002. 228–232.; KMTL 60.

⁷ KMTL 60.

⁸ Piast, a szántóvető, később kerékgyártó alakja a 12. század elején keletkezett, ismeretlen szerzőjű (Gallus Anonymus) történeti munkában, *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei* című gesztában jelent meg először. A történet számos változáson esett át a későbbi narratív forrásokban. L. TAPOLCAI 2008.

⁹ HERTEL 1980. 30–31.

¹⁰ SASHALMI 2021. 9–10.

¹¹ Ezen kifejezés használatával Körmendi Tamás eljárását követem. Mindazonáltal a diplomácia-történeti fogalmak használata nem látszik teljesen elkerülhetőnek, ahogyan arra az utóbbi évek, évtizedek vonatkozó munkáinak szerzői is rámutattak. L. MAKK 1996. 5.; BÁLING 2021. 25–29.; RUDOLF 2023. 11.

¹² BÁLING 2021. 54–61. és passim.

¹³ BÁLING 2021. 193–199.

amicis, inimicus inimicis) megfontolások gyakoribbak voltak is.¹⁴ Nem feledkezhetünk el természetesen arról sem, hogy az azonos családhoz tartozás nem hogy nem volt garancia a kiegyensúlyozott viszonyra, a belső, dinasztikus konfliktusok olyannyira a mindennapok részét képezték, hogy adott esetben az abból való kimaradás vagy akár a hatalommal rendelkező rokonok közötti harmonikus viszony tekinthető inkább kivételnek. Nem meglepő tehát, hogy családi viszályokra mind az Árpádok, mind pedig a Piastok esetében bőséggel akad példa.

Mielőtt azonban a két uralkodóház között létesült kapcsolatokra rátérnénk, érintenünk kell a házasság kérdéskörét is. Különösen, mivel a két ország esetében a kereszténység felvétele, valamint annak megszilárdulása, illetőleg az egyházszervezet kiépítése nagyjából párhuzamosan haladt a 10. század közepétől, végétől.¹⁵ A házasság keresztény normái¹⁶ kulcsfontosságúvá váltak a 11. századtól kezdődően, a hatalomhoz való jog alapvető kritériuma lett a törvényes, azaz keresztény frigyból való származás.¹⁷ Félrevezető lenne azonban azt gondolni, a kereszténység felvétele azonnal az új mentalitás megszilárdulásával járt volna, a 11. századi pogányládások a lengyel és a magyar esetben is épp az ellenkezőjéről tanúskodnak.¹⁸ A házasság „krisztianizációja”¹⁹ vonatkozásában is megállapítható, hogy az lényegében a 12. századra vált teljessé, ekkorra érvényesült kizárólagosan a pogány szokások, az ágyastartás, a többnejűség, nőrablás, feleség eltaszítása és újraházasodás tilalma.²⁰

A Piastok családjában az ezredforduló táján Vitéz Bolesław (997–1025) és utódai esetében még nem váltak kizárólagossá a keresztény házasság normái,²¹ de a 12. század elején III. Ferdeszájú Bolesław (1102–1138) konfliktusukban már hivatkozott testvére, Zbigniew törvénytelen származására, ahogyan Könyves Kálmán állítólagos fia, Borisz esetében is megjelent ez az érvelés az Álmos-ági királyok részéről.²²

Anélkül, hogy e helyütt részletekbe menően áttekintenénk a házassággal kapcsolatban az egyházjog alakulását,²³ arra mindenképp ki kell térni, hogy a 13. század elején az 1215. évi IV. lateráni zsinat kánonjai negyedízigt tiltották a rokonok közötti házasságot, míg a felek szabad akaratlan alapuló beleegyezése ugyancsak

¹⁴ Vö. BÁLING 2021. 203–204.

¹⁵ FONT 2005. 87–129.

¹⁶ A házasság intézményének kánonjogi háttere maga is formálódóban volt ebben az időszakban, pl. a tiltott rokoni kapcsolat foka, illetve a felek szabad akaratának vonatkozásában. L. ERDŐ 2001. 229–232.; BÁLING 2021. 68.

¹⁷ FONT 2001. 28–29.; BÁLING 2021. 63.; BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 161–165.

¹⁸ FONT 2005. 91–92.

¹⁹ BÁLING 2021. 64.

²⁰ BÁLING, 2021. 73–74.

²¹ L. pl. I. Mieszko második feleségét, Odát, aki korábban apáca volt, vagy éppen I. Bolesław eltaszított feleségeit. BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 144.; BÁLING 2021. 87–88., 90.

²² BÁLING 2021. 67.

²³ BÁLING 2021. 63–90.

a 13. században vált kötelezővé.²⁴ Mindazonáltal a rokoni kapcsolatok alól lehetséges volt felmentést kérni az Apostoli Széktől.²⁵ Mindezekén túl arról sem feledkezhethünk el, hogy kezdetben a házasság felbonthatatlanságának kánonjogi elve²⁶ nem minden esetben érvényesült a gyakorlatban, elég talán itt Kálmán király második házasságának kimenetelére utalni.²⁷ Mindazonáltal hasonló példák a 12. és 13. század folyamán egyre ritkábbak lettek, de egy közeli eset, I. Ottokár cseh uralkodóé (1198–1230) rávilágít, hogy a 12–13. század fordulóján is lehetőség volt a házasság megszüntetésére. Az újdonsült cseh király 1198-ban eltaszította első feleségét, Adélt, II. Ottó meissenai örgróf gyermekét, majd III. Béla lányát, Konstanciát vette feleségül. Tette mindezt Dániel prágai püspök jóváhagyásával, illetve kánonjogi érvekre hivatkozva. III. Ince pápának ugyanis azt írta, korábban nem tudott az Adél és közte fennálló negyedfokú rokonságról. Az egyházfő nem fogadta el a kialakult helyzetet, az eltaszítást és az új házasságot, a prágai főpap ellen eljárás is indult, de végül ez utóbbi nem járt eredménnyel, illetve a Konstanciával kötött frigy is kitartott.²⁸

A házasságok politikai szerepe kapcsán – a kurrens nyugati tudományos eredményekre alapozva – legutóbb Báling Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy a kialakuló rokoni kapcsolatok vonatkozásában, különösen, mivel spirituális értelemben a sógorság és a keresztszülőség is rokonságnak számított,²⁹ ténylegesen kiemelkedő jelentőségűek voltak a politikai megfontolások. Ugyanakkor azok, mint minden szövetség, az érintett felek életében érvényesültek csak. Ezek mellett pedig nem feledkezhethünk el a frigyek kultúrtranszferben betöltött szerepéről sem, hiszen a házastársak nem egyedül, általában kisebb-nagyobb kísérettel érkeztek új családjukhoz, amely adott esetben hosszabban is éreztethette hatását. A házassági kapcsolatok vizsgálata tehát a politikatörténeten túl társadalomtörténeti szempontból is szolgálhat eredményekkel.³⁰

Jelen tanulmány esetében nem térhetek ki a Piast–Árpád kapcsolatok kutatástörténetére,³¹ ahogyan a dinasztikus kötelékek részletes taglalásáról is le kell

²⁴ BÁLING 2021. 68–69.; ERDŐ 2001. 229–231.

²⁵ ERDŐ 2001. 232–233. III. Ferdeszájú Boleslaw esetében udvari krónikása, Gallus Anonymus fontosnak tartotta kiemelni, hogy a lengyel fejedelem pápai diszpenzációt kapott első feleségével, Zbislavával fennálló harmadfokú rokoni kapcsolata alól. L. BÁLING 2021. 78–79.

²⁶ Vö. KOZŁOWSKI 2009. 86.

²⁷ A 14. századi krónikakompozíció 149. fejezete szerint a magyar uralkodó házasságtörésen érte Eufémiát, ami után hazaküldte őt Kijevbe, ott adott életet fiának, Borisznak. SRH I. 429. L. BÁLING 2021. 89.; FONT 2022. 34–35., 104–105.

²⁸ RUDOLF 2023. 25–26. és passim.

²⁹ BÁLING 2021. 68.

³⁰ BÁLING 2021. 14.; KOZŁOWSKI 2009. 86–87.

³¹ Csak néhány példa a 11–13. század vonatkozásában: WERTNER 1892; DIVÉKY 1937; KOVÁCS 1973; KRISTÓ 2000; WYROZUMSKI 2000; KAPRONCZAY 2000; KOZŁOWSKI 2009; KOZŁOWSKI 2010; BAGI 2015.

mondanunk. Lengyelország kapcsán azonban röviden érinteni kell a fejedelemség 12–13. századi történetét, ugyanis a lengyel–magyar kapcsolatok egyes epizódjai ezen háttér mellett értelmezhetőek. 1138-ban komoly fordulat állt be a Lengyel Fejedelemség életében, ugyanis III. Ferdeszájú Bolesław halála után a részfejedelemségek korszaka kezdődött el.³² A fejedelem „végrendeletében” felosztotta területét fiai között, aminek nyomán három nagyobb hercegség alakult ki, Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország és Szilézia. Ezekhez a 12. század végétől, 13. századtól számos kisebb egység (Sandomierz [Sandomir], Kalisz, Mazóvia, Kujávia, Opole, Glogów, Legnica stb.) csatlakozott, amelyek élén a Piast-dinasztia különböző ágainak tagjai álltak, és szinte teljesen önállóan uralkodtak, valamint egymással is gyakorta konfliktusba kerültek.³³

A lengyel részfejedelemségi korszak, a belső, családi viszonyok – kis túlzással – szinte kibogozhatatlanná történő bonyolódásán túl természetesen a Piastok külső kapcsolatainak is nyomot hagyott. Talán túlzó leegyszerűsítés, de nem járunk túl messze a valóságtól, ha azt állítjuk, a 12. század közepétől lényeges változás állt be a Piastok dinasztikus horizontjában. A megszilárduló részfejedelemségek élén álló családtagok természetesen kiemelt figyelmet kellett fordítsanak rokonaikkal fennálló kapcsolataikra, olyannyira, hogy a 13. században kifejezetten jelentősnek mondható a dinasztia egyes ágai közötti – sokszor a kánonjog normáit figyelmen kívül hagyó – házasságok száma.³⁴ Mindezek mellett a császári befolyás és az egyes birodalmi fejedelmi családokkal, köztük a cseh Přemyslidákkal, létrehozott házassági kapcsolatok is kiemelhetőek, ahogyan a Rusz fejedelmeivel létrejövő frigyek hatása sem elhanyagolható a 12–13. században.³⁵

Ami a Piastok az Árpádokkal fennálló rokoni kapcsolatait illeti, az 1130-as évek – több értelmezési problémát is felvető – eljegyzései és házassága³⁶ után egy komolyabb hiátus következett, az első házasságra a két dinasztia között egészen 1214-ig, II. András fiának, Kálmán hercegnek, illetve I. Fehér (Biały) Leszek krakkói fejedelem lányának, Salomeának a frigyéig³⁷ kellett várni. Ez nem jelenti azonban azt,

³² BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 174–175., 205–208.; LUBOCKI 2022. 183–184. A Piast fejedelmek közötti viszonyrendszerre, valamint annak tudományos megítélésére l. PAUK 2022.

³³ BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013. 174–175.

³⁴ L. PAUK 2022. 195–196.

³⁵ KOZŁOWSKI 2009. 89–90.

³⁶ A 12. század második felének egyik kiemelkedő lengyel uralkodója, III. Öreg Mieszko egy Erzsébet nevű, bizonytalan származású magyar királyi hercegnőt vett feleségül, míg II. Béla egyik fia, feltehetően II. Géza, III. Ferdeszájú Bolesław Judit nevű lányát jegyezte el, amit azonban nem követett házasság. L. WERTNER 1892. 303–306. 324–331.; PIASTOWIE, 97–99; 109.; JASIŃSKI 1993. 235–240; 255–258.; BÁLING 2021. 523. 52. jegyzet; BARABÁS 2025b.

³⁷ FONT – BARABÁS 2017. 31–47.

hogyan ne jött volna létre ismételt rokon kapcsolat a két család között. III. Béla király fiatalabb fia, a bátyja, Imre ellen többször fellázadó³⁸ András herceg 1200 körül, de mindenképp 1203 előtt feleségül vette a magyar történelemben később hírhedtté vált Gertrúdot, VI. Berthold andechsi gróf, isztriai őrgrof és merániai herceg lányát.³⁹ A házasság előnyös volt a későbbi II. András számára, lévén ezzel egy viszonylag friss birodalmi fejedelmi családdal került rokonságba.⁴⁰ Vizsgálódásunk szempontjából azonban fontosabb, hogy Gertrúd egyik nővérét, Hedviget majd' egy évtizeddel korábban, feltehetően 1186 és 1190 között I. Szakállas (Brod-
aty) Henrikkel (1201–1298), a sziléziai Piastok egyik tagjával jegyezték el. Ugyan azt nem tudjuk, a házasságra pontosan mikor került sor,⁴¹ de az bizonyos, hogy apja, I. Magas Bolesław 1201. évi halála után Henrik került a Wrocław (Boroszló, Breslau) központú Sziléziai Hercegség élére.⁴²

Hedvig esetében jól adatolható, hogy új hazájában is megőrizte közeli kapcsolatát családjával, illetve az Andechsekhez erősen kötődő bambergi püspökséggel.⁴³ Bár az utóbbi évek kutatásai alapvetően rajzolták át a korábbi historiográfia által felvázolt képet, amely szerint Gertrúd királyné révén elárasztották volna a „németek” a magyar királyi udvart,⁴⁴ az azonban kétségtelen, hogy a családi kötelek esetében is fontos szerepet játszottak. Példaként elég csak öccse, Berthold szerepére utalni, aki a kalocsai érseki mellett számos világi méltóság birtokosa lett a Magyar Királyságban.⁴⁵

A sógorok, II. András és I. Szakállas Henrik egyaránt érintettek voltak a VI. Henrik császár (1191–1197) halála után kialakuló birodalmi trónküzdelmekben.⁴⁶ Kezdeképp érdemes megemlíteni, hogy Imre és II. András a cseh uralkodóval, I. Ottokárral is sógorságban állt, lévén annak felesége, Konstancia III. Béla lánya volt.⁴⁷ Ennek megfelelően az idősebb testvér, Imre 1204-ben csapatokkal, zsoldosként felbérelt kunokkal segítette a cseh uralkodót a Hohenstauf német király, Sváb Fülöp ellenében.⁴⁸ I. Ottokár a másik trónkövetelő, Welf IV. Ottó támogatása helyett később kénytelen volt kibékülni Sváb Fülöppel. Utóbbi 1208-ban nagyszabású hadjáratra készült, csapataiban

³⁸ KÖRMENDI 2012; KÖRMENDI 2022; GÁL 2019.; ZSOLDOS 2022. 17–37.; SZABADOS 1999; SZABADOS 2000; SZABADOS 2024. 229–234.

³⁹ KMTL 234.; RUDOLF 2023. 31–32.; ZSOLDOS 2022. 33.

⁴⁰ Érdemes megemlíteni azt is, hogy Gertrúd nővére, Ágnes 1201. évi haláláig II. Fülöp Ágost francia király felesége volt. L. RUDOLF 2023. 748.

⁴¹ ZIENTARA 2002. 106–108.

⁴² Piastowie, 375.; ZIENTARA 2002. 110.

⁴³ ZIENTARA 2002. 107.

⁴⁴ KÖRMENDI 2014. 118.; ZSOLDOS 2022. 221–222.

⁴⁵ ZSOLDOS 2011. 37., 43., 126., 142.; KISS 2014; BARABÁS 2021. 526–527.; ZSOLDOS 2022. 221–222.

⁴⁶ ZIENTARA 2002. 150–157.; RUDOLF 2023. 43–46.

⁴⁷ RUDOLF 2023. 24–25; 29–30.

⁴⁸ ZSOLDOS 2022. 425–426.; RUDOLF 2023. 36–37.

II. András által küldött zsoldos kunok is ott voltak. A magyar király már csak felesége családja miatt is a Hohenstauf uralkodó oldalán állt, hiszen az Andechs dinasztia mellette köteleződött el.⁴⁹ Bár I. Szakállas Henrik esetében Hedvig miatt nagyon hasonló volt a helyzet, azonban a sziléziai Piastok kezdetben I. Ottokár unokatestvérének fia, egyben ellenfele, Teobald (Diepold) mellett foglaltak állást, aki feltehetően Wrocławban lelt menedékre. Henrik így a német trónharcok vonatkozásában, családi kötelékei ellenére, Sváb Fülöp és II. Ottokár kibéküléséig semleges maradt.⁵⁰

A tervezett 1208. évi hadjárat megkezdése előtt azonban a Hohenstauf uralkodót, Sváb Fülöpöt meggyilkolták Bambergben, ahol júniusban unokahúga, Burgundiai Beatrix és VII. Ottó merániai herceg esküvőjén vett részt. A tettes, VIII. Ottó bajor palotagróf személyes sérelmeit torolta meg, de a helyszín és a családi érintettség okán az Andechs család tagjai, Eckbert bambergi püspök és Henrik isztriai örgróf is gyanúba keveredtek, ami miatt birodalmi átokkal sújtották őket. A testvérek sógorukhoz menekültek a Magyar Királyságba, II. András pedig kísérletet tett a IV. Ottóval való kiegyezésre, és ezen keresztül rokonai helyzetének a rendezésére.⁵¹ Érdemes kiemelni, az egyik sérelem, amely a merényletbe vezetett, I. Szakállas Henrikhez kötődött, aki Sváb Fülöp nyomására nem engedte VIII. Ottónak, hogy elvegye lányát, Gertrúdot.⁵² Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a merániai testvérek nem a közelebbi Wrocławot választották menedékkül, hanem a távoli Magyar Királyságot, II. András udvarát.⁵³

A felvázolt helyzet esetében tehát csak indirekt kapcsolatról beszélhetünk. Összességében sem áll rendelkezésünkre olyan forrásanyag, amely alapján szoros kapcsolatot feltételezhetnénk I. Henrik és a magyar udvar között. Ebben bizonyára szerepet játszott Gertrúd 1213. évi meggyilkolása, hiszen halála a sógorság végét jelentette.⁵⁴ Ugyanakkor II. András gyermekei, köztük a későbbi IV. Béla és a szentté avatott Erzsébet másodfokú rokonságban álltak a sziléziai hercegi családdal. Utóbbi esetében kiemelhető, 1235. évi kanonizációja után kultusza gyorsan megerősödött Sziléziában, a rokonság révén ugyanis ez a hercegi család ázsióját is emelte.⁵⁵ Megemlíthető továbbá, hogy a henrykóvi ciszterci apátság évkönyve (Rocznik henrykowski) pontosan beszámol Erzsébet haláláról, és még apja, András nevét is megadja.⁵⁶ Ez, lévén az apa neve Erzsébet legendájában nem

⁴⁹ ZSOLDOS 2022. 426.

⁵⁰ ZIENTARA 2002. 152–153.; PIASTOWIE, 376.; RUDOLF 2023. 28–29; 73.

⁵¹ ZSOLDOS 2022. 426–427.; RUDOLF 2023. 43–46.; ZIENTARA 2002. 168.

⁵² ZIENTARA 2002. 154–155.; RUDOLF 2023. 44.

⁵³ ZIENTARA 2022. 156.; RUDOLF 2023. 45.

⁵⁴ Vö. ZIENTARA 2002. 222.

⁵⁵ ZIENTARA 2002. 233; 322.; KLANICZAY 2000. 175–177.

⁵⁶ „Anno Domini 1231 obiit sancta Elizabeth, filia Andree regis Ungarie et uxor lantgravii Hassie” – Rocznik henrykowski, 705.

szerepel, arra utalhat, hogy Sziléziában érdeklődtek a magyar királyi család genealógiája iránt.⁵⁷

II. András szerepe felmerült ugyanakkor a történettudományban egy Szakállas Henrikhez köthető pápai intervenció esetében. III. Ince 1210. évi, III. Ferdeszájú Bolesław végrendeletét és a trónöröklés kérdését érintő oklevele⁵⁸ ugyanis a Piastok két legidősebbikének, IV. Görbelábú Mieszkónak, illetve unokaöccsének, Szakállas Henriknek a jogát erősítette a krakkói herceg, I. Fehér Leszek ellenében. Az a feltételezés fogalmazódott meg, hogy a pápai oklevél mögött II. András is állhatott, aki ezzel kívánta gyengíteni a Halicsért és Volhíniáért folytatott vetélkedésben vetélytársa hazai pozícióját. Bár a hipotézis nem igazolható forrásokkal, de mindenképpen megfontolásra érdemes.⁵⁹

Még kevésbé nevezhetjük közvetlen kapcsolatnak a német lovagrend ügyét, ugyanakkor mindenképpen érdemes kitérni rá. Az közismert, hogy II. András az 1211-ben a Barcaságba behívott lovagokat 1225-ben fegyveres erővel szorította ki a királyságból.⁶⁰ Az már kevésbé, hogy ugyanezen évben I. Henrik és – a teuton lovagokat később lengyel területre behívó – Mazóviai Konrád találkoztak egymással, ahol a wrocławai herceg a német lovagrend poroszok elleni felhasználását javasolta rokonának. Benedykt Zientara szerint a Konrád és a rend közötti összeköttetés kialakításában pedig a néhai Gertrúdnak és Szakállas Henrik feleségének, Hedvignek a testvérei, Eckbert és az ekkor már az aquileiai pátriárka méltóságát viselő Berthold játszott kulcsszerepet.⁶¹

II. András sziléziai sógora mellett egy másik Piast herceggel is rokoni kapcsolatban állt, ha az nem is volt túl közeli. Mint arra korábban már utaltam, az Árpádok és a lengyel fejedelmi család között az utolsó házasságkötésre az 1130-as években került sor. III. Öreg (Stary) Mieszko felesége, Erzsébet esetében nem lehetünk benne biztosak, hogy II. István vagy II. Béla lánya volt-e, de mindenképpen Árpád-házi származásúnak tekinthetjük.⁶² Az ő unokájuk volt Władysław Odonic (Odonic Ulászló), kalisz-i majd nagy-lengyelországi herceg.⁶³ Joggal tehetné fel az olvasó a kérdést, milyen szempontból lehet érdekes egy ilyen távoli rokonság. Ennek magyarázatát Odonic családi helyzetével kell kezdenünk, aki III. Mieszko elsőszülött fiának, Odonnak volt a gyermeke. Ő azonban 1194-ben, még apja, Mieszko életében meghalt. Odon fia ekkor négyéves volt, így ezután nagyapja, Mieszko, majd nagybátyja, Władysław Laskonogi (Hosszúlábú Ulászló) gyámsága

⁵⁷ GRZESIK 2003. 9–10.

⁵⁸ RI III, XIII. 148–149. 82. sz. Bővebben l. BARABÁS 2025a. 2–3.

⁵⁹ ZIENTARA 2002. 162–163. A vetélkedésre l. FONT 2022. 140–154.

⁶⁰ ZIMMERMANN 2011. 42–44.; HUNYADI 2012; PÓSÁN 2019. 28–99.

⁶¹ ZIENTARA 2002. 222.

⁶² L. a 36. jegyzetben hivatkozott irodalmakat.

⁶³ Piastowie, 131–136.

alá került. 1206-tól kezdődően igyekezett hozzájutni atyai örökségéhez, ám azt csak 1216-ban sikerült megszereznie Laskonogitól. Ezután azonban szembeke-
rült korábbi támogatóival, Szakállas Henrikkel és a krakkói herceggel, I. Fehér
Leszekkel, majd komoly vereséget szenvedett az időközben utóbbiakkal kibékülő
nagybátyjától, Władysław Laskonogitól, ami után száműzetésbe kellett vonul-
nia.⁶⁴ Ennek első színhelye pedig minden jel szerint a Magyar Királyság volt.
Legalábbis a poznań-i és gnieźnói káptalanok évkönyvei szerint,⁶⁵ amely infor-
máció utat talált a Nagy-lengyelországi Krónikába is.⁶⁶ Ahogyan arra Benedykt
Zientara is rámutatott, nincs okunk kételkedni a híradás hitelében,⁶⁷ ugyanakkor
Odonic magyarországi tartózkodásáról, vagy akár annak hosszáról semmilyen
adatunk nincsen. Azt is legfeljebb feltételezhetjük csupán, hogy II. András ud-
varában a távoli rokonnak kijáró tisztelettel fogadták, ha ugyan maga a király
Odonic érkeztekor jelen volt egyáltalán.

1217-ben ugyanis II. András teljesítette a még atyjától, III. Bélától örökölt fo-
gadalmát, és elindult a Szentföldre, hogy részt vegyen a keresztes hadjáraton.⁶⁸
A magyar királynak legkésőbb július 25-re Spalatóban kellett volna lennie a velen-
cei dózsával kötött szerződése szerint, de csak augusztus 23-án érkezett meg oda,
azaz valamikor július-augusztusban indulhatott el Székesfehérvárról.⁶⁹ Odonic
útját illetően a források nem adnak közelebbi datálást, így nem lehetünk biztosak

⁶⁴ Piastowie, 131–133.; PRZYBYŁ 1998. 80–124.

⁶⁵ „Item anno Domini 1217. Wlodizlaus obtinuit Kalis et foilium Odonis fugavit in Ungariam.” – Annales Capituli Posnaniensis, 439. Megjegyzendő, a poznań-i káptalan évkönyvének frissebb, 1962-es kiadásában az információ nem szerepel (Rocznik kapituły poznańskiej, 24.). A gnieźnói káptalan évkönyve rossz dátummal, 1227-nél említi az esetet. „Wlodzislaus obtinuit Kalis et fili-um Odonis fugavit in Ungariam.” – Rocznik kapituły gnieźnieńskiej, 3. Az Odonicra vonatkozó adatok kritikájával kapcsolatban l. KÖRMENDI 2019. 14; 184–187. Körmendi Tamás a poznań-i évkönyv adatát tartja elsődlegesnek. Érdekesség, hogy a poznań-i káptalan évkönyve az 1146. évnél II. Száműzött Władysławval kapcsolatban is említi Magyarországra menekülést. „Wladislaus filius Boleslai dicti Crziwousti circa Poznan a fratribus fugit confusus Ungariam” – Rocznik kapituły poznańskiej, 23. Feltehetően a bejegyzés szerzője két eseményt, a két Władysław száműzetését vonta itt össze. L. GRZESIK 2003. 8. Odonic menekülését a másik két annalesre támaszkodó Nagy-lengyelországi Évkönyv is tartalmazza. Rocznik wielkopolski, 7.

⁶⁶ „Wladislaus patrums suus congregato exerictu ipsum de castro Kalisz fugientem usque in Hungariam profugavit. [...] Qui post aliquot annos reddiens Uszce castrum Swantopelcone capitaneo Pomoranie sibi auxilium prebente anno Domini MCCXXIII subintravit ipso die Dionisii et sociorum eius.” – KWP, 80. Długosznál is olvasható az információ, igaz – Miechówi Mátyás művéhez hasonlóan – 1214-nél. „[...] ad Andream Hungarie regem perveniens causis itineris expositis, humane amiceque ab illo exceptus, fotus et habitus est. [...] ab exilio Pannonico [...] reversus [...]” – Długosz, V–VI. 221., 238. Miechówi Mátyás adata: CFH II. 1603. 3673. sz. L. GŁADYSZ 2012. 166.; KÖRMENDI 2019. 189–190.

⁶⁷ ZIENTARA 2002. 212.; KOZŁOWSKI 2020. 155.; Piastowie, 132–133.

⁶⁸ SWEENEY 1984. 122–124.; VESZPRÉMY 2006; VESZPRÉMY 2023.

⁶⁹ VESZPRÉMY 2006. 100–101.

abban, hogy még a sereg útrakelte előtt megérkezett a királyi udvarba, amint az *Długosznál* olvasható. Ugyanakkor a lengyel középkorkutatásban sokáig meghatározó volt az a nézet, hogy a lengyel herceg elkíserte II. András a Szentföldre, sőt volt, aki szerint épp ezért utazott Magyarországra, önszántából. Ezt támaszthatja alá III. Honorius pápa 1217. február 9-én kelt oklevele, amellyel Odonicot és területét védelem alá vette.⁷⁰

Az elképzelés, hogy egy – meg nem nevezett – Piast herceg is ott volt II. András kíséretében, egy 1246-ra datált hamis magyar királyi oklevél⁷¹ alapján fogalmazódott meg.⁷² A diploma nyilvánvaló hamisítvány volta ellenére a benne szereplő adatokat nem kell feltétlenül elvetnünk, a lengyel medievisztika pedig erre alapozva tényként kezeli egy Piast herceg részvételét a keresztes hadjáratban.⁷³ Mivel azonban az oklevél említésén kívül ezt illetően más forrással nem rendelkezünk, így indirekt kapcsolódási pontokon alapuló feltételezésekre vagyunk utalva. Władysław Odonic mellett három másik jelölt neve is felmerült, az ugyancsak magyar kapcsolatokkal rendelkező Opolei Kázméré,⁷⁴ II. Jámbor (Pobožny) Henriké, I. Szakállas Henrik fiáé, illetve Kázmér pomerániai hercege.⁷⁵ A lengyel medievisztikában az előbbi két uralkodó, különösen Odonic feltételezett részvétele nyert teret.⁷⁶ Azonban Mikołaj Gładysz meggyőző érveléssel mutatott rá, hogy egyrészt az 1217-ben és 1218-ban Odonic számára kiállított, saját és a kalisz-i Szent Pál egyház védelmét célzó pápai oklevelek⁷⁷ éppen a kalisz-i herceg lengyelországi tartózkodása mellett szólnak. Másrészt nincs bizonyíték arra, hogy 1217-ben Laskonogi tényleg megszerezte volna Kalisz-t.⁷⁸ Összességében Gładysz megállapítása szerint kizárható, hogy Odonic lett volna az a Piast, aki II. Andrással együtt volt a Szentföldön, vélekedése szerint Opolei Kázmér az egyetlen elfogadható jelölt.⁷⁹

Odonic magyarországi tartózkodását azonban mindezek ellenére sem kell feltétlenül kétségbe vonnunk, az azonban 1217 helyett inkább a következő évre helyezhető. Mindezzel együtt azonban megállapíthatjuk, ha András valóban az őt megillető tisztelettel fogadta is távoli rokonát, ahogyan *Długosz* írja, annak további tartózkodásáról semmilyen adattal nem rendelkezünk. Ugyanakkor az is felmerült a kutatásban, hogy Odonic házassága Jadwigával, gyermekei anyjával

⁷⁰ RPR 5818. sz., VMP I. 7. XV. sz. L. ZIENTARA 2002. 212. Vö. GŁADYSZ 2012. 168.

⁷¹ RA 843. sz.

⁷² „mare transvisset, in acie et sub vexillo ducis Polonie” – ÁŰO VII. 207. 136. sz.

⁷³ GŁADYSZ 2012. 161–163.

⁷⁴ Kázmér felesége, Viola kapcsán vethető fel az Árpád-házi származás lehetősége. L. BARABÁS 2015.

⁷⁵ GŁADYSZ 2012. 163.

⁷⁶ L. GŁADYSZ 2012. 166–170.

⁷⁷ RPR 5818. és 5841. sz., VMP I. 7. XV. sz. és 9. XVIII. sz.

⁷⁸ GŁADYSZ 2012. 166–169.

⁷⁹ GŁADYSZ 2012. 170–173.

száműzetése időszakára tehető. Ez azonban kizárólag elsőszülött fia, a későbbi nagy-lengyel herceg, I. Przemysł születési idejére alapozott elképzelés.⁸⁰ Egy dolog azonban bizonyosnak tűnik a lengyel források alapján, Odonic 1223-ban jelent meg ismét a lengyelországi politikában, hogy addig Magyarországon volt-e végig, vagy utána a Birodalomban és Csehországban is járt, mint azt Długosz alapján többen feltételezik, nem tudhatjuk biztosan.⁸¹

Az 1210-es évek eleje után, lemondva Kálmán herceg és Salomea házasságának a tárgyalásáról, vagy éppen Viola opolei hercegnő kérdéses származásának taglalásáról,⁸² a 13. század második felére kell rátérnünk, amely időszak túlzás nélkül a Piast–Árpád kapcsolatok legaktívabb időszakának tekinthető, amelyben a kulcsszereplőnek IV. Béla magyar király tekinthető. Az uralkodó tatárjárás utáni politikájának központi eleme volt a felkészülés egy esetleges újabb invázióra. A pusztítás utáni újjáépítés és az ország megerősítésének szándéka számos ponton megragadható.⁸³ IV. Bélát gyermekei házasságainak megkötése esetében is ebbéli szándéka vezette, ahogyan arról IV. Ince pápának küldött ún. „tatár levele”⁸⁴ is tájékoztat. Már legidősebb lánya, Kinga V. Szemérmes (Wstydlwy) Bolesław krakkói herceggel (1243–1279) kötött házassága esetében is feltételezhető, hogy a frigy egy nagyobb szövetségi rendszer kialakítását célozta.⁸⁵ Az mindenesetre vitán felül áll, hogy 1239-ben, esetleg néhány évvel később, ismét egy Árpád–Piast házasság jött létre, amely többszörös rokonságot eredményezett, lévén Bolesław Kálmán herceg feleségének, Salomeának volt az öccse.⁸⁶

1243-ban a király Anna nevű lányát Rosztizslav Mihailovics fejedelem vette feleségül. A ruszbeli uralkodó már 1239-ben megkérte a magyar király lányának kezét, azonban ekkor még visszautasítás érte őt. Font Mártát követve joggal tételezhetjük fel, hogy IV. Béla tatárjárás utáni megváltozott döntése mögött a védekezés célja állhatott.⁸⁷ Mindazonáltal reményében később csalatkoznia kellett, ugyanis Rosztizslav elveszítette pozícióit a Ruszban, és végül családjával a Magyar Királyságban talált menedéket 1245 után.⁸⁸ IV. Béla következő lányának, Konstanciának a házassága összefüggésben állt a Halicsot megszerezni akaró Rosztizslav vereségével.

⁸⁰ JASIŃSKI 1995. 38.

⁸¹ Piastowie, 133.

⁸² Kálmánra l. FONT – BARABÁS 2017. Violára l. BARABÁS 2015.

⁸³ SZŰCS 1993. 3–32.

⁸⁴ SENG 1987.

⁸⁵ KOZŁOWSKI 2010.

⁸⁶ Piastowie, 191–192.

⁸⁷ FONT 2022. 179–183.

⁸⁸ FONT 2018; FONT 2022. 183–190.

A magyar király 1246-ban felhagyott veje támogatásával, és békét kötött a magyar királyi családdal régóta viharos kapcsolatban álló Danyiil halicsi fejedelemmel.⁸⁹ A szövetségkötést 1247-ben erősítették meg házassággal, Danyiil Romanovics fia, Lev Danyilovics ekkor vette feleségül Konstanciát.⁹⁰ IV. Béla mindazonáltal nem kizárólag keleti irányban igyekezett családi kapcsolatokat létesíteni, Erzsébet nevű lányát a későbbi XIII. Henrik alsó-bajorországi herceg vette feleségül, feltehetően egy hosszabb jegyesség után 1250-ben, az ő fiuk volt a magyar trónt 1306-ban megszerezni igyekvő Wittelsbach III. Ottó.⁹¹

Az 1250-es évek komoly változást hoztak a magyar uralkodó külső kapcsolatai tekintetében. Az ismételt mongol támadás réme – ekkor még – nem vált valóra, IV. Béla pedig aktívan bekapcsolódott a Babenberg-örökségért, azaz az Osztrák és Stájer hercegségekért kialakult vetélkedésbe.⁹² 1252-ben a fokozódó feszültség ki is robbant, IV. Béla pedig nem tudta legyőzni az újdonsült cseh királyt, II. Ottokárt, 1254-ben Pozsonyban békekötéssel zárták le a konfliktust, amely szerint a cseh uralkodó kezébe került az Osztrák Hercegség, az Enns alsó folyásánál fekvő korábbi stájer területek, valamint az egykori Pitteni Grófság nagy része, míg IV. Bélának a Stájer Hercegség jutott.⁹³

Feltehetően II. Ottokár is felismerte IV. Béla lengyel szövetségeseinek jelentőségét, ugyanis 1254-től kezdődően nagy erőket mozgósított a vele szemben álló Piast hercegek megnyerésére.⁹⁴ Természetesen IV. Béla sem volt tétlen a békekötés után a Piastok vonatkozásában.⁹⁵ Veje, V. Szemérmes Bolesław továbbra is szilárd szövetségese volt, feltehetően az ő, illetve felesége, Kinga közvetítése révén jött létre egy újabb rokoni kapcsolat. Az eseményt megörökítő poznań-i káptalan évkönyve és a Nagy-Lengyelországi Krónika szerint Jámbor (Pobożny) Bolesław nagy-lengyelországi herceg valamikor 1256–1258-ban Krakóban, V. Szemérmes Bolesław udvarában, az ő és felesége, Kinga közvetítésével vette feleségül IV. Béla Jolánta nevű lányát.⁹⁶ A magyar királyi hercegnőre az említett – nagy-lengyelországi – források Helenaként utalnak, azaz feltehetően férje környezetében ezen

⁸⁹ FONT 2022. 184–185., 190–197.

⁹⁰ FONT 2022. 108., 185.; SENGÁ 1987. 592–594.

⁹¹ RUDOLF 2023. 128–129; 523; 562.

⁹² Az utolsó Babenberg uralkodó, II. Harcias Frigyes épp a Bélával folytatott Lajta menti csatában vesztette életét 1246-ban. A vetélkedésről összefoglalóan I. RUDOLF 2023. 136–219.

⁹³ RDEBM II. 12–13. 24. sz. L. RUDOLF 2023. 168–169.

⁹⁴ L. WYROZUMSKI 1997. 10–11.; RUDOLF 2023. 168–169.; BARABÁS 2025a. 13–16.

⁹⁵ IV. Béla gyermekeinek házasságaival, illetve szövetségi rendszerével kapcsolatban I. SENGÁ 1987; KOZŁOWSKI 2010.

⁹⁶ Elképzelhető, hogy a frigy megkötése után Jolánta még Krakóban maradt, amíg a házasság véglegessé tételéhez szükséges életkort el nem érte. L. JASIŃSKI 1995. 43.

a néven ismerték.⁹⁷ Joggal tételezhető fel, a házasság célja a magyar uralkodó részéről Bolesław szövetségesként való megnyerése volt.

Egyoldalú lenne azonban a létrejövő családi kötelekeket kizárólag a magyar királyi család szemszögéből vizsgálni.⁹⁸ A 13. század közepére Lengyelországban a kezdeti három hercegség helyett nagyjából tíz feletti terület élén álltak a Piast család különböző ágainak tagjai.⁹⁹ A családi és politikai kötelekek egy sajátságosan szövevényes rendszere alakult ki, ahol adott esetben közeli rokonok is komoly konfliktusba kerülhettek egymással, ahogyan azt mások mellett Władysław Laskonogi és Odonic, vagy éppen V. Szemérmes Bolesław és nagybátyja, Mazóviai Konrád esete is jól példázza.¹⁰⁰

Lássuk tehát, ki is volt IV. Béla legújabb veje. Jámbor Bolesław 1224–1227 között született, apja a már emlegetett Władysław Odonic, a Piastok nagy-lengyelországi ágához tartozó herceg volt, azaz Bolesław III. Öreg Mieszkó és Erzsébet magyar hercegnő dédunokája volt.¹⁰¹ A herceg életének korai szakaszára apja, illetve rokonai, Władysław Laskonogi és I. Szakállas Henrik konfliktusa nyomta rá a bélyegét.¹⁰² Ennek ellenére kiváló nevelésben részesült, amibe a latin nyelv ismerete és az olvasás is beletartozott.¹⁰³ Apja 1239-es halála után bátyja, I. Przemysł vette kezébe a rájuk hagyott hercegséget, Bolesław 1247-ben kapta meg a kalisz-i területet, azonban tényleges hatalommal nem rendelkezett. Elégedetlensége folytán 1249-ben újabb osztozkodás történt, ekkor került birtokába Gniezno, ám nem sokkal később konfliktus támadt a testvérek között, aminek eredményeképp I. Przemysł 1250 és 1253 között fogva tartotta öccsét. Szabadulása után Bolesław kiegyezett testvérével, és ezúttal tartósan megosztottak az atyai örökségen. A fivérek együtt vettek részt a sziléziai Piastok belharcaiban, sógorukat, Glogówi Konrádot támogatták III. Fehér Henrik wrocławai fejedelem ellen. Jámbor Bolesław 1255-ben került szövetségi viszonyba későbbi sógorával, Árpád-házi Kinga férjével, V. Szemérmes Bolesławval, amikor Świątoplek és

⁹⁷ „[...] dominus Boleslaus dux Polonie copulavit sibi in terra Cracouiensi apud ducem Boleslaum, filium condam Lestkonis, filiam regis Ungarie nomine Helenam.” – Rocznik kapituly poznańskiej, 43.; „Boleslaus Polonie dux, frater Przemislonis iam defuncti, Helenam Bele regis Ungarie filiam de sorore Heduigis procreatam, quam anno uno ante obitum Przemislonis fratris sui apud Boleslaum ducem Cracouie sibi copulaverat, in uxorem in terram suam de terra Cracouiensi adduxit cum sollempnitate regali.” – KWP 110. cap. 121. L. JASIŃSKI 1995. 42.

⁹⁸ Kapronczay Károly – az általa *Ájtatosnak* hívott – Jámbor Bolesław céljait hangsúlyozta. KAPRONCZAY 2000. 15.

⁹⁹ LUKOWSKI – ZAWADSKI 2019. 13. Az öröklések és osztozkodások miatt a szám többször változott.

¹⁰⁰ L. ZIENTARA 2002. 279–290.; BARABÁS 2015. 8–9.

¹⁰¹ L. feljebb.

¹⁰² ZIENTARA 2002. 159–172.; PRZYBYŁ 1998. 71–115.

¹⁰³ Piastowie, 142.

Mściwój pomerán fejedelmek ellen Kujáviai Kázmér, Siemowit mazóviai herceg, valamint a két Bolesław fogott össze.¹⁰⁴

V. Szemérmes Bolesław, valamint Siemowit a későbbiekben is Jámbor Bolesław oldalán állt, azonban Kujáviai Kázmérral más volt a helyzet. Vele 1258-ban komoly konfliktusba került az időközben bátyja, I. Przemysł 1257. júniusi halála után egész Nagy-Lengyelország felett diszponáló Jámbor Bolesław, amikor a lądi terület visszaszerzésének céljával megtámadta őt. A harcban V. Szemérmes Bolesław is támogatta névrokonát, Kujáviai Kázmér pedig 1262-ben a włocławeki püspök közvetítése után lemondott a területről.¹⁰⁵

A krakkói herceg támogatásán azért sem kell csodálkoznunk, mivel, mint láttuk, nem sokkal korábban sógorságba került Jámbor Bolesławval. A konfliktus szempontjából további adalékokkal szolgálhat a Piastok családi kapcsolatainak további vizsgálata. Az egyik sziléziai herceg, IV. Béla korábbi szövetségese, az immáron II. Ottokár oldalán álló Opolei Władysław¹⁰⁶ kezdetben jó viszonyt ápolt nagy-lengyelországi rokonaival, 1251-ben elvette Eufémiát, Jámbor Bolesław és I. Przemysł húgát. Az opolei herceg testvére, Eufrozina azonban 1257-ben feleségül ment a konfliktusforrást jelentő nagy-lengyelországi Łądot birtokló I. Kujáviai Kázmérhoz.¹⁰⁷ Egyes feltételezések szerint éppen ez motiválhatta Jámbor Bolesławot, hogy a cseh orientációjú sziléziai hercegekkel, köztük Opolei Władysławval szemben IV. Bélához közeledjen.¹⁰⁸

A krakkói V. Szemérmes Bolesław számos alkalommal támogatta apósát, IV. Bélát katonailag.¹⁰⁹ Az 1253–1254. évi harcok idején Jámbor Bolesław még nem állt rokoni kapcsolatban a magyar uralkodóval, azonban akkor már igen, amikor annak háborúja II. Ottokár cseh királlyal 1260-ban kiújult.¹¹⁰ A konfliktusban ezúttal is IV. Béla támogatói között találjuk V. Szemérmes Bolesławot, illetve annak rokonát, I. Kujáviai Kázmér fiát, II. Fekete (Czarny) Leszeket, későbbi innowrocławwi, majd krakkói és sandomierz-i herceget.¹¹¹ Jámbor Bolesław részvételét illetően azonban nincs adatunk. A magyar király legfrissebb vejének távolmaradását illetően legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatunk, elképzelhető, hogy a brandenburgi őrgrófi családdal, az Askanikkal fennálló konfliktusokkal tarkított kapcsolata kötötte le,

¹⁰⁴ Piastowie, 142–143.

¹⁰⁵ Piastowie, 143.

¹⁰⁶ L. BARABÁS 2025a.

¹⁰⁷ JASIŃSKI 2007. 513–514.; Piastowie, 722–723.

¹⁰⁸ Książęta i księżne, 44; 121. Kázmér harmadik felesége volt Eufrozina, legidősebb fiuk az 1320-ban a lengyel királyi címet megszerző Władysław Lokietek (Lokietek Ulászló) volt. JASIŃSKI 2007. 513.; Piastowie, 210.

¹⁰⁹ BARABÁS 2025a. 8–9., 13–21.

¹¹⁰ L. RUDOLF 2023. 201–214.

¹¹¹ Piastowie, 203–218.

vagy éppen Fekete Leszek érintettsége miatt vonta ki magát. 1260 júliusában, nem sokkal a kroissenbrunni csata előtt Jámbor Bolesław unokahúga, I. Przemysł lánya, Konstancia hozzáment János őrgróf fiához, Konrádhoz.¹¹² Úgy tűnik a nagy-lengyelországi fejedelem számára égetőbb volt ezen viszony rendezése, mint a cseh-magyar konfliktusba való bekapcsolódás.

Egy bizonytalan adatunk azonban van Jámbor Bolesław és IV. Béla kapcsolatát illetően. A Stájer Rímes Krónika tudósítása szerint a magyar királlyal időközben kibékült és rokoni kapcsolatba került II. Ottokár unokahúga, Brandenburgi Kuni-gunda és IV. Béla fiatalabb fia, Béla herceg 1264. évi, Pozsony melletti esküvőjére szóló meghívókat küldött Wrocławba és Lengyelországba is. A híradás nem tűnik valószínűtlennek, ugyanakkor a lakodalmon megjelentek között a szerző, Ottokár – egyértelműen – nem említ egy Piastot sem, amit az Annales Otakariani beszámolója is megerősít.¹¹³ Ugyanakkor felmerült annak a lehetősége, hogy Jámbor Bolesław mégis jelen lehetett. A Stájer Rímes Krónika „Krawâten, Poznær ouch einen hâ-ten”,¹¹⁴ a legutóbbi magyar kiadó, Bagi Dániel által „a horvátok és a boszniaiak ura”-ként fordított¹¹⁵ sorának egyik elnevezése ugyanis Poznań-ként lenne értelmezhető, és így a nagy-lengyelországi hercegre utalna.¹¹⁶ Vélekedésem szerint azonban, egyet-értve Bagival, a kérdéses passzus szövegkörnyezete alapján kevésbé valószínű, hogy a terület helyett egy városra hivatkozott volna a szerző a résztvevők kapcsán, így nem állíthatjuk, hogy a lengyel fejedelem bizonyosan részt vett az esküvőn.

Az 1260. évi békekötés után II. Ottokár – mint arra már utaltam – IV. Béla unokáját, Rosztizslav és Anna hercegnő lányát, Kunigundát vette feleségül. A magyar és a cseh királyok kapcsolata tehát rendeződött, sőt, nyugodtan mondhatjuk, szívélyessé vált.¹¹⁷ Természetesen IV. Béla lengyel szövetségeseit is érintette a megváltozott helyzet, ugyanis mindkét Bolesław rokonságba került II. Ottokárral. Ennek ellenére konfliktusra is akadt példa. A krakkói káptalan évkönyve (Rocznik kapituły krakowskiej) arról tudósít, hogy II. Ottokár, mikor az 1267–1268 telén a poroszok ellen indított második keresztes hadjáratáról¹¹⁸ hazafelé tartott, nagy-lengyelországi területeket pusztított.¹¹⁹ Az annales ugyan nem adja meg az ellentét okát, de

¹¹² Piastowie, 144.

¹¹³ „Onnét is sok követet szalajtott el az országon belülre és a környező országokba is: Boroszlóba, Lengyelországba, Szászországba, Meissenbe és Thüringiába.” – SRK 123. L. továbbá: 124–129. Vö. Annales Otakariani, 186–187. Továbbá: HOMZA 2017. 121–126.; PALKO 2022. 77–85.

¹¹⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik, cap. LXVII. 107. 8081. sor.

¹¹⁵ SRK 127.

¹¹⁶ L. PALKO 2022. 83–84.

¹¹⁷ L. RUDOLF 2023. 220–248.

¹¹⁸ SYCHRA 2022. 162–163.

¹¹⁹ „Premizl qui et Othacarus rex Bohemorum cum potencia sui exercitus venit in Thorum contra Pruthenos cupiens Martis miliciam exercere. Qui propter adversitatem temporis et hyemis mansuetam temperiem non adepto voto, fraudati desiderio, expensis et laboribus inutiliter

a lengyel kutatás feltételezi, hogy a Jámbor Bolesław hercegsége elleni támadás oka utóbbi és IV. Béla szövetsége volt.¹²⁰ Amint azt láttuk, ez a vélekedés nem áll szilárd lábakon, hiszen IV. Béla és II. Ottokár között évek óta nem volt ellentét. Amennyiben hitelt adunk az évkönyvnek, úgy az utolsó mondatot kell perdöntőnek tekinteni, amely szerint az átkelés során alkalmazott erőszak miatt támadt – ekkor – ellentét II. Ottokár és Jámbor Bolesław között, azaz nem valamilyen korábbi konfliktus eredménye volt a támadás. Különösen, mivel, mint láttuk, a nagy-lengyelországi uralkodó nem exponálta magát apósa mellett a cseh király ellenében. Mindezeket túl érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a híradás a krakkói káptalan *annalesé*-ben őrződött meg, annak nincs nyoma a poznań-i káptalan évkönyvében.¹²¹

Néhány évvel korábban, az 1260-as évek közepén egy magyar belháború robant ki IV. Béla és fia István ifjabb király között.¹²² A krakkói herceg és felesége, Kinga ebben a helyzetben az apát, Bélát támogatta. István ifjabb király fiát, a későbbi IV. Lászlót annak foglyul ejtése után nagynénje felügyelte Krakkóban. Másrészt Kinga egy unokahúgához, Kunigunda cseh királynéhoz, II. Ottokár feleségéhez írt levelében arra kérte rokonát, vegye rá házastársát, hogy nyújtson támogatást IV. Bélának, amire az ő férje, V. Szemérmes Bolesław is készen állt.¹²³ Konkrét lengyel beavatkozásra azonban nem került sor. Az apa és fiú között megkötött béke ennek ellenére is kiterjedt Béla szövetségeseire, II. Ottokár mellett IV. Béla vejei, Szemérmes, illetve Jámbor Boloesław, valamint Fekete Leszek vonatkozásában is érvényes volt István ifjabb király részéről a meg nem támadás garantálása.¹²⁴ 1268-ban

consumptis, dampnis rapinis et aliis iniuriis terre domini Boleslai ducis Polonie graviter illatis, retro domum, unde venerant sunt reversi. Unde idem dux ipso rege discordavit.” – Rocznik kapituły krakowskiej, 98. cap. 246.

¹²⁰ Piastowie, 145.; GŁADYSZ 2012. 344.

¹²¹ L. Rocznik kapituły poznańskiej, 46–48.

¹²² A konfliktusra l. ZSOLDOS 2007.

¹²³ „[...] una cum dilecto domino et marito nostro carissimo scribimus, hortamur et supplicamus Dilectioni Vestre, quatenus compatibles insolitis et injustis serenissimi domini et patris vestri ac nostri dolorum persecutionibus, inducere monitis, persuasionibus atque consiliis maritum vestrum dignemini ad succurrendum in forti brachio et armato contra temeritatem filii, paterne glorie titulum infirmantis; maxime cum dilectus dominus et maritus noster carissimus non parcendo personis, laboribus aut expensis, id ipsum faciendo omnes vires suas fideliter exponere sit paratus” – ÁÚO III. 161–162. 105. sz. L. ZSOLDOS 2007. 78.

¹²⁴ „[...] idem Rex carissimus filius noster promisit, quod nec ipse, nec sui cognati, vel amici nos, dominam reginam, consortem nostram carissimam, matrem suam, ducem Belam, filium nostrum predilectum, fratrem suum, dominam Annam ducissam, sororem suam, ducem Belam, filium eiusdem, regem Boemorum, generum ipsius et nostrum, Bolizlaum Cracovie, Bolyzlaum Gnezdensem, Lynznyk filium ducis Cazmerii. fuces, nec terras ipsorum vel homines ad eos spectantes, et quoslibet alios nobis adherentes molestabit, turbabit vel aliquatenus impugnabit.” – ÁÚO III. 130. 88. sz., RA 1481. sz., RPR 19711. sz.; RC IV, 332. sz. István ifjabb király oklevele: ÁÚO III. 136–139. 92. sz. L. RUDOLF 2023. 240.; ZSOLDOS 2007. 79–80.

Kinga, illetve Jolánta, valamint testvérük Konstancia is apjuk udvarába látogatott, ami egyfajta kiállásként is értelmezhető mellette. Rudolf Veronika szerint lányai meggyőzése is szerepet játszhatott abban, hogy a Béla és István közötti ellentét végül nem eszkalálódott ismét.¹²⁵

Összességében Jámbor Bolesław esetében nem beszélhetünk arról, hogy magyar rokonságának ügyei kapcsán gyakran aktívan lépett volna fel. Geopolitikai helyzetéből fakadóan a brandenburgi örgrófokkal és Pomerániával fennálló kapcsolata kötötte le.¹²⁶

Az Árpád–Přemyszlida ellentét IV. Béla – és Mária királyné – 1270. évi halála után ismét kiújult. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy István nővére, a korábban egyértelműen és aktívan IV. Bélát támogató Anna hercegnő – a királyi kincstár egy jelentős részével –, illetve több, korábban az idősebb király oldalán álló előkelő is a Prágába, II. Ottokár udvarába történő menekülést látta a legjobb megoldásnak.¹²⁷ A cseh és a magyar király is hozzálatott az előkészületekhez. V. István ebben a helyzetben, 1270 augusztusának közepén Krakkóba látogatott Szent Szaniszló sírházhoz, ahol kibékült és szövetséget kötött sógorával, V. Szemérmes Bolesławval,¹²⁸ Vélekedésem szerint Jámbor Bolesław is jelen volt a találkozón, legalábbis a poznań-i káptalan évkönyve és a Nagy-Lengyelországi Krónika beszámolóí szerint ebben az időben Krakkóban járt.¹²⁹ Nem sokkal később pedig a nagy-lengyel uralkodó a Brandenburgi Örgrófság ellen támadt Santok várának korábbi elfoglalása miatt.¹³⁰ Az, hogy a katonai akció összefüggésbe hozható-e a magyar szövetséggel,

¹²⁵ RA 1604. sz. L. RUDOLF 2023. 242–243.

¹²⁶ Piastowie, 144–146.

¹²⁷ SZŰCS 1993. 139–141.; RUDOLF 2023. 249–251.

¹²⁸ „eodem anno venit Stephanus rex Ungarie visitare sepulchrum sancti Stanislay, et dum vidit ducem Bolezlaum, qui habebat dominam Kingam sororem germanam, feceruntque pacem et concordiam inter se” – Rocznik traski, 841. és Annales Polonorum, 638. L. RUDOLF 2023. 253.; ZSOLDOS 2007. 78–81.; HERUCOVÁ 2017. 14–18. A magyar király testvére, Kinga valószínűleg kulcsszerepet játszott a találkozásban, ahogyan abban is, hogy közvetítésével 1270 őszén egy személyes találkozót követően két évre fegyverszünetet kötött II. Ottokár és V. István. Ez ugyanakkor nem járt tartós eredménnyel, kiobbant a háború. L. RUDOLF 2023. 254–273.; HERUCOVÁ 2017. 18–20.

¹²⁹ „absente domino Boleslao duce Polonie; iverat enim illa hora in terram Cracouiensem.” – Rocznik kapituly poznańskiej, 48. „[...] absente Boleslao duce Polonie, qui tunc temporis iverat ad partes Cracouie pro quibusdam negociis peragendis.” – KWP 124–125. cap. 159. L. MACIASZEK 2021. 249–250. L. továbbá Rocznik wielkopolski, 36.; „Dominus Stephanus rex Hungarie intrat Cracouiam VI kalendas Septembris et mansit duobus diebus, tercio autem die ad propria revertitur.” – Rocznik kapituly krakowskiej, 100. cap. 250. Vö. Annales Cracovienses Compilati. 605. Továbbá: HERUCOVÁ 2017. 21.; Piastowie, 146.

¹³⁰ „Item anno Domini Millesimo CC LXXI dux Boleslaus collecto maximo exercitu tantummodo de sua terra et de una parte Cuyauie, quam tunc regebat, intravit terram de castellania de Santok, quam tenebat Otto, marchio Ottonis filius, locatam iure Theutonico, ipsam horribiliter destruxit spoliando, comburendo, anichilando, civitates expugnando. In qua terra secure tribus

kétséges a konfliktus relatíve hosszabb története miatt.¹³¹ Jámbor Bolesławot mindezenre V. István bizonyosan szövetségesei között tartotta számon, a II. Ottokárral kötött békéről tudósító oklevélben mindkét sógora, a krakkói és a nagy-lengyelországi Bolesław is említésre került.¹³²

A két Bolesław jó kapcsolatát mutatja az is, hogy 1273-ban, miután Władysław opolei herceg Krakkó ellen támadt, válaszul V. Szemérmes Bolesław és szövetségesei, Jámbor Bolesław, Fekete Leszek és II. Mazóviai Konrád az Opolei Hercegség ellen vonultak és felpredálták a területet, de végül nem arattak döntő győzelmet.¹³³ Az ellenségeskedés 1274-ben egy – Długosz szerint Jámbor Bolesław közvetítésével megkötött – békével zárult.¹³⁴ 1277-ben pedig IV. Henrik wrocławui uralkodó a korábbi ellenfelek, V. Szemérmes Bolesław és Opolei Władysław közvetítésével kötött békét Jámbor Bolesławval.¹³⁵

Jámbor Bolesław 1279 áprilisában halt meg, felesége Jolánta ezután először nővéréhez, Kingához ment, majd a gnieźnói klarisszák kolostorába vonult be, ahol 1304-es haláláig. 1827-ben avatták boldoggá.¹³⁶

A II. Ottokár feleségévé vált Kunigunda mellett IV. Béla egy másik unokája is férjhez ment az 1260-as években. 1265-ben Gryfina (Grifina), Rosztizslav és Anna másik lánya lett II. Fekete Leszek – ekkor – sieradzi herceg felesége.¹³⁷ Ezzel a Piastok kujáviai ágába tartozó fejedelem mindkét királlyal rokonságba került. 1270-ben, IV. Béla halála után azonban az ismét kiéleződő Árpád–Przemyslida konfliktusban, rokonához és szövetségesehez, V. Szemérmes Bolesławhoz hasonlóan Leszek is a magyar király támogatói közé tartozott.

pernoctavit noctibus et cum magna preda sanus et illesus ad propria remeavit.” – Rocznik kapitulu poznański, 49. (Annales Capituli Posnaniensis, 466.) Vö. Piastowie, 145.

¹³¹ Vö. RUDOLF 2023. 281.; PALKO 2017. 21–23.; HERUCOVÁ 2017. 21–22.; KOZŁOWSKI 2020. 213–214.

¹³² „[...] Bouzlaum Cracovie et Sandomerie, Boizlaum Maioris Polonie [...] Inclitos Duces, generos nostros” – VMHH I. 303. DXXX. sz., RPR 20540. L. még RUDOLF 2023. 278. Vö. HERUCOVÁ 2017. 21.; PALKO 2017. 28.

¹³³ „[...] Boleslaus dux Cracovie et Sandomirie, Boleslaus dux Polonie, Conradus dux Mazovie et Lestko dux Szynradie intrantes terram Wladislai ducis Opoliensis devastaverunt eam totaliter, spoliantes et incendio subiicientes usque in Opol et in Coszle et usque in Oderam, et multos homines amiserunt ibidem. Eodem anno quidam milites Cracovienses processerant ad ducem Wladislaum Opoliensem cum tota potencia sua de consilio Pauli episcopi Cracoviensis, sed Boleslaus misso exercitu comprehendit eos in campo Boguczyn, et commissio prelio ex utraque parte ceciderunt plurimi” – Annales Polonorum, 639. Vö. Książęta i księżne, 122.; Piastowie, 204; 722. Kozłowski szerint II. Przemysł is részt vett a támadásban. KOZŁOWSKI 2020. 182–183.

¹³⁴ Długosz, VII–VIII. 186. Vö. Piastowie, 722.

¹³⁵ L. JUREK 1987. 558–560.; Piastowie, 422; 427–428.

¹³⁶ PAULER 1899. II. 388.; Piastowie, 147.; JASIŃSKI 1995. 43.

¹³⁷ WERTNER 1892. 474. Kapronczay – hasonlóan Jámbor Bolesławhoz – Fekete Leszek esetében is saját hatalmi céljait emelte ki a házassággal kapcsolatban. KAPRONCZAY 2000. 15.

Ennek látszólag ellentmond, hogy II. Ottokár és V. István 1271 nyarán kötött békéjében, amelynek szövege a következő év májusában X. Gergely pápa (1272–1276) által kiadott okleveleknek hála ismert,¹³⁸ II. Fekete Leszek és név szerint meg nem nevezett testvére (Siemomysl) II. Ottokár szövetségesei között került említésre.¹³⁹ Véleményem szerint azonban nincs okunk kételkedni benne, hogy Leszek rokona, V. Szemérmes Bolesław oldalán állt, amit krakkói örökösként történő, Jan Długosz által is megörökített elismerése is mutat.¹⁴⁰ A kérdéses adat kapcsán sokkal inkább a pápai kancellária tévesztésére gyanakodhatunk. Szemérmes Bolesław és az újdonsült magyar király kibékülése után a sógorság ellenére sem valószínű, hogy az éppen Łęczycát és Sieradzot birtokló herceg II. Ottokár oldalára állt volna.¹⁴¹ V. István oklevelében mindenesetre nem szerepel Leszek az ő lengyel szövetségesei között, csak két sógora, a krakkói és a nagy-lengyelországi Bolesław,¹⁴²

További adalékkal szolgál az ügyben, hogy egyes vélekedések szerint Leszek ezen döntésére vezethető vissza, hogy 1271-ben felesége, Gryfina, impotenciával vádolta meg férjét,¹⁴³ ami után több évig, egészen 1275 körülig külön éltek egymástól, amíg – feltehetően V. Szemérmes Bolesław közvetítésével – ki nem békültek.¹⁴⁴

Leszek 1279-ben V. Szemérmes Bolesław végakarátának megfelelően nagyobb probléma nélkül foglalta el a krakkói trónt, amelyet egészen 1288. évi haláláig birtokolt, ha akkor már nem is minden nehézség nélkül. Az 1280-as évek elején, miután Kinga megalapította az ószandeci (Stary Sącz) klarissza kolostort a neki férjétől jutott területeken, Leszek szerette volna a birtokokat megszerezni. Ez ügyben egyeztetett az özvegy hercegnével is, méghozzá a Magyar Királyságban is járt Fermói Fülöp pápai legátus közvetítésével,¹⁴⁵ de eredménytelenül. A konfliktus annyira kiéleződött, hogy a herceg foglyul ejtette a Kingát támogató Pál krakkói püspököt, akivel csak 1284 decemberében, illetve véglegesen 1286-ban jutott

¹³⁸ RPR 20540. sz.; VMHH I. 295–299. DXXIX. sz. és 299–304. DXXX. sz.

¹³⁹ „[...] d[omi]num Lezkonem et fratrem eius duces Cuiavie [...]” – VMHH I. 299. DXXIX. sz.

¹⁴⁰ WYROZUMSKI 1997. 14.; Książęta i księżne, 120–121.; MIKA 2008. 77.; Piastowie, 204.

¹⁴¹ L. WYROZUMSKI 1997. 14.; PALKO 2017. 28. Vö. RUDOLF 2023. 279.

¹⁴² „[...] Bouzlaum Cracovie et Sandomerie, Boizlaum Maioris Polonie [...] Inclitos Duces, generos nostros” – VMHH I. 303. DXXX. sz., RPR 20540. sz. L. RUDOLF 2023. 278. Vö. HERUCOVÁ 2017.21.; PALKO 2017. 28.

¹⁴³ Ami az egyházjog szerint a házasság felbontását eredményező akadálnak számított. L. ERDŐ 2001. 232. „Eodem anno Griphina uxor Lestkonis ducis Syradiensis deposuit de se peplum publice eo, quod dixit, se esse virginem incorruptam, nec ab eo poterat cognosci propter impotenciam ipsius ut dicebant.” – Rocznik małopolski, 173.

¹⁴⁴ „[...] dux Lestco accepit iterum Griphinam uxorem suam, qua fuerat privatus.” – Rocznik traski, 842–843.; „domna Grifina rediit ad ducem Lestkonem” – Annales Cracovienses Compilati, 605. L. Piastowie, 204.

¹⁴⁵ Fülöp I. Kovács 2019. A Fekete Leszek és Kinga között kialakult ellentét utóbbi legendájában is megjelenik. L. Legendák, 154–155.

egyezségre. 1285-ben (esetleg már 1282-ben) pedig a krakkói és sandomierz-i világi elit lázadt fel ellene, akik II. Konrád mazóviai herceget hívták meg helyette a trónra. A lázadók már a krakkói várat is ostrom alatt tartották, ahol Gryfina is tartózkodott, azonban Leszek a Baksa nembeli Simon fia György vezette magyar és kun segítséggel a bogucicei csatában döntő győzelmet aratott.¹⁴⁶ 1287–1288 fordulóján ismét magyar katonai segítségnyújtásra szorult a krakkói fejedelem, amikor is nem tudott hatékonyan ellenállni az újabb tatár támadásnak,¹⁴⁷ amely elől, legalábbis Jan Długosz elbeszélése szerint, Magyarországon keresett menedéket.¹⁴⁸

A Leszeknek többször is segítséget nyújtó Simon fia Györgyöt nem csak a magyar király, hanem a krakkói herceg is megadományozta szolgálataiért.¹⁴⁹ Fekete Leszek 1287. február 19-én kelt diplomájának szövege hivatkozik IV. Lászlóra is, méghozzá barátjaként, azaz szövetségeseként.¹⁵⁰ A magyar király egy évvel későbbi

¹⁴⁶ „[...] dux Lestco videns maliciam suorum baronum, confugit ad auxilium Ungarorum, qui statim ei affuerunt in presidium. Non tantum Ungari christiani causam ducis pii et incliti condolentes sed et pagani Comani eius vicem fortissime condolerunt [...] cum auxilio regis Hungarie vincuntur.” – Rocznik traski, 851. IV. László 1285-ben Aba Amadét küldte Fekete Leszekhez, a magyar követség része volt Gutkeled nb. Aladár fia László is. L. BÁCSATYAI 2025. 59.

¹⁴⁷ „Preterea, quum dux Conardus, presunta audacia, et spiritu superbie inflammatus, magnificum virum, Dominum Leznek ducem Cracouie, ac Sandomeriae, cognatum nostrum carissimum, de regno suo potencialiter exclusisset, et nos in auxilium ipsius ducis, ad petitionem eiusdem, memoratum magistrum Georgium cum aulicis et iuvenibus nostris destinassemus; idem magister Georgius inibi primam tenens aciem, aliis ab eo longe adstantibus et sequentibus aciebus, solus cum sibi adherentibus in prelio predictum Conardum ducem potenter et viriliter debellavit; multis ibidem ex parte adversa in area certaminis interfectis et pluribus captivatis; paucis ex eisdem, sicut certo certius intelleximus, vix fuge presidio euadentibus. In quo quidem conflictu ipse magister Georgius quinque letalia vulnera in suo corpore recipiens, unus cognatus suus exstitit interfectus; et undecim servientes ipsius exstiterunt letaliter vulnerati. Et sic idem magister Georgius ipsum regnum Polonie, quod sicut regnum nostrum proprium reputamus, de manu hostile ereptum, cum effusione sui sanguinis et suorum, potestati et dominio ducis Leznek restituit supradicti. Insuper eciam, quum novissime dicta gens Tartarica ipsum regnum Polonie iniisset vastaturus, idemque dux Leznek non credens, se posse resistere potencie ipsorum Tararorum, ante eos terga vertens, se in terram nostram defensionis presidio recepisset.” – CDH V/3. 394–395. MNL OL DL 57222, RA 3502. sz. L. DIVÉKY 1937. 9.; Piastowie, 204–207.; Szöcs 2010. 22.; LIWOCH 2020. 58.; ŚWIĘTOSŁAWSKI 2021. 90.; Szöcs 2024. 352–353. Bárány Attila – feltehetően félreértésből – az 1287/88-as mellett az 1285-ös segítségnyújtást is a tatárok támadásával hozta összefüggésbe, méghozzá Pauler Gyula munkájára hivatkozva, azonban abban Leszek II. Konrád elleni harcáról olvashatunk, a tatárok elleni küzdelem 1287-nél szerepel. L. PAULER 1899. II. 388–389., 398–399.; BÁRÁNY 2009. 274., 276.

¹⁴⁸ „Metu itaque nimio correptus et de viribus suis et militum suorum diffidens in Hungariam secessionem cum coniuge Griffina et nonnullis baronibus fecit, propter quod Thartari ex captivis ducem Lestkhonem in Hungariam secessisse docti, omnem Cracoviensis terre oram versus Sandecz sitam et usque ad Alpes Pannonicos licensius vastabant” – Długosz VII–VIII. 247.

¹⁴⁹ KDM I. 133–134. CXIII. sz. L. PAUK 2022. 188.

¹⁵⁰ „Rex illustris Hungarie, dominus Ladislaus amicus noster” – KDM I. 134. CXIII. sz.

oklevelében is többször megjelenik szövetségese, azonban ott nem barátként, hanem rokonként kerül említésre.¹⁵¹ Mindazonáltal ezen különbségnek nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mindkét kifejezés a szoros szövetségi viszony hangsúlyozásaként értelmezhető.

Az „utolsó Árpád”, III. András 1290-ben, IV. László halála után Lodomér Esztergomi érsek és a Kőszegiek támogatásával került a magyar trónra.¹⁵² Ugyan nem ő volt az egyetlen jelölt, de riválisai, a nápolyi Anjouk, illetve II. Vencel – Habsburg Alberttel ellentétben – ekkor nem léptek fel aktívan Magyarországon.¹⁵³ András helyzete ennek ellenére sem volt éppen ideálisnak mondható, ami házassági terveire is befolyással lehetett. Zsoldos Attila megfogalmazása szerint esetében „fényes partira nem volt kilátás”.¹⁵⁴ Az újdonsült magyar király Fenennát, „egy viszonylag jelentéktelen”¹⁵⁵ hercegnőt vette feleségül a Piastok kujáviai ágából. Fenenna apja Siemomysł volt, aki valóban nem említhető a 13. század végi Lengyelország kiemelkedő politikai szereplői között. Siemomysł I. Kázmér kujáviai herceg második fia volt, II. Fekete Leszek öccse, apja halála után került Kujávia innowrocławwi részének az élére, azonban a következő évben először Bydgoszcz-ot veszítette el, amely Jámbor Bolesław fennhatósága alá került, majd 1271 és 1278 között egész hercegsége odalett, ő pedig száműzetésbe kényszerült feleségével. Az időközben a területet megszerző bátyjától ekkor visszakapta annak egy részét, amelyet 1287. évi haláláig birtokolt.¹⁵⁶

Fenenna apja tehát kétségkívül nem számított kiemelkedő személynek a Piastok között, azonban III. András házasságának politikai hátterét nem kizárólag az ő oldalán kell keresnünk. 1290-ben ugyanis nem csak Siemomysł, hanem bátyja, Fekete Leszek is halott volt már,¹⁵⁷ így a kujáviai Piastok közül féltestvérük, Łokietek Władysław (Łokietek Ulászló)¹⁵⁸ volt a rangidős, aki atyai öröksége mellett

¹⁵¹ „magnificum virum, dominum Leznek ducem Cracovie, ac Sandomeria, cognatum nostrum carissimum” – CDH V/3. 394.

¹⁵² András Árpád-házi származása a kortársak számára kérdéses volt. 1290-ben még IV. László életében érkezett a Magyar Királyságba, ahol azonban foglyul ejtették, és a Lodomér által szervezett szöktetéséig Bécsben a Habsburgok „vendégszereteté” élvezte. L. LENKEY – ZSOLDOS 2003. 123–125; 131–136.; SKORKA 2019. 60–65.

¹⁵³ LENKEY – ZSOLDOS 2003. 133–135.; SZÜCS 1993. 322–323., 327.; SKORKA 2019. 65–75.; RUDOLF 2023. 445–460.

¹⁵⁴ LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163.

¹⁵⁵ LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163. Kristó Gyula és Makk Ferenc megfogalmazása szerint „az elismertetésért küzdő III. András „rangosabb” feleségre aligha számíthatott.” – KRISTÓ – MAKK 1988. 303.

¹⁵⁶ Piastowie, 208–209. Kristó és Makk szerint „Fenenna [...] apja száműzetésben élt, tőle számottevő segítséget a király így nem várhatott.” – KRISTÓ – MAKK 1988. 302–303.

¹⁵⁷ Piastowie, 208; 209.

¹⁵⁸ Opolei Władysław húga, Eufrozina 1257-ben ment feleségül I. Kujáviai Kázmérhoz, az ő fia volt Łokietek Władysław. JASIŃSKI 2007. 513–514.; Piastowie, 722–723.

1289-ben, IV. Törvényes Henrik legyőzését követően, illetve miután unokatestvére, II. Mazóviai Bolesław lemondott seniori igényéről, rövid időre Krakkót is megszerelte, míg Sandomierz-t tartósan is birtokba tudta venni.¹⁵⁹ Łokietek fő ellenfele, a wrocław-i IV. Törvényes Henrik 1290 júniusában halt meg,¹⁶⁰ ekkor – részben Henrik végrendelete folytán – Krakkó a nagy-lengyelországi II. Przemysł kezébe került, igaz csak néhány hónapra.¹⁶¹ Bár II. Przemysł 1291-ben elköteleződött a Krakkóra igényt formáló cseh király, II. Vencel mögött Łokietek ellenében, azonban ez nem sokkal később megváltozott. 1293-ban egyenesen szövetséget kötött egymással a nagy-lengyelországi herceg, valamint Łokietek és öccse, II. Konrád. A megszokott módon ezt egy házassággal is megpecsételték, a sandomierz-i herceg ekkor vette feleségül Jámbor Bolesław és Jolánta lányát, azaz IV. Béla unokáját, Hedviget.¹⁶²

Természetesen a III. András és Fenenna közötti házasság előkészítése és megkötése idején még nem lehettek tisztában az események későbbi alakulásával. A frigy azonban komoly politikai jelentőséggel bírhatott mindkét fél számára. Łokietek helyzetében, mint láttuk, 1290 nyarán IV. Henrik halála, majd II. Przemysł aktivizálódása hozott változást. III. András koronázására július 23-án vagy 29-én, esetleg augusztus 1-jén került sor,¹⁶³ ez után indulhattak meg az egyeztetések egy házassággal megerősítendő szövetségről. A magyar király a korábban a koronázás előkészítésében magát már kitüntető Tódor fehervári prépostot küldte lengyel földre, aki sikerrel járt. Október-novemberben András királysága északi részein, a zólyomi, szepesi, sárosi részeken volt, valószínűleg azért, hogy fogadja jövődöbelijét. Az esküvőre és az új királyné koronázására feltehetően decemberben került sor.¹⁶⁴

Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban ki kell térnünk egy kortárs forrás tudósítására is, ugyanis Ottokar aus der Gaal rímes krónikája több ponton is ellentmond a felvázolt eseményeknek. Elsőként a név szerint nem említett ara származását tekintve, ugyanis a stájer történetíró szerint egy meg nem nevezett glogówi herceg lányát vette feleségül III. András.¹⁶⁵ 1290-ben I. Konrád glogówi herceg (1249/50–1273/74) két életben lévő fia jöhetett szóba, III. Henrik és II. Púpos (Garbaty) Konrád, azonban mindkét esetben könnyen cáfolható a stájer krónikás

¹⁵⁹ Piastowie, 211.

¹⁶⁰ JASINSKI 2007. 160.

¹⁶¹ NOWACKI 2007. (epub); Piastowie, 157–158.

¹⁶² NOWACKI 2007. (epub); Piastowie, 158. Más nézet szerint a házasság már 1289-ben megkötöttet. Piastowie, 211.

¹⁶³ KÁDÁR 2013.; SRK 234. 776. jz; BÁCSATYAI 2019. 21–22.

¹⁶⁴ KÁDÁR 2018. 114.; LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163.; BÁCSATYAI 2022. 265.; BÁCSATYAI 2025. 60.

¹⁶⁵ „Végül találtak egy lengyelországi fejedelmet – az országa neve Glogau –, akinek volt egy szűz leánygyermek, akit ő nemzett. Olyan gyönyörű és erőnyekben teljes volt, hogy őt javasolták feleségül a megválasztott királyuknak.” – SRK 233. L. továbbá SRK 234–236.; SKORKA 2019. 72–73.

állítás. III. Henriknek ugyan született három lánya, de mind 1290 után, míg öcs-cse hercegsége mellett egyházi pályára lépett, így nem házasodott meg.¹⁶⁶

Fenenna származása összességében minden vitán felül áll, ahogyan fentebb is láttuk, a Piastok kujáviai ágából származott Siemomysł lánya volt. Ugyanakkor a III. Andrással kötött házasság kapcsán az 1290. év mellett egy másik elképzelés is felmerült, mint oly sokszor, ezúttal is Długosz 15. századi narratívájára alapozva. Az 1268. évnél ugyanis azt olvashatjuk Siemomysł kapcsán, hogy Fenenna férje a magyar király, István volt.¹⁶⁷ III. András apját ugyan valóban Istvánnak hívták, de itt inkább az adat idejére visszavezethető tévedéssel van dolgunk, ugyanis Długosz 1268-nál említi a frigyet. Siemomysł az 1287. évnél is előkerül, amikor halála kapcsán a krónikás tizenkét évnyi száműzetéséről szól, illetve – ellentmondva korábbi állításának és a valóságnak – gyermektelennek mondja a herceget.¹⁶⁸ Wertner Mór szerint Fenenna vagy még apja életében, vagy utána időzött a Magyar Királyságban, a házasság pedig erre lenne visszavezethető. Egyes vélekedések szerint egyenesen Kőszegi Iván egyik feltétele lett volna András felé, hogy vegye el Fenennát, ezzel akadályozva meg a jövőendő magyar király házasságát egy osztrák hercegnővel.¹⁶⁹

Anélkül, hogy a késő középkori források és az újkori történelmi irodalom mélyére hatolnánk, megállapíthatjuk, hogy a mérvadó magyar és lengyel középkorkutatás egyöntetű véleménye alapján a házasság 1290 második felére helyezhető.¹⁷⁰ Annál érdekesebb, hogy, bár a lengyel szakirodalomban egyértelműen megjelenik a frigy kapcsán Łokietek Władysław mint aktív szereplő, addig a későbbi lengyel király jelentősége többnyire elkerülte a magyar kutatók figyelmét.¹⁷¹ Mint azt fentebb láttuk, 1290 második felében Łokietek egyszerre volt reménykeltő helyzetben és láthatta szükségét külső szövetségesnek. Amikor sandomierz-i herceggént az újdonsült magyar király felé közeledett, az ekkor már majd' évszázados múltra visszatekintő mintát folytatta, illetve felismerhette a közös érdekeket is.

Mindezekén túl kiemelhető, az, hogy a magyar király felesége a Piast-házból származzon, utoljára I. Béla (1060–1063) esetében történt meg, akkor is még uralkodása előtt kötöttet a frigy. A 12. században ugyan volt eljegyzés – feltehetően –

¹⁶⁶ Piastowie, 613–615., 616–624. Vö. WERTNER 1892. 573–574.

¹⁶⁷ „[...] Fennenam, que regi Hungarie <Stephano> nupserat [...]” – Długosz VII–VIII. 161.

¹⁶⁸ „nullos liberos reliquens” – Długosz VII–VIII. 248.

¹⁶⁹ WERTNER 1892. 571–572.

¹⁷⁰ Piastowie, 222.; KÁDÁR 2018. 114.; LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163.; BÁCSATYAI 2022. 265.

¹⁷¹ WERTNER 1892. 570–571.; PAULER 1899. II. 419–420.; DIVÉKY 1937. 9.; HÓMAN – SZEGFÜ 1928; KRISTÓ – MAKK 1988. 302–303.; SZÜCS 1993. 326–327; 331.; LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163.; KÁDÁR 2018. 114.; SKORKA 2019. 72–73. Kapronczay Károly említi Łokietek érintettségét, de nem Fenenna nagybátyjaként, hanem unokatestvéreként hivatkozik rá. KAPRONCZAY 2000. 17. Bácsatyai Dániel az Árpádok követeiről írt tanulmányában említi Łokietek és Fenenna rokonságát. BÁCSATYAI 2025. 60. Zsoldos Attila III. András 1291-ben Łokieteknek küldött segítsége kapcsán említi a rokoni kapcsolatot. LENKEY – ZSOLDOS 2003. 169–170.

a későbbi II. Géza (1141–1162) esetében, de az nem valósult meg.¹⁷² Az Árpád férj és a Piast feleség reláció tehát nem mondható megszokottnak.¹⁷³ Ennek ellenére, úgy gondolom, a kis-lengyelországi és kujáviai Piastok esetében a magyar orientáció nyugodtan tekinthető hagyományosnak. Mindezeken túl érdekközösség is fennállt a két uralkodó között, méghozzá a cseh király, II. Vencel ellenében. A Přemyslida uralkodó elsősorban Łokietek számára jelentett veszélyt. Ugyan 1290-ben ez még nem volt közvetlen, azonban már a következő évben aktivizálta magát Krakko megszerzésének céljával, amit – időlegesen – el is ért.¹⁷⁴ III. András esetében a fenyegetés még inkább indirekt volt, IV. László halála után II. Vencel, bár anyja, Kunigunda révén IV. Béla leszármazottja volt, ugyan bejelentette igényét, de valószínűleg nem lépett fel aktívan trónkövetelőként.¹⁷⁵ A fenyegetéssel azonban bizonyára tisztában volt a magyar király és tanácsa is.¹⁷⁶

Nagyobb súllyal eshetett ugyanakkor latba a lengyel orientáció kapcsán egy váratlan eset, a magát IV. László – 1278-ban elhunyt – öccsének kiadó Ál-András fellépése. V. Bolesław özvegye, Kinga legendája szerint a magyar hercegnő felismerte unokaöccsét egy anyajegyről,¹⁷⁷ vagyis, ha hitelt adunk a történetnek, Ál-András meglepő helyen talált támogatóra és hitelesítőre. Azt ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a legenda szerint valóban András érkezett Lengyelországba, miután bátyja elől menekülnie kellett a Magyar Királyságból. Jan Długosz mindezt azzal egészítette ki, hogy Kinga validálása után „András herceg” II. Przemysł nagy-lengyelországi uralkodótól a chroberz-i birtokot kapta

¹⁷² BÁLING 2021. 390–391.; JASIŃSKI 1993. 255–258. 1214-ben pedig II. András másodszülött fiát, Kálmán herceget jegyezték el Fehér Leszek lányával. L. fentebb.

¹⁷³ II. András fiának, Kálmán hercegnek ugyan lengyel felesége volt, Salomea, illetve királyi címe is, de ő nem volt a Magyar Királyság uralkodója.

¹⁷⁴ LUKOWSKI – ZAWADZKI 2019. 24–26.

¹⁷⁵ III. Andrással szemben V. István lánya, Mária nápolyi királyné, Habsburg Rudolf német király jelentette be igényét a magyar trónt illetően, illetve IV. Miklós pápa magának vindikálta a trón betöltésének a jogát. SZÜCS 1993. 327.; LENKEY – ZSOLDOS 2003. 134–135.; KISS 2018. 1353–1357.; SKORKA 2019. 68–68.; RUDOLF 2023. 445–454. Skorka Renáta szerint a III. András ellen aktívan fellépő Habsburg Albertnek időlegesen sikerült biztosítania II. Vencel támogatását magyarországi igényét illetően. Rudolf Veronika szerint azonban erőfeszítéseit nem koronázta tartós siker. L. SKORKA 2019. 65–71.; RUDOLF 2023. 455–460.

¹⁷⁶ A 14. század első felében a Prága melletti Zbraslav ciszterci monostorában keletkezett Königsaali Krónika (Chronicon Aulae Regiae) híradása szerint III. András koronázása után találkozott és szövetséget kötött II. Vencellel. Az állítás azonban nem támasztható alá más forrással. „Quomodo rex Wenceslaus cum Andrea noviter electo in Ungaria in regem convenit et quomodo cum ipso fedus amicie pepigerit.” – Chronicon Aulae Regiae Cap. XXVIII. 34–35. A forráshellyel kapcsolatban I. KOVÁČ 2025. 69–70; 84–85. III. András itineráriumára I. KÁDÁR 2018. A találkozót elfogadja, de 1291-re helyezi RUDOLF 2023. 452–453.

¹⁷⁷ Legendák, 141–142. Az információ Długosznál is megtalálható. Długosz, VII–VIII. 260.

lakhelyéül és ellátására.¹⁷⁸ Bár 1291-ben rövid időre Przemysł tényleg birtokolta Krakkót, a történet azonban gyanút keltő, különösen, mivel a narratíva szerint „András”-sal végül a IV. László által küldött emberek végeztek. Összességében Długosz híradását kellő kritikával kell kezelnünk.

Az mindenestre bizonyos, hogy a szerencselovag létezett, próbálkozott Magyarországon, de nem járt sikerrel, majd Lengyelországba menekült, ahol nagy valószínűséggel meggyilkolták.¹⁷⁹ A lengyel kutatásban annak a lehetősége is felmerült, hogy az imposztor félreállítása Łokietek Władysławhoz köthető.¹⁸⁰ Ez véleményem szerint egyáltalán nem lenne meglepő, egyúttal egy további érveléssel is szolgálhat azon vélekedés alátámasztására, hogy III. András koronázása után nem véletlenül esett a választás a „viszonylag jelentéktelen hercegnőre”.¹⁸¹ A frigy megkötése mögött a nyomasztó kényszer, a házasság és ezáltal egy örökös biztosítása, mellett valószínűleg jól felfogott politikai érdekek is munkáltak.

III. András és Łokietek között bizonyosan szoros szövetség alakult ki, a lengyelországi elbeszélő források szerint több esetben kölcsönösen támogatták egymást csapatokkal. Amikor 1291-ben II. Vencel nagynénjének, II. Leszek özvegyének, Gryfinának a hívására Krakkóba ment, Łokietek Sandomierz-ben tartott ki, amiben magyar csapatok is segítettek.¹⁸² Fenenna ugyan meghalt 1295-ben, de a magyar király és a lengyel fejedelem szoros kapcsolatára további jelek is utalnak, 1297-ben III. Glogówi Henrik elleni támadásában ismét magyar csapatok segítettek Łokieteket.¹⁸³

Írásom egyik célja annak a hangsúlyozása volt, hogy az érett középkori lengyel–magyar kapcsolatok kutatásának egyik központi elemét a Piastok és az Árpádok közötti rokoni összeköttetések alkotják. Nem állíthatom természetesen, hogy ez

¹⁷⁸ „qua etiam intercedente mansio illi per Przemislaum Cracowiensem et Maioris Polonie ducem apud curiam ducalem Chroberz consignatis introitibus aliis, que sue condicsuppeterent concessa estioni” – Długosz, VII–VIII. 260.

¹⁷⁹ Magyarországi tevékenységéről III. András egy 1291. évi oklevele is tájékoztat, amelyben a korábban többször említett Simon fia Györgyöt jutalmazta meg egyebek mellett az imposztor üldözéséért. RA 3804. sz., CDH VI/1. 123., MNL OL DL 50543. Szent Kinga legendája tájékoztat Ál-András vízbefolyásáról. Legendák 141. Egy másik Ál-Andrásról is van tudomásunk, Róbert nápolyi király 1317-ben Sancho mallorcai uralkodónak írt levele szerint utóbbi udvarában egy magát András hercegnek kiadó illető tartózkodott. Az azonban nem tűnik túl valószínűnek, ha teljességgel kizárni nem is lehet, hogy ugyanarról a személyről van szó, mint aki 1290-ben lépett fel. MDE I. 208–210. 269. sz. L. WERTNER 1892. 544–545.

¹⁸⁰ Piastowie, 222.

¹⁸¹ LENKEY – ZSOLDOS 2003. 163.

¹⁸² Piastowie, 211.; LENKEY – ZSOLDOS 2003. 169–170.

¹⁸³ Piastowie, 212.

a megállapítás novum lenne, ahogyan a dinasztikus kapcsolatok kutatása is hosszú múltra tekint vissza. Ugyanakkor az kijelenthető, a létrejövő házasságok, valamint egyéb kapcsolódások szisztematikus elemzése révén a Magyar Királyság, illetve uralkodóinak történetét illetően is új elemek azonosíthatók, amelyek a magyar történelem és a külső kapcsolatok vonatkozásában is gazdagíthatják ismereteinket. Azt azonban hangsúlyoznom kell, tanulmányom nem vállalkozhatott a 12., illetve elsősorban a 13. századi kontaktusok teljes bemutatására, annak fókuszában egyes, önkényesen kiválasztott epizódok állnak, amelyekről az a – szubjektív – benyomásom, hogy más rokon kapcsolatokkal összehasonlítva kevésbé ismertnek mondhatók. Remélhetőleg sikerült rávilágítanom Szakállas Henrik, Władysław Odonic, illetve Jámbor Bolesław és Fekete Leszek vonatkozásában, valamint különösen III. András és Fennena frigye kapcsán arra, hogy a vizsgálódás látószögének kitágítása, a „másik oldal” bemutatása segíthet az események pontosabb rekonstruálásában és értelmezésében.

Rövidítések

Források

Annales Capituli Posnaniensis	Annales Capituli Posnaniensis. Ed. Max Perlbach. Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. XXIX. Hannover, 1892. 431–469.
Annales Cracovienses Compilati	Annales Capituli Cracoviensis –Annales Cracovienses Compilati. In: Monumenta Germaniae Historica Scriptorum XIX. Ed. Georg Henrich Pertz. Hannover, 1851. 584–607.
Annales Otakariani	Annales Otakariani. In: Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. IX. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1851. 181–194.
Annales Polonorum	Annales Polonorum. In: Monumenta Germaniae Historica Scriptorum. XIX. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1866. 612–663.
ÁÜO	Codex diplomaticus Arpadianus continuatus – Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Ed. Wenzel Gusztáv. Budapest, 1860–1873.
CDH	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Buda, 1829–1844.
CFH	Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Ed. Albinus Franciscus Gombos, I–III. Budapest, 1937–1938. (reprint: 2011)
Chronicon Aulae Regiae	Petra Žitavského kronika zbraslavská, In: Fontes rerum Bohemicarum IV, Ed. Josef Emler. Praha, 1884. 1–337.
De origine et rebus	Cromer, Martinus: De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Basel, 1555.

Długosz	Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Libri XII. Cracoviae, 1873. (reprint: Liber quintus, Liber sextus (1174–1240). Varsaviae, 1973), Liber septimus, Liber octavus (1241–1294). Varsaviae, 1975.)
KDM I	Kodeks dyplomatyczny Małopolski, I. Ed. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1876.
KWP	Chronica Poloniae maioris – Kronika Wielkopolska. Ed. Brigitta Kürbis. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series VIII. Warszawa, 1970.
Legendák	Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II. Szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor. Budapest, 2001.
MDE	Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I. Szerk. Wenzel Gusztáv. Budapest, 1874.
MNL OL DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
Ottokars Österreichische Reimchronik	Ottokars Österreichische Reimchronik. In: Monumenta Germaniae Historica Deutsche Chroniken. V/1. Ed. Joseph Seemüller. Hannover, 1890.
RA	Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Ed. Emericus Szentpétery. Budapest, 1923–1943. II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Iván Borsa. Budapest, 1961–1987.
RC IV	Les Registres de Clément IV, 1265–1268. Ed. Édouard Jourdain. Paris, 1945.
RDEBM	Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae. I–VII. Eds. Karel Jaromír Erben, Josef Emler, Bedrich Mend. Pragae, 1855–1963.
RI III	Die Register Innocenz’ III. I–XV. Hrsg. Othmar Hageneder et al. Graz et al., 1964–2022.
Rocznik henrikowski	Rocznik henrikowski. Ed. August Bielowski. In: Monumenta Poloniae Historica III. Lwów, 1878. 705–706.
Rocznik kapituły gnieźnieńskiej	Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192–1247. In: Annales Poloniae Maioris. Ed. Brigitta Kürbis. Monumenta Poloniae Historica Nova Series VI. Warszawa, 1962. 1–20.
Rocznik kapituły krakowskiej	Rocznik kapituły krakowskiej. In: Annales Cracovienses priores cum kalendario. Monumenta Poloniae Historica Nova Series V. Ed. Zofia Kozłowska-Budkowa. Warszawa, 1978. 19–105.
Rocznik kapituły poznańskiej	Rocznik kapituły poznańskiej 965–1309. In: Annales Poloniae Maioris. Ed. Brigitta Kürbis. Monumenta Poloniae Historica Nova Series VI. Warszawa, 1962. 21–78.
Rocznik małopolski	Rocznik małopolski. Ed. August Bielowski. In: Monumenta Poloniae Historica III. Lwów, 1878. 135–202.
Rocznik traski	Rocznik traski – Rocznik krakowski. In: Monumenta Poloniae Historica II. Ed. August Bielowski. Lwów, 1872. 826–861.

Rocznik wielkopolski	Rocznik wielkopolski. Ed. August Bielowski. In: Monumenta Poloniae Historica III. Lwów, 1878. 1–42.
RPR	Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. I–II. Ed. August Pott-hast. Berolini, 1874.
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emeri-cus Szentpétery, socii operis erant I. Balogh [et al.], Eds. Szovák Kornél, Veszprémy László. Budapest, 1999.
SRK	Ottokar aus der Gaal: Stájer Rímes Krónika (Részletek). For-dította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. (Arpadiana XI.) Budapest, 2023.
VMHH	Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Ed. Augustin Theiner. Romae, 1859–1860.
VMP	Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitima-rum historiam illustrantia maximam partem nondum. I–IV. Ed. Augustin Theiner. Romae, 1860–1864.

Szakirodalom

BÁCSATYAI 2019	BÁCSATYAI Dániel: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. Székesfehérvár, 2019.
BÁCSATYAI 2022	BÁCSATYAI Dániel: Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301). (Arpadiana X.) Budapest, 2022.
BÁCSATYAI 2025	BÁCSATYAI Dániel: Követek és követjárások az Árpád-korban. <i>Századok</i> 159. (2025:1) 5–62.
BAGI 2007	BAGI Dániel: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei című mű szerzője és szövege. In: Gall Névtelen. A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Fordította, beve-zető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Bagi Dániel. Budapest, 2007. 7–77.
BAGI 2015	BAGI Dániel: Genealogische Beziehungen zwischen Piasten und Arpaden im 11. und frühen 12. Jh. In: Fernhändler, Dynasten, Kleriker. Die Piastische Herrschaft in kontinentalen Bezie-hungsflächen vom 10. bis zum frühen 13. Jh. Hrsg. v. Adamczyk, Dariusz – Kersken, Norbert. Wiesbaden, 2015. 135–154.
BÁLING 2021	BÁLING Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerai. Ro-konok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Euró-pában a 11. században és a 12. század elején. (Arpadiana VII.) Budapest, 2021.
BARABÁS 2015	BARABÁS Gábor: Viola opolei hercegnő és Kálmán szlávón herceg: Egy historiográfiai vita margójára. <i>Világtörténet</i> 5(37). (2015) 5–28.

- BARABÁS 2021 BARABÁS Gábor: Barabás, Gábor: A pápaság és a kánoni választások a 13. századi magyar egyházban. *Századok* 155. (2021:3) 517–546.
- BARABÁS 2025a BARABÁS Gábor: Barátból ellenség. Władysław opolei herceg és a Přemysl–Árpád konfliktus a 13. század második felében. *Történelmi Szemle* 67. (2025) 1–30.
- BARABÁS 2025b BARABÁS, Gábor: From Conflict to Marriages. The Relations of the Piasts of Poland and the Árpáds of Hungary in the 1130s. Part 1. Konstantínove listy 18. (2025:1) 30–38.
- BÁRÁNY 2009 BÁRÁNY Attila: Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009:2) 251–277.
- BEREND – URBAŃCZYK – WISZEWSKI 2013 BEREND, Nora – URBAŃCZYK, Przemysław – WISZEWSKI, Przemysław: Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c.900–c.1300. New York, 2013.
- DIVÉKY 1937 DIVÉKY Adorján: A magyar-lengyel érintkezések történelmi tanulságai. Budapest, 1937.
- ERDŐ 2001 ERDŐ Péter: A házasság kánonjogi arculata a történelemben. In: ERDŐ Péter: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest, 2001. 220–238.
- FONT – BARABÁS 2017 FONT Márta – BARABÁS Gábor: Kálmán (1208 – 1241). Halics királya – Szlavónia hercege. Pécs – Budapest, 2017.
- FONT 2001 FONT Márta: Korona és/vagy kard. Az uralkodáshoz való jog elismer(tet)ése Közép- és Kelet-Európában. In: Ezredforduló – Századforduló – Hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. Újvári Zsuzsa. Piliscsaba, 2001. 15–46.
- FONT 2005 FONT Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005.
- FONT 2018 FONT Márta: Rosztjiszlav herceg IV. Béla udvarában. In: FONT Márta: Dinasztikus érdekek nyomában: Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában. Pécs, 2018. 157–182.
- FONT 2022 FONT Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése. Budapest, 2022.
- GÁL 2019 GÁL Judit: A dalmáciai egyházak szerepe Imre és András trónharca idején (1197–1204). *Századok* 153. (2019:1) 165–178.
- GLĄDYSZ 2012 GLĄDYSZ, Mikołaj: The Forgotten Crusaders: Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries. Leiden – Boston, 2012.
- GRZESIK 2002 GRZESIK, Ryszard: Megjegyzések a középkori lengyel krónikákban és évkönyvekben említett magyarokról. *Századok* 136. (2002:2) 485–493.
- GRZESIK 2003 GRZESIK, Ryszard: Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich. *Studia Źródłoznawcze, Commentationes* 41 (2003) 1–18.

- HERTEL 1980 HERTEL, Jacek: Imiennictwo dynastii piastowskiej we wcześniejszym średniowieczu. Warszawa, 1980.
- HERUCOVÁ 2017 HERUCOVÁ, Angelika: Vojná o Babenberské dedičstvo a Štefan V. *Historicky Časopis* 65. (2017) 3–24.
- HÓMAN – SZEGFŰ 1928 HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula: Magyar történet. Budapest, 1928. (felhasznált verzió: <https://mek.oszk.hu/00900/00940/html/>, (Letöltve: 2025.04.04.)
- HOMZA 2017 HOMZA, Martin: Niekoľko poznámok o vladárskej sebareprezentácii Bela IV. na pozadí konfliktu o Babenberské dedičstvo. In: INGENII LAUS. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, CSc. Eds. Benková, Eva – Púčík, Marek. Bratislava, 2017. 111–127.
- HUNYADI 2012 HUNYADI Zsolt: A Német Lovagrend a Barcaságban: régi nézetek, új megfontolások In: II. András és Székesfehérvár – King Andrew II and Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2012. 116–128.
- JASIŃSKI 1993 JASIŃSKI, Kazimierz: Rodowód pierwszych Piastów. Warszawa – Wrocław, 1993.
- JASIŃSKI 1995 JASIŃSKI, Kazimierz: Genealogia Piastów wielkopolskich. Potomstwo Władysława Odonica, *Nasi Piastowie, Kronika Miasta Poznania* 63. (1995:2) 34–66.
- JASIŃSKI 2007 JASIŃSKI, Kazimierz: Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy. Kraków, 2007.
- JUREK 1987 JUREK, Tomasz: Henryk Probus i Henryk głogowski: stosunki wzajemne w latach 1273–1290. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 42. (1987:4) 555–570.
- KÁDÁR 2013 KÁDÁR Tamás: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. *Levéltári Közlemények* 84. (2013) 3–25.
- KÁDÁR 2018 KÁDÁR Tamás: III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). *Fons* 25. (2018) 87–124.
- KAPRONCZAY 2000 KAPRONCZAY Károly: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai. Budapest, 2000.
- KISS 2014 KISS Gergely: Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre, 2014. 87–94.
- KISS 2018 KISS Gergely: VIII. BONIFÁC ÉS MAGYARORSZÁG (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. *Századok* 152. (2018:6) 1353–1376.
- KLANICZAY 2000 KLANICZAY Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000.
- KLANICZAY 2002 KLANICZAY, Gábor: Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. Cambridge, 2002.

- KMTL Korai Magyar Történeti Lexikon Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- KOVÁCS 1973 Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Budapest, 1973.
- KOVÁCS 2019 Kovács Viktória: Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. Szerk. Kiss Gergely. (DeLegat-Online Könyvek 1.) Pécs, 2019. 117–166.
- KOVÁČ 2025 Kováč Szilárd: A középkori Magyarország egy 14. századi csehországi krónika tükrében – A Königsaaali krónika magyar vonatkozású fejezetei szövegkritikai megközelítésben különös tekintettel Anjou I. Károly, Luxemburgi János és Lokietek Ulászló dinasztikus külpolitikájára 1315 és 1336 között, valamint az uralkodói hatalom ábrázolására. MA szakdolgozat, ELTE, Budapest, 2025.
- KOZŁOWSKI 2009 KOZŁOWSKI, Wojciech: The Dynastic Horizons of the Árpáds and Piasts, ca. 1150–1250. *Annual of Medieval Studies at CEU* 15. (2009) 85–102.
- KOZŁOWSKI 2010 KOZŁOWSKI, Wojciech: The Marriage of Bolesław of the Piasts and Kinga of the Árpáds in 1239 in the Shadow of the Mongol Menace. In: „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”: *Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik*. Eds. Petrovics, István – Tóth, Sándor László – Congdon, Elanor A. (Capitulum VI.) Szeged, 2010. 79–100.
- KOZŁOWSKI 2020 KOZŁOWSKI, Wojciech: The Thirteenth-Century Inter-Lordly System. Lordly Identity and the Origins of the Angevin-Piast Dynastic Alliance. Kiel, 2020.
- KÖRMENDI 2012 KÖRMENDI Tamás: A „varasdi jelenet” kritikája. Megjegyzések Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez. In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest, 2012. 503–513.
- KÖRMENDI 2014 KÖRMENDI Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre, 2014. 95–124.
- KÖRMENDI 2019 KÖRMENDI Tamás: Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája. Budapest, 2019.
- KÖRMENDI 2022 KÖRMENDI Tamás: Imre király és András herceg trónviszálya a dalmáciai Tengermelléken. In: *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Szerk. Bagi Dániel – Barabás Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2022. 354–371.
- KRISTÓ – MAKK 1988 KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988.

- KRISTÓ 2000 KRISTÓ Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 42. (2000) 1–18.
- Książęta i księżne Książęta i księżne Górnego Śląska: praca zbiorowa. Pod red. Antoniego Barciała. Katowice, 1995.
- LENKEY – ZSOLDOS 2003 LENKEY Zoltán – ZSOLDOS Attila: Szent István és III. András. Budapest, 2003.
- LIWOCH 2020 LIWOCH, Radosław: The Mongols in Poland in the 13th century. Traces of the Invasions. In: *Archaeology of Conflicts*. Eds. Drnovský, Paweł – Hejhal, Petr. Hradec Králové, 2020. 55–68.
- LUBOCKI 2022 LUBOCKI, Adam: Lengyelország és Csehország a 13. század elején. In: *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Szerk. B. Szabó János – Uhrin Dorottya. Budapest, 2022. 183–195.
- LUKOWSKI – ZAWADZKI 2019 LUKOWSKI, Jerzy – ZAWADZKI, Hubert: *A Concise History of Poland*. Third Edition. Cambridge et al., 2019.
- MACIASZEK 2021 MACIASZEK, Karolina: Bolesław V Wstydlivy. Książę krakowski i sandomierski 1226–1279. Długie panowanie w trudnych czasach. Kraków, 2021.
- MAKK 1996 MAKK Ferenc: *Magyar Külpolitika (896–1196)*, Szeged, 1996.
- MIKA 2008 MIKA, Norbert: *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Racibórz, 2008.
- NOWACKI 2007 NOWACKI, Bronisław: *Przemysław II: Odnovicieli Korony Polskiej: (1257 – 1296)*. Kraków, 2007. (e-pub)
- PALKO 2017 PALKO, Jakub: Uhorsko–česke vzťahy v rokoch 1270–1272. *Opus tessellatum – Historia Nova* 14. (2017) 7–33.
- PALKO 2022 PALKO, Jakub: Kráľovič Belo (1249 – 1269): Dux totius Sclavoniæ, Dalmaciæ et Croaciæ. Bratislava, 2022.
- PAUK 2022 PAUK, Marcin R.: Language of Power and Communication in the Piast Dynasty: Toward a Reappraisal of Polish Political Culture of the 12th–13th Century. In: *Rulership in Medieval East Central Europe Power, Rituals and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland*. Ed. Vercamer, Grischa – Zupka, Dušan. Leiden – Boston, 2022. 178–197.
- PAULER 1899 PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II*. Budapest, 1899.
- Piastowie Piastowie. *Leksykon Biograficzny*. Pod. red. Szczur, Stanisław – Ożóg, Krzysztof. Kraków, 1999.
- PÓSÁN 2019 PÓSÁN László: *Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban. (Memoria Hungariae 10.)* Debrecen, 2019.
- PRZYBYŁ 1998 PRZYBYŁ, Maciej: *Władysław Laskonogi. Książę wielkopolski 1202–1231*. Poznań, 1998.
- RUDOLF 2023 RUDOLF Veronika: Közép-Európa a hosszú 13. században: Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. (Arpadiana XV.) Budapest, 2023.
- SASHALMI 2021 SASHALMI Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Második kiadás*. Pécs, 2021.

- SENGA 1987 SENGÁ Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 121. (1987:4) 584–612.
- SKORKA 2019 SKORKA Renáta: Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. 59–77.
- SWEENEY 1984 SWEENEY, James Ross: Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12 – 13. században. *Századok* 118. (1984:1) 114–124.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI 2021 ŚWIĘTOSŁAWSKI, Witold: The Mongol invasions of Poland in the thirteenth century. The current state of knowledge and perspectives for future research. In: The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe. Eds. Maiorov, Alexander V. – Hautala, Roman. London – New York, 2021. 82–97.
- SYCHRA 2022 SYCHRA, David: The Role Played by Bishop Bruno of Olomouc in the Prussian Crusades of the Bohemian King Ottokar II Premisl. In: The Expansion of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages. Eds. Srodecki, Paul – Kersken, Norbert. Turnhout, 2022. 147–163.
- SZABADOS 1999 SZABADOS György: Imre és András. *Századok* 133. (1999:1), 85–111.
- SZABADOS 2000 SZABADOS György: Egy elmaradt keresztes hadjáratról. Magyar-szentszéki kapcsolatok 1198-1204 között]. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2000. 473–492.
- SZABADOS 2024 SZABADOS György: Megjegyzések Imre király történetéhez. In: Etelköztől Mezőkeresztesig Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára. Szerk. Kordé Zoltán – Tóth Hajnalka. Szeged, 2024. 223–236.
- SZŐCS 2010 SZŐCS Tibor: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 22. (2010:3–4) 16–49.
- SZŐCS 2024 SZŐCS, Tibor: Fifty Years: Mongol-Hungarian Conflicts between 1242 and 1292, and the ‘Second Mongol Invasion’ in 1285: In: The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions. Ed. Nagy, Balázs. Budapest, 2024. 325–362
- SZÜCS 1993 SZÜCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- TAPOLCAI 2008 TAPOLCAI László: Piast alakjának változása a lengyel történeti hagyományban. *Világtörténet* 30. (2008:2) 20–27.
- VESZPRÉMY 2006 VESZPRÉMY László: II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő – Gödöllő, 2006. 99–111.

- VESZPRÉMY 2023 VESZPRÉMY László: II. András, a keresztes vezér. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!”: Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, 2023. 403–410.
- WERTNER 1892 WERTNER Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti- nép- és földrajzi tár LI.) Nagy-Becskerek, 1892.
- WYROZUMSKI 1997 WYROZUMSKI, Jerzy: Beteiligung polnischer Fürsten am Kampf um das Erbe der Babenberger. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 121. (1997) 7–21.
- ZIENTARA 2002 ZIENTARA, Benedykt: Heinrich der Bärtige und seine Zeit. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 17.) München, 2002.
- ZIMMERMANN 2011 ZIMMERMANN, Harald: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen: Eine diplomatische Untersuchung. (Studia Transylvanica 26.) Köln – Weimar – Wien, 2011.
- ZSOLDOS 2007 ZSOLDOS Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007.
- ZSOLDOS 2011 ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011.
- ZSOLDOS 2022 ZSOLDOS Attila: Az Aranybulla királya. Székesfehérvár, 2022.

Böhm Gábor

Szociográfiai látásmód és modern magyar próza

Műfajtörténeti vázlat

Sociographical writing and modern Hungarian prose. A genre-historical sketch

In Hungary, „literary sociography” has evolved since the 1930s to denote a specific literary genre that captures the essence of society and community. This genre often blends sociological insights with literary expression, creating works that reflect particular groups’ social conditions, cultural contexts, and collective experiences. The interplay between sociography and literature has led to rich discussions within literary circles, examining how sociographic literature interacts with broader literary movements and the historical circumstances that shape it.

The period from the 1930s to the late 1970s marks a significant era in the development of sociographic literature in Hungary. During these decades, writers and sociologists alike grappled with the complexities of social change, particularly in the context of political upheaval, economic transformation, and cultural shifts. Sándor Tar’s contributions in the late 1970s represent a pivotal moment in this tradition. His work not only builds upon the legacy of earlier sociographers but also responds to the changing dynamics of Hungarian society at that time. This paper presents a sketchy history of sociographic literature from the 1930s to the beginning of Sándor Tar’s literary career in the late 1970s.

Keywords: literary sociography, sociographic literature, modernism, genre, prose poetics

A szociográfia egyrészt tudományág, a szociológia egyik elméleti területe, másrészt empirikus leíró módszer és gyakorlat. Mint elmélet, a 19. századi pozitívizmus szellemi örökségéből táplálkozik, míg empirikus gyakorlati tevékenységként Rudolf Steinmetz és Ferdinand Tönnies tanításai nyomán vert gyökeret

a szociológiai diszciplínában.¹ A szociográfia kifejezés a magyar nyelvben ugyanakkor sajátos értelmezési keretbe ágyazódik. A 20. század 30-as éveitől egy olyan sajátos irodalmi korpusz műfaji jelölésére² használjuk, amely terjedelmétől függően hol a regénnyel, hol az elbeszéléssel mérhető össze. Az irodalmi szociográfia műfaja sok vitát generál, időről-időre újradefiniálódnak kapcsolódási pontjai az irodalom fő áramaihoz (legfőképpen természetesen a prózához) képest. Újra és újra felmerülő kérdés az is: „vajon az irodalmi szociográfia értékének feltétele-e tudományos igazsága? Van-e szerepe, mi a szerepe az írói egyéniségnek, személyiségnek, a művészi fogékonyságnak egy olyan műfaj esetében, amely objektivitásra törekszik? Valódi, létező műfaj, aminek története van, vagy csak egy irodalomtörténeti vákuumtermék?”³

A szociológián belül is léteznek álláspontok, melyek szerint az emberi viselkedést és a társadalom komplex formáit jobban feltárhatja egy olyan megközelítés, „amelyben szerepe van a művészi fogékonyságnak és az írói személyiségnek, mint a személytelen tesztekre, felmérésekre és statisztikákra támaszkodó számítások.”⁴ Az ezzel vitázó álláspont szerint ugyanakkor a szociográfiai perspektíva személyessége szükséges rossz, amelyet meg kell haladni, hogy objektív képet alkothassunk a világ vizsgált szegmenséről. Van tehát egyfajta kettősség, valamiféle *ontológiai differencia* ebben a műfajban, amely történetének megírását megnehezíti, ha nem lehetetlenné teszi.

Szili József a *Literatura* folyóirat 1984-es évfolyamában az irodalmi szociográfiáról mint *átmeneti műfaj*ról beszél. A fogalom értelmezéséhez szükségesnek látszik egy kisebb kitérő, amely az irodalmi szociográfia és az önéletrajzi próza műfaji párhuzamára hívja fel a figyelmet. Az átmeneti műfaj fogalma az 1970-es években jelent meg,⁵ de eredete véleményem szerint a 30-as évekre nyúlik vissza. Halász Gábor 1934-ben közölt egy kritikát⁶ Babits Mihály frissen megjelent könyvéről, az *Európai irodalom történetéről*, amelyben arról beszélt, hogy a korszak írásműveinek szembevető sajátossága a kevertműfajúság, vagyis a dokumentatív és a fiktív műfajok vegyítése. Kétségtelen, hogy a 30-as években a legkülönbözőbb társadalmi, poétikai és kulturális tapasztalatok felől érkező írók számára nyitott új horizontot a dokumentarista poétikai szemlélet, vagyis egyfelől az irodalmi szociográfia, másfelől az önéletrajz, illetve az emlékező beszéd. Kassák 1924-ben kezdte írni életregényét, amely folytatásokban jelent meg a *Nyugatban* 1924 és 1935 között. Márai *Egy polgár vallomásai* című regénye 1934-ben, Illyésé (*Puszták népe*) 1936-ban,

¹ BARTHA 2013. 92.

² GAÁL 1937. 407.

³ SZILI 1984. 49.

⁴ SZILI 1984. 49.

⁵ TAMÁS 1976.

⁶ HALÁSZ 1981.

Veres Péteré (*Számadás*) és Remenyik Zsigmondé (*Bűntudat*) 1937-ben, míg Móriczé (*Életem regénye*) 1938 és 1939 között jelent meg, hogy csak az időtállóbbakat említsem. Érdekessége ennek a hevenyészett listának, hogy több olyan szöveget tartalmaz, amely az irodalmi szociográfia műfajának is hivatkozási pontja.

Kiemelt jelentőségű Nagy Lajos *Kiskunhalom* (1934) című műve, amely megítélésem szerint az 1930-as évekből meghatározó példája a dokumentációt a fikcióképzéssel ötvöző új típusú látásmódnak. „A fiktív cím ellenére egyértelmű, hogy a könyv az író szülőfalujáról, Apostagról, egy Duna-Tisza közötti faluról szól. Módszere a modern expresszionista irodalomban és filmben kidolgozott, Nagy Lajos által nagyon kedvelt szimultanista technika. A falu egy napját írja le, 1933. augusztus 17-ét az első, pirkadati kapavágástól a másnap hajnali első kapavágásig.”⁷ Veres Péter *Az alföld parasztsága* című művében, melyet az író 1934 őszén, egyhónapos börtönfogságában vetett papírra, saját tapasztalatait írta meg a paraszti világról. A szöveg az alföldi parasztokat, a tájat, a mindennapi életet, az alföldi nép kultúráját, nyelvét, művészetét, zenéjét, táncait, öltözködését, mozgását, tisztálkodását, táplálkozását, szokásait, a gyerekek nevelését, a szórakozásokat, erkölcsét, a tulajdonhoz, szexualitáshoz való viszonyát, vallását, a szektákat, politikához, más társadalmi rétegekkel való kapcsolatát tárgyalja. Az évtized mára klasszikussá vált szociográfiái közül Szabó Zoltán (*A tardi helyzet*, 1936), Kovács Imre (*Néma forradalom*, 1937; *A kivándorlás*, 1938) érdemel még említést. A műfaj történetének meghatározó eseménye továbbá, amikor útjára indul a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat 1937-től, Sárközi György szerkesztésében. Az 1937/38-as évszorosozatban megjelent triász (Erdei Ferenc: *Futóhomok*, Féja Géza: *Viharsarok*, Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*) után hatalmi nyomásra nem jelenhetett meg több szociográfia ennek a vállalkozásnak a keretében, de ennyi is elég volt ahhoz, hogy a műfaj születésének, története korai szakaszának ikonikus vállalkozásává váljon. Olyannyira, hogy a műfaj az 1970-es évek végén történő újjáéledése kapcsán Berkovits György és mások révén hivatkozási pontja lett az ezredvégi dokumentarista próza alakulástörténeti reflexióinak.

Veres Péter ugyanebben az évtizedben írja önéletrajzában (*Számadás*, 1937), hogy az író akkor nyúl a dokumentarista témához, így például önéletíráshoz, emlékirathoz (szociográfiához?), ha nincs mondanivalója. Ennek kapcsán érdemes visszatérnünk egy rövid kitérő erejéig a már idézett Halász Gáborhoz, aki szintén utal erre a mozzanatra. Az ön-elbeszélés legitimációs bázisát jelentő öszinteség mozzanat a dokumentáció és a fikcionalitás feszültségét feloldani hivatott poétikai kihívásként (is) transzformálódik a szövegekben. Halász megfogalmazásában az önvizsgálat „[n]em a vallomások kényszere többé, mint Rousseau óta annyiszor, nem a feloldatlan feszültségek közt vergődő lélek erőfeszítései, még csak nem is

⁷ FENYŐ 2001.

a kortársi jellemzés goncourt-i hagyománya; mindkettő, gyónás és pletyka, téma lenne, külső feladattal birkózás, míg az új autobiográfiák legjellemzőbb vonása *a témától menekülés*, a megtagadott formáló ösztön, a valóságért feláldozott költészet. Míg a régi önéletrajzoknál sohasem lehetünk biztosak, egy-egy jelenete valóban úgy játszódott-e le, ahogy írva van, vagy a hatás kedvéért idomultak az események, az újaknál, sajnos, nincs okunk és jogunk kételkedni; minden úgy volt az életben, csak éppen másképpen kellene lennie a papíron. Az igazán nagy mű ma is és örökké Dichtung und Wahrheit. Talán az egy Kassáknál lesz az őszinteség éppen végletességével művészivé; a szókimondás groteszk, életellenes, tehát már költői eszköz. És a szaporodó kötetek felett ott lebeg az írói szempontból jótékony hazugság: a magát kereső személyiség utólagos konstrukciója, a torlódó évek célja és értelme.”⁸

A „témától való menekülés” mozzanata – szövegszerűen vagy koncepcionálisan – az összes jelzett opusban megjelenik. Kassáknál a művészi ábrázolás és az életesemények „reflexét” adó dokumentálás kettősségében, Márainál a polgársággal, illetve a „polgári realizmussal” szembeni elvi és poétikai kételyek felfedésében, Illyésnél a szociográfia és az önéletírás műfaji keveredésében, Veresnél az író politikai, ideológiai és művészi elkötelezettségét legitimáló koncepcionális önreflexióban, Móricznál a személyes és közösségi sors egymást átfedő realista koncepciójában, míg Reményiknél a személyes múltfeldolgozást helyettesítő családtörténeti nézőpontban.

A „hazugság” kifejezéssel nyilvánvalón az önéletrajz poétikájának arra az újabb elméleti kérdésfelvetésekben igen gyakran hangoztatott mozzanatára⁹ utal Halász, amely a fikcionalitás és az önéletírás viszonyát tematizálja. Az idézet cikk Babits olvasónaplóként szcenírozott irodalomtörténetét veszi górcső alá, mégpedig kontextuálisan, pontosabban az 1930-as évek irodalma különféle beszédmódjainak, e beszédmódok radikálisan eltérő poétikájának és retorikájának a figyelembevételével. Halász nem az irodalomtörténet, hanem az önéletírás kontextusában tárgyalja Babits könyvét. Nem az a történeti alakzat érdekli benne, amely irodalomtörténetként tételezi (vagy, még inkább, tételezhetné), hanem legfőbb hibájából, fogytékosságából formálja meg legnagyobb erényét: egy történeti munka jelmezét felöltő személyes írói vallomás mivoltát. Babits irodalomtörténete („európai szemléje”) ebben az értelmezési keretben csak ürügy, „lényegében önarckép, egy ízlésformáé, vagy ami evvel egyet jelent, egy ifjúságé.”¹⁰ Az európai irodalom történetét mesterien megformált arcképek sorozataként értelmezi, amelyek azonban szükségképpen magukon viselik az alkotó művész keze vonásait. „Jó arcképet rajzolni idegenről is csak úgy lehet, ha magunkból viszünk bele vonásokat,

⁸ HALÁSZ 1981. 622.

⁹ Ehhez: THOMKA 2001. 140–156.; MEKIS 2002. 36–39.

¹⁰ HALÁSZ 1981. 622.

az objektivitás előfeltétele a közvetlen kapcsolat. (...) Nichts ist ausser uns, was zugleich in uns wäre – mondotta Goethe.(...) Babits Proteusként ölt más és más alakot, mégis mindig saját magát a felidézett írókban, visszaadva a kölcsönt, amit felvett tőlük, a maga képére és hasonlatosságára formálva azokat, akik őt formálták.”¹¹ A Halász által detektált poétikai jelenség, amelyet újabb keletű kifejezéssel élve szubjektumpozícióként konstruált elbeszélő én-be transzponált elbeszélő én-ként határozhatnánk meg, nem csupán Babits művének, de a jelzett, az 1930-as években megjelenő szociografikus és önéletrajzi szövegeknek is sajátja. Mindebből az irodalmi szociográfia kettős, ontológiai és történeti explikációja számára az a legfontosabb, hogy igazolva látjuk, már a korszak teoretikusai, kritikusai is detektálják bizonyos műfajok átmenetiségét.

Szili József összegzésében a szociográfiai műfaji kódjainak átmenetisége kettős jelentésmezőben értelmezhető. A szociográfia egyrészt azért átmeneti műfaj, mert, hasonlóan az önéletíráshoz, az emlékiratokhoz, nincs rögzíthető, korszakokon átvívelő műfaji kódrendszere, valójában minden korszakban, ahol megjelenik, idomul a környező epikai műfajok kódjaihoz. A műfaji transzgresszió másik aspektusa abból adódik, hogy az irodalmi szociográfia olyan korszakokban dominál, amelyekben a próza válságban van, ahol átmeneti prózapoétikai jelenségek utalnak valamilyen erőteljes, detektálható műfaji várákozásra (eposz, nagyregény stb.).

Szili szellemes megjegyzése szerint, ha a szociográfia valóban átmeneti műfaj, akkor valószínűleg még tart a 80-as évek magyar irodalmában, és ez tendenciának tűnik, hiszen az egész évtizedre jellemző a kevert formák túlsúlya, de legalábbis erős jelenléte. Kérdés ugyanakkor, kiterjeszthető-e ez az ítélet a magyar prózairodalom egészére, vagyis a mai irodalmi jelenségekre is. Szili 1984-es cikke azért jelentős még mai szemmel is, mert az irodalmi szociográfia műfaját nem nemzetközi jelenségként, vagy „az irodalom műfaji struktúrájának szabványos fajtájaként” próbálja meg leírni, inkább azt mutatja meg „milyen nehézségekbe ütköznek az ilyen elgondolások, mennyire különböző és mennyire átmeneti jellegű az az anyag, amelyre támaszkodni kívánnak, s mennyire függenek az egyéni és közösségi ízléstől és értékeléstől.”¹²

A szociográfiai és a hagyományos irodalmi formák (esszé, memoár, én-regény, útirajz, vallomás, riport és novella) metszéspontjában a „nagy vagy legalábbis standard irodalmi kifejezés egyik potencióális formája lelhető fel. (...) Ami tüzetesebb vizsgálatot érdemel, az az, hogy milyen kölcsönhatás van az ilyen típusú írásművek termelése és kritikai, elméleti értékelésük között, illetve mire alapulnak az írók, kritikusok és teoretikusok (...) erőfeszítései avégett, hogy az irodalmi szociográfia kategóriáját az irodalom autonóm, noha talán csak átmeneti műfajként

¹¹ HALÁSZ 1981. 622.

¹² SZILI 1984. 53.

ismerjék el.”¹³ Vagyis Szili szerint a szociográfiai látásmódot a kritikai érdeklődés inspirálta, erősítette a műfaj történetének különböző szegmenseiben. Az irodalmi szociográfiának ugyanis nem csupán esztétikai-poétikai karakterológiája, hanem társadalmi funkciója is van. Mint azt Hans Robert Jauss az *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* című tanulmányában írja, egy adott mű rangja nem a keletkezés életrajzi vagy történelmi körülményeitől függ és nem is a műfaj-fejlődésben elfoglalt helyétől, sokkal inkább a hatás, befogadás, utóélet kritériumaitól.¹⁴ Az irodalmi szociográfia műfajához tartozó szövegek kortársi recepciója adekvát módon jelzi a befogadói közeg történelemre, illetve a társadalmi viszonyok különböző szegmenseire való rálátásának korszakos változását. A 30-as évek irodalmi szociográfiáinak egyik meghatározó ismérve a szövegbe kódolt és gyakran explicit módon is megfogalmazott (például Illyés Gyula *Puszták népe* című művében) társadalomkritikai mozzanat. Ezek a szövegek nem pusztán esztétikai funkciójukkal kívánnak hatást gyakorolni az olvasóra, de konkrét társadalmi interakciót is kezdeményeznek, aktivizálják a befogadó társadalmi folyamatokra reflektáló érzékenységet. „Az irodalom társadalmi funkciója és annak eleve adott lehetőségei csak ott derülnek ki, ahol az irodalmi élmény behatol olvasójának – »életgyakorlata« által meghatározott – elvárási horizontjába, befolyásolja világ-megértését, és így visszahat társadalmi magatartására is.”¹⁵

A korszak irodalmi szociográfiai alkotásai egyértelműen azzal hoztak újat a korabeli prózában, hogy az ún. valóságot leíró poétikai eljárásokat nem tekintették magától értetődőnek, hanem a tényszerűség, az objektivitás és a fikcióképzés ontológiai differenciáját műfaji kiindulóponttá téve egy műfaj esztétikai működés-módjához társadalmi funkciót kapcsoltak. Az irodalmi folyamat ezt a 30-as években általánossá, de legalábbis népszerűvé váló jelenséget a szociográfiai látásmód révén képes volt a későbbi korszakok felé is közvetíteni. Ennek eredményeképpen kapcsolható össze az ezredvég dokumentarista érdeklődése a 30-as évekkel, vagyis az időközben kanonizálódni látszó irodalmi tradíció továbbélése igazolhatóvá válik. A szociográfiai látásmódot alkalmazó poétikai eljárás áthagyományozódásának egyik lehetséges oka tehát abban ismerhető fel, hogy adott szövegnek – sok más eszköz mellett – ezáltal nyílik lehetősége arra, hogy esztétikai vonatkozása-in túllépve a társadalmi funkciót is betöltő alkotások sorába illeszkedjék. Vagyis „így képes szokatlan esztétikai forma révén egy irodalmi mű arra, hogy áttörjön olvasói elvárásain, és feltegye nekik a kérdést, amivel a vallás vagy az állam által elismert erkölcs addig adós maradt.”¹⁶

¹³ SZILI 1984. 54.

¹⁴ JAUSS 1997. 36–84.; különösen 38–39.

¹⁵ JAUSS 1997. 76.

¹⁶ JAUSS 1997. 83.

További probléma a szociográfiai látásmód történeti explikációja számára a műfaj azon sajátossága, amelyet az „irodalmi” előtag vonatkozási pontjai okoznak. Utaltam már arra a sajátosságra a műfajjal kapcsolatban, hogy a magyarban a szociográfiát olyan jelentéssel is használjuk, melyre más nyelvekben nincsen példa: egy olyan irodalmi műfajként, mely a 19. század második felében jelentkezett hazánkban és az 1930-as években élte hőskorát.¹⁷ A műfaj mellé álló kritikusok felvetették a kérdést, hogy az irodalmi szociográfia értékének feltétele-e a tudományos igazolhatóság. Ez azért volt jogos, mert a szociológusok eltérő véleményen voltak az irodalmi szociográfiának a szociológiában elfoglalt helyét illetően. Társadalomtudások egy csoportja úgy vélte, hogy az irodalmi szociográfia jobban megközelíti az emberi viselkedés és a társadalmi mozgás összetett formáit, ami a művekben fellelhető személyes hangnemnek és művészi fogékonyságnak köszönhető. Azonban egy másik csoport véleménye szerint csak egy átmeneti műfajról van szó, mely időlegesen vákuumot tölt ki a magyar irodalomban. Ezzel a véleménnyel együtt is elfogadták az irodalmi szociográfia irodalmi értékét, valamint azt, hogy valóban rávilágít egyes társadalmi jelenségekre.¹⁸

Az irodalmi szociográfia célja a 30-as években az volt, hogy megismertesse és megértesse a nyilvánossággal a magyar társadalomban bujkáló gondokat. Azonban erre a tudósok nem voltak képesek, mert tudományos stílusú munkáik nem terjedtek el szélesebb körökben. A problémák felszínre hozásában azok az írók voltak sikeresek, akik a szépirodalmat ötvözték a tudományossággal. Felelősséget éreztek a nép sorsa iránt, fel akarták rázni az országot, hogy az általuk leírt áldatlan állapotok javuljanak. Írásos dokumentumokból származó ismereteket vegyítettek a tapasztalataikkal. Stílusukat a közvélemény is be tudta fogadni, hiszen a valóság ábrázoláshoz szépirodalmi eszközöket használtak, ezáltal pedig művészi élményt is nyújtottak, ezzel kilépve a tudományosság keretei közül.¹⁹ Ennek is köszönhető, hogy az irodalmi szociográfiát tárgyaló explikációkban gyakran elmosódik a határ az irodalmi és a tudományos szociográfiák között. Így irodalmi szociográfiának nevezhetünk szinte mindent a művészi igényű társadalommegjelenítéstől a napilapokban megjelenő riportokig.²⁰

A megjelölt időszakhoz képest talán nem érdektelen egy kis irodalomtörténeti kitérőt tenni. A magyar irodalomban korábban is voltak olyan művek, melyek a lakosság valamely rétegének életviszonyait elevenítették meg, néhol művészi eszközökkel. Ilyen volt a 18. században Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című műve, melyben a német államismereti iskola hatása alatt hasonlította össze az alföldi

¹⁷ SZILI 1984. 49.

¹⁸ SZILI 1984. 49.

¹⁹ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 5.

²⁰ BORBÁNDI 1989. 93.

magyar, a tót és a német, oláh falutelepülések formáit, földrajzi, népi és gazdasági viszonyait. Honi kontextusban az első olyan mű, mely inkább szociográfia volt, mint szépirodalom, báró Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című alkotása volt, melynek hat kötete 1868 és 1873 között jelent meg.²¹ Részletesen leírja Székelyföld tájait, lakosságának történetét, hagyományait, gazdasági és művelődési viszonyait. Ezt a hat kötetet tekintjük az első magyar faluvizsgáló műnek is. Ebben olvasható a „Néppel a népért!” kifejezés, mely a népi írók és a Nemzeti Parasztpárt jelszava,²² valamint az 1930-as évek szociográfiájának előzménye lett.²³

Közel húsz évnek kellett elteltie, mire megjelent a következő ilyen jellegű műcsoport. A sorban az első Bartha Miklós *Kazárföldön* című írása volt 1901-ben, amely részletesen kifejtette Kárpátalja szociális gondjait, illetve a nagybirtokokon élő cselédség nyomorúságos körülményeit. Nemsokára a *Magyar Gazdák Szemléje* folyóirat szociográfiai jellegű közmonográfiákat közölt. A századforduló egyik legjelentősebb mozzanata Jászi Oszkár *Az új Magyarország felé* című programadó cikkének a megjelenése volt 1907-ben, mely egyértelműen fejezi ki, hogy a nyugati országokhoz való felzárkózás előfeltétele az ország feltérképezése és megismerése. Ezzel bizonyította a szociográfia létalapját, de ezt politikai tettek nem követték. Ekkoriban módszeres szociográfiákat a *Huszedik Század* folyóirat jelentetett meg, mely a Társadalomtudományi Társaság lapjaként működött.²⁴ A folyóirat munkatársai már nem ösztönösen, hanem tudományos felkészültséggel dolgoztak, és hatottak a későbbi falukutatásra is.

Ebben az időszakban Jászi Oszkár körül csoportosult polgári radikális gondolkodók végül Braun Róbert vezetésével széles társadalmi bázist céloztak meg, és az 1920-as években elsőként fordultak a nyugati alapokon nyugvó szociográfiákhoz, hogy tudományos szempontból megbízható művek szülessenek, és ők váltak a kérdőíves felmérési eljárás úttörőivé. Azonban ennek köszönhetően merev és sematikus módszereik miatt a magyar társadalom sajátosságai rejtve maradtak. 1913-ban Braun Róbert megalapította a Társadalomtudományi Társaság szociográfiai szakosztályát, majd még ebben az évben megjelentette *A falu lélektana* című írását. Szintén Braun Róbert vezetésével jött létre a *Huszedik Század* utódaként a *Századunk*, amely polgári radikális folyóirat volt, ahol főként baloldali színezetű szociográfiákat jelentettek meg.

A szociográfia magyarországi intézményesülésében, illetve a falukutató mozgalom megindulásában az első lépés Teleki Pál nevéhez köthető, aki 1924-ben megalapította a Magyar Szociográfiai Intézetet. Ennek előzménye, hogy Európában

²¹ BORBÁNDI 1989. 94.

²² BORBÁNDI 1989. 94.

²³ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 6.

²⁴ BORBÁNDI 1989. 95.

már egyetemeken oktatták a tudományos szociográfiát. Az intézet kereteiben kormánytámogatással zajlott szociológiai és szociográfiai problémák tisztázása, illetve elősegítette a társadalomtudományok népszerűsítését.²⁵

A két világháború között egyre meghatározóbbá vált a szociográfia és a geográfia kapcsolata. Ennek köszönhetően Teleki Pál és Milleker Rezső közös programot dolgoztak ki az ország gondjainak feltérképezésére. Bár munkáik során egyfajta kritikus hangot ütöttek meg, de a fennálló hatalmi viszonyokat nem feszegették, és a felvetett problémára sem kínáltak megoldási javaslatot. Azonban kis túlzással így az 1937-ben meginduló *Magyarország felfedezése* sorozat előfutárának tekinthetők.²⁶

1925-ben jött létre a Magyar Társadalomtudományi Társulat, amely szociológiai és szociográfiai kérdésekkel foglalkozott.²⁷ Még ugyanebben az évben alakult meg a Bartha Miklós Társaság, jobboldali kezdeményezésre. Annak célja „sorsproblémák tudományos igényű tisztázása” volt. A Szász Béla és Asztalos Miklós vezetésével létrejött csoportosulás – legalábbis kezdetben – politikamentességet hirdetett. Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső nyomdokain próbáltak haladni. A Bartha Miklós Társaság ifjúsága elfogadta elődeik eszméit, mivel ők érzékelték a legpontosabban a magyarság megmentésének igazi, hosszútávon biztos megoldását. Vallották, a magyarság megmentő ereje a parasztság, tehát ezt a réteget kell felemelni. Elkerülhetetlen volt a földreform, a szegény népréteg szociális helyzetének javítása, oktatása, jogvédelme. Mindezt nemzeti alapon kívánták megvalósítani. A Társaságnak saját kiadója volt, mely könyveket jelentetett meg. *Új Magyar Föld* címmel saját folyóiratot is kiadtak, melynek munkatársai voltak többek között Illyés Gyula, Kodolányi János, Féja Géza és József Attila.²⁸ Itt jelent meg József Attila és Fábíán Dániel „Ki a faluba!” című röpirata is. Fábíán Dániel vezetésével 1927-től a fiatal értelmiség legjelentősebb csoportja lett.²⁹

Az 1920-as évek második felében két egymással rokon jelenség kezdett kibontakozni. Az egyik egy fiatal értelmiségiekből álló csoport, melynek tagjai a középosztályba tartoztak, illetve oda igyekeztek bekerülni. Társulásaikban egyre többen gondolták úgy, hogy a társadalom reformokra szorul, és kevésnek tartották, hogy a kormányzat csak felületes változtatásokra volt hajlandó. A másik jelenség az első világháború után indult írói nemzedéken belül kialakult fiatal költőkből és prózaírókból álló kis csoport volt, melynek tagjait szinte semmi nem kötötte össze, mégis hasonlóan reagáltak környezetük állapotára. Élénken érdeklődtek

²⁵ BARTHA 2013.

²⁶ BARTHA 2013.

²⁷ BARTHA 2010.

²⁸ BORBÁNDI 1989. 98.

²⁹ NÉMEDI 1985. 27.

a parasztság sorsa iránt, és irodalmi hagyományuk Petőfi Sándor, Ady Endre és Móricz Zsigmond munkásságán alapul Céljuk az volt, hogy a művészetükkel nemzeti szolgálatot téve tudósítsanak és cselekvésre készítsék a társadalmat. Legjelentősebb képviselőik Erdélyi József, Kodolányi János, Tamási Áron és Illyés Gyula voltak.³⁰ Alapvetően mind a két mozgalom a parasztság pozitív megítéléséből indult ki, úgy vélték, hogy náluk kell kezdeni a társadalmi reformokat, de az egész társadalmat egészében nézték; összhangban a polgárságot, a munkásságot, a parasztságot és a középosztályt is.

A szociográfia mint irodalmi műfaj tehát a 30-as években élte első virágkorát. Jeles művelői a parasztság hétköznapi létének tényeit csoportosították, tárták fel adatszerűen pontosan. Ennek köszönhetően ekkoriban döbben rá az értelmiség, hogy a nemzet gyökerének tekintett parasztság milyen iszonyú körülmények között él.³¹ A műfaj megjelenésének a Trianont követő tanácstalanság és kilátástalanság adott további alapot. Az első világháború után a társadalom egésze próbált választ keresni arra, hogy hogyan lehet a történetek után talpra állni. A hivatalos, politikai válasz a külső területi revízió volt, melyet azonban az 1930-as években bekövetkező gazdasági válság hiúsított meg. Így nyert teret a belső társadalmi revízió gondolata, melyhez szükség volt a társadalmi szerkezet felülvizsgálata, legfőképp a földtulajdon alapján. A felülvizsgálat magában hordozza a társadalom bajainak feltárását és egészséges irányba terelését.³²

Ebben az időszakban, az 1920-as évek második felében jelentkező két párhuzamos jelenség találkozásából teljesedett ki a népi írói mozgalom. Az új írói nemzedék jelentkezését Németh László jelentette be 1928-ban *Népiesség és népiség* című írásában. Szerinte az új írónemzedék nem a közízlést akarja kiszolgáltatni, hanem a magyarságra és a föld népére figyelve „a magyar kultúra tüzét szeretné fellobbantani az egész népben.”³³

Az új írói generáció első közös megjelenésére 1929. február 27-én került sor Budapesten, a Bartha Miklós Társaság „Új Magyar Föld költői est” rendezvényén, melyet Németh László nyitott meg *Népi író* című előadásával, mellyel nevet is adott a társaságnak. Németh elképzelése a *harmadikutas* fejlődés eszméje volt. A nép felé fordulás teljes programját jelezte ez a fejtegetés, melyet az ifjú írók, költők magukévá tettek. Elsődleges jellemzőjük, hogy a magyar nemzet megújulásának lehetőségét a parasztságban látták. Ahhoz, hogy az ország helyzete megváltozzon, először a parasztság siralmas helyzetén kell lendíteni, hangoztatták. A népromlatlanságában, kiaknázatlan erejében bíztak. A nemzet fogalma évszázadokon

³⁰ BORBÁNDI 1989. 126.

³¹ BÉLÁDI – RÓNAY 1990.

³² FENYŐ 2001. 16–22. skk.

³³ BORBÁNDI 1989. 129.

át egyet jelentett a nemesség fogalmával. A nem nemesi rétegek ki voltak belőle zárva. Ezzel a tradicionális felfogással szakítottak most végérvényesen.³⁴

A népi megnevezéshez a továbbiakban is ragaszkodtak, mely mellett mindig két fő érvet hoztak fel. Az egyik egy szemantikai jellegű, miszerint a népi az, ami közvetlenül a néptől származik, a néphez tartozik, az által lett. A népies a népihez csak hasonló, azt utánozza. Gombos Gyula szerint: „az egyik jelleg és tartalom, a másik mindennek az utánzata, erőlködés és mimikri, hogy olyan legyen, mintha...”³⁵ A másik érvük politikai, ugyanis el akarták különíteni a politikai és irodalompolitikai célokat is követő mozgalmukat a csak irodalmi népiességtől. A népi írók munkássága a nemzeti megújulást és a társadalmi változást egyaránt célozta.³⁶

1932-re a szociográfiai mozgalmak közül csak a szegedi Bethlen Gábor Kör maradt meg, melynek önálló szociográfiai műhelye is volt. A többi felbomlott vagy radikálisabb politikai irányba fordult. A Bethlen Gábor Kör legtöbb tagja irodalmi és művészi érdeklődésű volt, szakszerűség és minőség jellemezte a munkásságukat.³⁷

Az 1930-as években megjelenő új mozgalmak már a politikai úr kitöltésére is vállalkoztak. Az első jelentős intézménye Németh László „egyszemélyes” folyóirata, a *Tanú* volt, mely 1932 őszétől 1937 tavaszáig működött. 1934-ben Németh László, Gulyás Pál és Fülep Lajos elindították a *Válasz* folyóiratot. Eredetileg európai látókörű nemzedéki fórumnak szánták, mely érdeklődéssel fordul a szegény parasztság felé. Úgy vélték, hogy a feudalizmus akkor szüntethető meg, ha az alsó paraszti rétegek új öntudatra ébrednek. Ugyanakkor nem kizárólag népi orgánium volt, olyanoknak is helyet adott, akik nem tartoztak az alapító népiek szűkebb köréhez. A legjelentősebb mozgalom az 1932–1934 között működő Márciusi Fiatalokból 1936-ban létre jött *Márciusi Front* volt. Célja a népi írók művei által sugallt reformpolitika megindítása volt, azt vizsgálta, mit lehetne tenni annak érdekében, hogy a nemzeti és társadalmi felszabadulás országos ügy legyen. A mozgalom azonban egyre inkább politikai befolyás alá került, és a népiek közül néhányan nem voltak meggyőződve arról, hogy szükséges egyáltalán. Igazi munkát az egyetemi hallgatók végeztek, mert az írók óvakodtak a politikai akciókban részt venni. Csak néhány folyóirat állt melléjük, mint például a *Válasz*. A kellő apparátus hiánya annak is volt köszönhető, hogy az írók nem tudták, hogyan működtessenek egy olyan egyesületet, mely politikai feladatokat is ellát, így a társaság egy laza, tudatos és határozott irányítás nélküli szervezetté vált. A *Márciusi Front* 1937 tavaszától 1938 tavaszáig jelentős politikai erő volt, de már 1937-ben konfliktus alakult

³⁴ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 8.

³⁵ Idézi BORBÁNDI 1989. 133.

³⁶ BORBÁNDI 1989. 133.

³⁷ NÉMEDI 1985. 27.

ki a tagok között, hogy a továbbiakban politikai vagy szellemi mozgalomként létezzen-e. Parlamenti védelem híján tömeges bázisra lett volna szükségük, amivel azonban nem rendelkeztek, végül mégis politikai mozgalom maradtak. 1938-ban a terjedő szélsőjobboldali politika miatt a népi mozgalom háttérbe szorult, és még ez év tavaszán megszűnt a *Márciusi Front*.³⁸

Némédi Dénes már idézett könyve szerint – amely a 30-as évek népi mozgalmainak szociográfiai vállalkozásait elemzi – innen eredeztethető az 1930-as évek fiatal „amatőr” szociográfusainak a társadalmi viszonyok leírásán túli elkötelezettsége, amely nem csupán rögzíteni, leírni igyekszik a fennálló viszonyokat, de ezt közölni, közvetíteni is akarja a társadalom felé. „A cél megismerni és megismertetni.”³⁹ Az irodalmi szociográfia születése körüli népi-baloldali mozgalmak szinte mindegyike hangoztatta azt a nézetet, miszerint nem elég a problémákat tudományos munkával feltárni, azokat meg is kell ismertetni a széles közvéleménnyel, hogy azok országos szinten tudatosuljanak. Erre a tudósok nem voltak maradéktalanul képesek. Feltárni feltárták a problémákat, de azokat szigorúan tudományos munkákban rögzítették, így azok csak tudós társaiknál találtak befogadásra.

A 30-as években olyan – jórészt – fiatal írók, költők, ún. polgári-értelmiségiek voltak erre alkalmasak, akik a mainstream irodalmi (pl. *Nyugat*) és társadalomtudományi (pl. a Teleki-féle *Magyar Szociográfiai Intézet*) törekvések háttérében sikeresen ötvözték a szépirodalmat a tudományossággal. Azokról az írókról van itt szó, akik felelősséget éreztek a nép sorsa iránt és fel akarták rázni az országot, hogy az általuk áldatlannak leírt állapotok valamelyest javuljanak. Az általuk elkészített munkák olyan stílusban íródtak, melyet a közvélemény is be tudott fogadni, sok esetben szépirodalmi, művészeti élményt nyújtva amellet, hogy a valóság ábrázolására törekedtek. Nálunk tehát a szociográfia azért nem tisztán tudományos műfaj, mert nem csak társadalomtudósok művelték. Elvileg ugyan a szociológia gyakorlati terepe, szaktudósok művelik, de Magyarországon sajátos utat járt be a műfaj kialakulása, illetve története.

A századfordulótól a szociográfia és az irodalom szoros egymásmellettiiségét, s a legkiemelkedőbb művek esetében – gondoljunk Illyés Gyula *Puszták népére* vagy Féja Géza *Viharsarkára* – a szociográfia és az irodalom egybeesésének tényét állapíthatjuk meg. A magyar irodalmi szociográfia lehetséges történetének nagy valószínűséggel ez lenne a sarokköve. Monografikus feldolgozásra Borbándi Gyula (*A magyar népi mozgalom*, 1983), Némédi Dénes (*A népi szociográfia, 1930-1938*, 1985) és Cseke Péter (*A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, 2008) műveit leszámítva, melyek a népi mozgalmakkal foglalkoznak, mindeddig nem nagyon vállalkozott senki, mindazonáltal óriási irodalma gyűlt össze a témának, jórészt

³⁸ BORBÁNDI 1989. 133.

³⁹ NÉMEDI 1985.

cikkek és recenziók, könyvismertetések, kritikák formájában. A legtöbbje ezen reflexióknak már-már szinte kliséként eredezteti a 20. század 20–30-as éveitől a műfajt, s a falukutató mozgalmakhoz kapcsolja. A falukutató mozgalom – mint láttuk – két úton haladt, melyek persze nem váltak el egymástól élesen: az egyik Teleki Pál nevéhez köthető (és a *Magyar Szociográfiai Intézethez*), a másik a *Bart-ha Miklós Társasághoz*. Utóbbinak szlovákiai előzménye a *Sarló* nevű társaság. „Laza mozgalma volt ez azoknak a magyar fiataloknak, akik Trianon után sajnálatosan a határon kívül találták magukat. (...) Programjuk között szerepelt a falujárás, a szociográfiai adatok gyűjtése, mindezeket szociográfiai elemzések előkészítésére használták fel.”⁴⁰ Eredetileg konzervatív kötődésű, de ide kapcsolható a szegedi *Bethlen Gábor-kör*. A csoport tagjai a 30-as években új szervezeti formát kerestek maguknak, 1931-ben létrehozták a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát*, melyben a művészi-irodalmi vonal dominált. Részt vett a szervezetben Radnóti Miklós, Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Hant Ferenc. Bár nem volt tag, mégis kötődött ide Bibó István is. Hasonló mozgalmat hirdetett meg 1932-ben az *Előrsben*, Bajcsy Zsilinszky lapjában, Féja Géza. Ez volt a *Márciusi Fiatalok*, a programjuk szerint a megoldás fő eszköze a szociográfia.

Adódik tehát a kérdés: vajon érinti-e a magyar irodalmi szociográfia, illetve a szociográfiai látásmód története a népiek és urbánusok ellentétét? Az urbánusok azt vetették szemére a másik tábornak, hogy túlságosan is a parasztságban gondolkodnak. Szemükben a népiek szűk látókörűek, provinciális szemléletűek voltak. Magukat a városi életforma, a nyugat-európai szellemiség, a polgári értékrend képviselőinek tartották. A népiek szintén vádakkal illették Ignotusukat. Mégpedig azal, hogy érzéketlenek a magyar parasztság, illetve annak szenvedései iránt. Vagyis a perspektíva, a nézőpont kérdéséről van szó, ami az irodalmi igényű szöveg hitelességének a kérdését veti fel. A Lukács György-féle realizmussal szemben Móricz írásművészetének a naturalizmus felé való elmozdulását lehetne említeni, illetve azt a típusú valóságábrázoló stratégiát, amely a mimézisen túl valamiféle sajátos excentrizmussal él. Ez egyrészt túlmutat a realizmus ábrázolásetztétikai kiindulópontján, másrészt szoros kapcsolatot is feltételez vele prózapoétikai értelemben.

Az irodalmi szociográfia történeti explikációja felveti annak kérdését, vajon érintse-e a magyar irodalmi szociográfia (a szociográfiai látásmód) története a társadalomtörténet politika-történeti szegmenseit. Ezen a ponton az irodalmi szociográfia történeti vizsgálata a társadalom-, illetve politikatörténet diskurzusával érintkezik.

Visszatérő elem a műfaj történetében a szociográfus írók és a mindenkori hatalom közötti konfliktusok sora. A kormányok a 30-as években igyekeztek a szélsőséges elemeket visszaszorítani. A szélsőjobboldal terjeszkedését megakadályozandó

⁴⁰ JUHÁSZ PINTÉR 2003. 8.

örizetbe vették Szálasit és társait, a nyilas pártot pedig feloszlatták. Az egyenlőséget fenntartva a baloldal erősödését is próbálták meggátolni. Ebbe esetenként a népi írók is belekerültek. Ezt legjobban a különböző íróperek illusztrálják, melyekben a rendszerellenes kritikákkal szembeni védekezés is megnyilvánult. Vagyis a szociográfiai látásmód mindenkor valamiféle politikai-ideológiai (és persze esztétikai) ellenzékiiséget is jelent. Az első eljárásra Féja Gézával kapcsolatban került sor. A *Viharsarok* 1937-ban látott napvilágot, s nem sokkal megjelenése után az államügyészség lefoglalta és elkobozta a példányokat. Majd vádat emeltek a szerző ellen osztály elleni izgatás miatt. Félját a per eredményeképpen elbocsátották tanári állásából, és két hónap szabadságvesztésre ítélték. Hasonlóan járt Kovács Imre is *A néma forradalom* című szociográfiájával. Őt szintén izgatás és nemzetgyalázás vádjával állították bíróság elé. Büntetése három havi fogház, hivatalvesztés és politikai jogainak felfüggesztése lett. Ebben az évben sajtóper folyt még többek közt Illyés Gyula ellen is. 1938-ban Erdei Ferenc került a hatóság látóterébe, aki ellen nemzetgyalázás vádjával indítottak eljárást.

Ahogy megjelentek az újabb és újabb szociográfiai munkák, érkeztek bírálatok a tudományos oldalról is. A műfaj egyre inkább zavarba hozta mind a tudományos, mind az irodalmi szcénát, hiszen éppen e kettő határán mozgott. Rézler Gyulának⁴¹, aki megírta a két háború közötti társadalomkutatás áttekintését, egyik fő kritikai észrevétele az, hogy a falukutatók műveikkel azt akarták elérni, hogy a kormányzat bizonyos társadalmi osztályok érdekében megfelelő intézkedéseket tegyen. Ez azt jelenti, hogy politikai célokat tartottak szem előtt. Rézler szerint azonban a tudománynak politikamentesnek kell lennie. A politikai célkitűzés abból is kiviláglik, hogy a falukutató könyvek csak olyan társadalmi csoportokkal foglalkoztak, amelyeknek anyagi és társadalmi helyzete beavatkozást kívánt. Mindez Rézler szerint azzal járhat, hogy a következőkben is csak olyan szociográfiák jelennek meg, amelyek a nyomorban lévő alsóbb osztályokat vetik vizsgálat alá.

A történeti reflexió sajátos cezurális kérdéssel szembesül az irodalmi szociográfia esetében a második világháború után. 1948-ban politikai, ideológiai és társadalmi fordulat következett be, amely nem kedvezett a műfaj meglévő keretek közötti továbbélésének. Érdekes dokumentuma ennek az átmenetnek az 1949-es *Szemtanu* című kötet, mely a *Magyar Nap* (1947–1949) című politikai napilapban megjelent írói beszámolókból, riportokból válogatott. Érdemes idézni a rövidke előszóból: „Kis ízelítő a fiatal magyar népi demokrácia életéről ez a könyv...”⁴² Az előszó programként aposztrofálja az írók részvételét a társadalom új alapokra helyezésében, amennyiben az író is munkás, a maga eszközeivel járul hozzá a szocializmus építéséhez. Érzékelhető az előszóban valamiféle – természetesen felülről megszabott, propagan-

⁴¹ RÉZLER 1943.

⁴² SZEMTANU 1949. 5.

disztikus céloknak alárendelt – kritikai igény: „A valóságról, a jellemzőről igyekeztek beszámolni a magyar írók. Örültek a jónak, de nem hunyták be a szemüket a hibák, zavarok és sutaságok felett sem.”⁴³ Illyés Gyula, Déry Tibor, Zelk Zoltán, Veres Péter, Heltai Jenő, Karinthy Ferenc stb. jelentek meg a kötetben, vagyis olyan szerzők, akik társadalmi és esztétikai szocializációja a régi rendszerben történt. Kiemelendő ebből a szempontból Heltai Jenő és Illyés cikke, melyek már címeikkel is sajátos kapcsolódást teremtenek a 30-as évekkel: Heltai *A kávéház tündöklése és alkonya*, Illyés *A puszták népe – ma* című szöveggel vesz részt a kötetben. Heltai szövege erősen kilóg a sorból, hangját oly erősen hatja át az elmúlt világ pusztulását sirató nosztalgia, hogy sorai önkéntelenül is ironikussá válnak némely ponton. Illyés már a címmel is a *Puszták népére* utal, és arra törekszik, hogy kontrasztot teremtsen a 30-as évek és a felszabadulást követő időszak társadalmi-ideológiai körülményei tekintetében.

Az 50-es évekre a szociográfiát felváltja a társadalmi riport. Meghatározó dokumentuma ennek a műfajnak, illetve az irodalmi szociográfiához való kapcsolódási pontjainak Galgóczi Erzsébet személye, illetve művei. *Kegyetlen sugarak* című kötete 1957 és 1965 között készült szociográfiákat, riportokat közöl újra. Ennek előszavában írja, hogy „[t]izenöt éve művelem – a szépirodalom mellett – ezt a rendkívül munkaigényes, rosszul fizetett, a szerzőre nemegyszer vihart zúdító, irodalmi riportnak vagy – hosszabb írás esetén – szociográfiának nevezett műfajt.”⁴⁴ Galgóczi a szociográfiát/riportot leválasztja a szépirodalom egyéb műfajairól: „a riport valóban más műfaj, mint a regény, vagy a novella: a szépirodalom, még ha ötoldalas novelláról is legyen szó, saját témáján belül valóban a teljesség igényével lép fel, s – ha az írás valóban mű – azt ki is elégíti. A riport, a szociográfia – legalábbis számomra – inkább egy izgalmas bűnügy nyomozásához hasonlít – azzal a különbséggel, hogy itt nem lehet eljutni a nyomozás végére, mert a valóság addigra megint ’továbbáll’. S végül azért se várjon az olvasó teljességet, mert a szerző nem is törekedett erre, kellő szerénységgel úgy reméli, hogy novellái, regényei és riportjai talán majd együtt rajzolnak olyan képet a felszabadulás utáni magyar parasztságról, amely a maga módján egységes lesz.”⁴⁵

Ide tartozik, bár későbbi időszakra datálható az irodalmi szociográfiával kapcsolatban Béládi Miklós álláspontja, aki 1974-ben megjelent könyvében a kortársi szociográfiákat „másodvirágzasként” aposztrofálja: „Elmúlt a szépirodalmi szociográfiák virágzásának klasszikus ideje. (...) egy régebben kiérlelt műfaj eredményeinek föléledése és a mai kor igényeit kutató terepfölmérés műfaji kísérletezése” zajlik szerinte a 70-es években.⁴⁶

⁴³ SZEMTANU 1949. 5.

⁴⁴ GALGÓCZI 1966. 5.

⁴⁵ GALGÓCZI 1966. 9.

⁴⁶ BÉLÁDI 1974. 642.

A háborút követő zavaros társadalmi-történelmi körülmények, illetve a koalíciós korszak rövidege tehát nem kedvezett a szociográfiai műfajoknak, inkább a riport, illetve a publicisztika erősödik. Az 1950-es években nem születhetett új szociográfus nemzedék, a régi meg nem hozhatott létre új műveket, mert nem tűrték meg. A 60-as években feltámadt ugyan a szociográfia, és a szociográfus írók szemlélete is egységesnek bizonyult, de nem születhettek olyan erejű munkák, mint a háború megelőzően. Berkovits György jegyzi meg keserűen a 70-es évek végén,⁴⁷ hogy a 60-as és 70-es évekbeli években megjelent szociográfiák legfontosabb szempontja a publikálhatóság volt. Azok a szövegek, amik megjelenhetnek, nem különösebben érdekesek, amelyek érdekesek lehetnének, nem jelenthetnek meg.

Béládi Miklós megfigyelése szerint a 70-es években felfokozott érdeklődés övezi a szociografikus jellegű írásműveket mind a szélesebb olvasóközönség, mind pedig a szaktudományos (akár irodalomtudományos, akár társadalomtudományi) közösségek részéről. Rámutat ugyanakkor arra, hogy a megjelent szociográfiák körüli viták legtöbbször termékenyebbek, érdekesebbek, számottevőbbek, mint maga a szöveg, amely a vitát kiváltja, vagyis a mai (értsd: a 70-es években megjelent) művek esztétikai értéke nem mérhető a 30-as évek klasszikus műveinek értékéhez.

Meglátásom szerint ennek oka Fejes Endre 1962-ben megjelent *Rozsdatemető* című regénye és a „hábetlerizmus” jelensége. Fejes jelentőségének megértéséhez szükségesnek látszik kitérőt tennem a mű irodalomszociológiai kontextusa felé.⁴⁸ A regény megjelenésének idején a munkásosztályt még homogén csoportnak tekintették, nem vizsgálták még a rétegzettségét, ha mégis szó esett róla, ez másodlagosnak számított. A munkásosztályt két gondolat mentén határolta el a hatalom egymástól: az egyik része a munkásosztálynak az öntudatos, dolgozni szerető, cselekvő, történelemformáló proletariátus, a másik oldalon pedig a lezüllött, tehetetlen, dolgozni nem akaró, csupán csak vegetáló, akár bűncselekményekben is részt vevő proletariátus áll, ez a lumpen réteg. A „lumpen” fogalmának meghatározása nem egyértelmű, az nem nyilvánvalóan körülhatárolható, hogy a társadalom mely rétegére vonatkozik ez a megállapítás. A lumpen réteg nem önmagában a lecsúszott és kirekesztett, mélyszegénységben élő emberek összességére érthető. Ezen kívül igen fontos, hogy az 1960-as években már a kifejezéssel egyre inkább az erkölcstelen életmódot folytató, alkoholt, esetleg drogot fogyasztók, bűnöző és munkakerülő attitűdöt szokás leírni. Azt a létező társadalmi réteget, amely a társadalom peremterületén helyezkedik el, kitörni nem képes, valamint a szocialista erkölcszhöz képest deviáns viselkedési formákat mutat az egyébként homogénnek tekintett munkástársadalmon belül. A társadalmi létezésnek egy olyan szegmense

⁴⁷ BERKOVITS 1978.

⁴⁸ JÓZSA – LEENHARDT 1981. 60–63.

válik Fejesnél az ábrázolás tárgyává, amelyről korábban az irodalmi szociográfia, majd később a társadalmi riport műfaji keretei közt volt szokás beszélni.⁴⁹

A *Rozsdatemető*ben a Hábetler család létmódját a gazdasági-társadalmi tényezőkön túl a történelmi folyamatoknak, változásoknak, vagyis külső determináló tényezőknek kitettség is meghatározza. A mű egyik legfontosabb jelenetében a polgári származású szereplő perspektívájából fogalmazódik meg a regényvilágon kívül is érvényes társadalomkritika, hiába a kibontakozás politikailag is támogatott lehetősége előttük, ha ez lehetetlennek tűnik számukra. Ugyanakkor olyan életcélokat, életformákat kellene elfogadniuk, elsajátítaniuk ahhoz, hogy társadalmilag felemelkedjenek, amelyekkel nem rendelkeznek, mert nincs se társadalmi értelemben releváns mintájuk erre. A regény éppen azt a kérdést feszegeti, vajon felelőssé tehető-e ezért Hábetlerék. Ha ugyanis a történelem kiszolgáltatott elszenvedőinek tekintjük a munkásság bizonyos rétegét, akkor a lumpen kifejezés szemantikai kontextusa új konnotációkkal gazdagodhat. Hiszen nem feltétlenül önhibájukból a társadalom aljára került rétegről van esetükben szó, hanem olyan társadalmi csoportról, csoportokról, melyek hatványozottan kitettek a külső tényezők hatásainak.⁵⁰

Fejes Endre *Rozsdatemető*jének jelentőségét az adja a szociográfiai látásmód történeti explikációja számára, hogy újra poétikai gyakorlattá teszi a magyar próza bizonyos szegmensében a dokumentáció és a fikcionalitás közt oszcilláló esztétikai látásmódot. A regény magyarországi recepciójának ugyanis viszonylag hamar általánossá váló tételévé vált, hogy a regény leginkább – jobb elnevezés híján – valamiféle a pseudorealizmus felé hajlik. Az olvasói reakciók megerősítették tehát a kritika azon szólamait, melyek kiemelik a regény újszerű, mégis ismerős poétikai magatartását: dokumentáció és fikció határán egyensúlyoz, amely, mint láttuk, az 1930-as évek prózapoétikájában jelent meg.

Innen magyarázhatóan vált kérdéssé újra az irodalmi szociográfia megújuló diskurzusában regény és szociográfia egymáshoz való viszonya (történelem alulnézetből – mely kifejezés egyébként szintén egy szociográfust, László-Bencsik Sándort idézi⁵¹), valamint irodalom és társadalomtudomány határmezsgyéjének kényes kérdésköre.⁵² A *Rozsdatemető* kritikai diskurzusában is tetten érhető ennek lecsapódása. A kritika sokat elemzett opposíciója a regény versus historiográfia, irodalom versus szociográfia szembeállítását érvényességét veti fel, mégpedig negatív módon. A *Rozsdatemető* szociográfiai olvasata ugyanis azt a provokatív kérdést

⁴⁹ L. még Schiffer Pál 1971-ben bemutatott *Fekete vonat* című szituációs dokumentumfilmjét, valamint Haraszi Miklós nagy port kavart, 1973-ban írt szociográfiáját, a *Darabbért*.

⁵⁰ VERES 1979. 260–262.

⁵¹ LÁSZLÓ-BENCSIK 1975.

⁵² Vö. SZILI 1984; BERKOVITS 1978.

veti fel: vajon miért nem regény a mű? A válasz a szociográfiai látásmód poétikai térnyerését detektálja, és amellett érvel, hogy a szövegben nincsenek (regény)hősök, nincs benne történelem (puszta krónika, a szereplők felett elsüvítő történelmi viharok, amikből alig vesznek észre valamit), azt látjuk, amit/ahogy a szereplők látnak, akik nem valódi karakterek, inkább általánosított figurák. A mű szerkezete a társadalmi riport nyomán „szakosodott” oknyomozó riportot imitálja, de az első személyű diegézis („Én a forgácsolóban dolgoztam...”) gyorsan átvált harmadik személyű elbeszélésmódra. Az elbeszélő a tragédia mélyén rejlő okok feltárására törekszik, amely érdekes párhuzamokat vet fel a korszak másik nagy népszerűségre szert tevő művével, Sánta Ferenc *Húsz óra* című opusával. Ez a feladat csak korlátozottan kerül elvégzésre: az olvasó feladata megadni a választ, a mű inkább azzal foglalkozik, milyen a nagyvárosi periférián élő rétegek életmódja, milyen külső mozzanatok jellemzik társadalmi helyzetüket, világukat.

A narráció szociográfiai látásmódot idéző stratégiája, hogy a szerző/elbeszélő egyre inkább háttérbe vonul, majd észrevétlenül el is tűnik. Programszerű, esztétikai funkcióval bíró személytelenség jellemzi a szöveget. A beszélő az események és a szereplők mögé húzódik, csak olyan információkat közöl, amiket a szereplők tudnak, ami persze csak látszólagos. Szociografikus elem továbbá, s ez fontos ismértve lesz az ezredvégi dokumentarista prózának is, hogy a mű fókuszában a szűk szociális tér áll (nagyvárosi periféria, munkásotthon). Regényszerű mozzanat ugyanakkor a szereplőkkel történő események fókuszba állítása, de ezeknél lényegesebb az, hogy milyen szociális térben és közegben zajlanak, mint az, mi is történik. Vagyis az események jellemzik a társadalmi valóságot, és nem fordítva. A mű fő kérdése tehát – mint láttuk – inkább társadalomelméleti. Létezik-e egységes munkásosztály, vagy az ugyanolyan rétegzett, mint a társadalom egésze? Ez nagyon súlyos kérdés a korszakban, amely szembe megy a hivatalosan elfogadott marxi szociológia fogalmaival, elgondolásaival.

Bori Imre szerint minden, ami az 50/60-as évek irodalmában új volt, a szociográfiának köszönheti létét. Béládi Miklós⁵³ ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a 60-as évek szociográfiai irányzata csak átmeneti fázisa a magyar irodalomnak, a szociográfia maga is átmeneti forma, s gyakran csak helyettesíti a fikció alkotó formáit. Ennek folyományaképpen a 70-es években hosszas vita zajlik a szociográfia irodalmi sajátosságairól, azt a kérdést újra előtérbe állítva, mennyire irodalmi vajon ez a forma.

A *Literatura* folyóirat 1974. évi harmadik számában Bodnár György és munkatársai tanulmányt tettek közzé, melybe az elmúlt tizenöt év magyar irodalmát vették górcső alá. Ebben megállapították, hogy a közelmúlt írásművészetében hasadás detektálható a dokumentarista és a parabolisztikus írásmódok között. Ennek

⁵³ BÉLÁDI 1974.

hátterében nem csupán esztétikai-poétikai történeti okok húzódnak meg, de az olvasói elvárások megváltozása is jelentős.

A 70-es években új témák jelentek meg a dokumentáció előtérbe állító prózában: a szocializáció és a beilleszkedés, a szubkultúrák, a deviancia, a válás, az öngyilkosság és az öregség problémái. Ebben az évtizedben indul újra a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat. Mocsár Gábor *Égő arany* (1970) című műve volt az új folyam első kötete. 1970-től az *Írószemmel* is elindul, amely a 40-es évek végének, 50-es évek elejének szellemében a korszak jelentős íróit állítja megszólaló pozícióba akkut társadalmi kérdéseket illetően. Természetesen ennek jó része – ahogy Berkovits György figyelmeztet⁵⁴ – a mintha szociográfia körébe tartozó, ideológiai megrendelésre készített munka.

A szociográfia műfaja iránti érdeklődés azonban egyre erőteljesebben detektálható. Újra kiadják a műfaj klasszikusait, illetve antológiákat, ennek két meghatározó példája egyrészt a Meggyesi János által szerkesztett *Vasszínű égbolt alatt* című kötet (1961), illetve a Gondos Ernő válogatásában közreadott *A valóság vonzásában* (1963).

Szociográfia és regény műfaji egymásra vonatkozásának kérdései továbbra is napirenden vannak a 70-es években. Vasy Géza szerint⁵⁵ azért következik be a szociográfia fellendülése ebben az időszakban, mert a regény (a műalkotás) csak közvetve formálja a társadalom életét, míg a szociográfia esetében, mivel érintkezik társadalomtudományi intenciókkal, nagyobb tér nyílik erre.

Veres András Fejes Endre *Rozsdatemető*, illetve Konrád György *Látogató* című műveiben azt vizsgálta,⁵⁶ összefügg-e a regény szociográfiai értéke esztétikai értékével. A non-fiction mint esztétikai-poétikai program tehát vitathatatlanul a teoretikus érdeklődés homlokterébe kerül. A fő kérdés a fikcionalitás konvenciói meghaladásának poétikai lehetőségét, lehetőségeit, ennek történeti vonatkozásait veti fel. Almási Miklós⁵⁷ ennek összefüggésében a 70-es évekre jellemzőnek tartja, hogy „[e]gyszerre vonzóvá, érdekessé, sőt a „hagyományos” irodalmi műveket is kizorító izgalommá vált e dokumentumszerű művészet, a tényregény, a memoár. Az olvasó figyelme e felé az áramlat felé fordult, mintha korának csontvázára, minden interpretációtól mentes, nyers adataira lenne kíváncsi, mintha bizalmatlan lenne az „irodalmi” áttételesség, művészi hitel és általánosítás gesztusaival.”⁵⁸ Ennek okaként az 1945/48 utáni irodalom politikai-ideológiai hátterének megváltozását nevezi meg.

⁵⁴ BERKOVITS 1978.

⁵⁵ VASY 1979. 221. skk.

⁵⁶ VERES 1979.

⁵⁷ ALMÁSI 1977.

⁵⁸ ALMÁSI 1977. 323.

Almási fontosnak tartja, hogy nem annyira „a történelem kulcsfigurái és kulcseményei iránt” nőtt meg az érdeklődés, hiszen Fejes Endre *Rozsdametetőjének* sikere ezt nem magyarázná meg. Almási szerint a korszakban két típusú „tényirodalmi” szöveget detektálhatunk: az egyikben túlteng a pusztán tényszerű, a dokumentáción alig túlmutató írásanyag, s ezek mellett azok a művek, „melyek a tények művészi szekularizálására, a bennük rejlő feszítőanyag kibontására vállalkoznak.”⁵⁹ Almási szerint az olvasói figyelem még nem tesz különbséget a két szint között, „egyelőre még hat a tények rejtjeleinek minden szinten történő újraolvasási játéka.”⁶⁰ Ezért váltak izgalmassá a köznapi élet tényei, és ezért vált a tényszerűség a modern regény építőanyagává, de csupán mint több értékű lehetőség, mint megfajtott feladat.

Különös jelentőséggel bír a korszakban a *Mozgó világ* folyóirat működése, különösen annak a 70-es és 80-as évek fordulójára eső szakasza, amikor a szerkesztői teendőket a szociográfus Berkovits György látta el. A folyóirat a 70-es évek végétől vállalta, hogy szociográfiát közöl, valamint, hogy fiatal szociográfusokat fedez fel, „hogy ez a műfaj, a magyar irodalom és társadalomtudomány jellegzetes hagyománya, ne maradjon művelők, követők, esetleg megújítók nélkül. Mert a szociográfiai irodalmat továbbra is a valóság olyan megismerési lehetőségének tartjuk, amelyet nem helyettesíthet és nem szoríthat ki más műfaj.”⁶¹

Berkovits (szerkesztőként, pontosabban a *Mozgó Világ* rovatvezetőjeként is) arra a gyakorlatra panaszkodik, hogy ebben az időben nem szívesen közölnek a lapok szociográfiákat, „ritkán igényelnek (...) alkalmi, intézményesíttetlen műfajt. A rendszeresen publikáló néhány szociográfus-író meg is tölti a folyóiratok erre szánt kevéske lapját. Ugyanakkor a szerkesztők hangoztatják únos úntig: kevés a szociográfia.”⁶² A látszólagos ellentmondást szükségszerűként aposztrofálja: a valódi szociográfia nem alkalmi műfaj, a szociográfus dolgozik, ha elkészült publikálja a művét, ha van hol. A folyóiratok viszont előre tervezett módon publikálnak, általában felkért, nem elhivatott, inkább megélhetésként a műfajt választó íróktól.

A *Magyarország felfedezése* című könyvsorozatot – amelyben nem egészen három év múlva az itt válaszoló fiatal szociográfusok jó része is megjelenik – azért kárhoztatja Berkovits, mert nem elhivatott szociográfiai vállalkozások publikálása a célja, hanem egy sajátos szerkesztői gyakorlat manifesztációja. Arról van szó tudniillik, hogy a kiadványhoz szerzőket keresnek meg különböző, és előre meghatározott témákra, aminek következtében a szociográfiai igény ezekben a szövegekben általában kimerül a riportban, vagyis csupán „a 'valóságfeltárás' penzumának teljesítése” történik.

⁵⁹ ALMÁSI 1977. 328.

⁶⁰ ALMÁSI 1977. 327.

⁶¹ BERKOVITS 1978. 3.

⁶² BERKOVITS 1978. 4.

Berkovits bevezetőjében a fennálló helyzet kritikája mellett arra is kísérletet tesz, hogy a bemutatott fiatal szerzőket valamiféle generációs narratívába ágyazza. Ennek a korszakban – és azt gondolom, talán azóta is – kötelező eleme a 30-as évek nagy írói szociográfusi nemzedékére (Féja Géza, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Nagy Lajos stb.) való utalás, illetve a nagy generációhoz való hasonlítás lehetősége. Berkovits szerint is ez lenne az utolsó (és első) szociográfus nemzedék. A magyar irodalmi szociográfia megszületése zajlik az időkorszakban, mégpedig mozgalmi szinten, azaz nem elszigetelt próbálkozások közös kérdésfelvetéseiről van szó, hanem valódi nemzedéki-mozgalmi (ellenzéki falukutatók, kormánypárti ellenfalukutatók, nagyvároskutatók) munkálkodásról.⁶³ Berkovits megjegyzi ugyanakkor, hogy „A nemzedék azonban műveiben létezik, *érvényes* alkotásaiban, s amelyek ilyen nem tud létrehozni, hiába kötődik politikai-ideológiai mozgalomhoz, legfeljebb maffiás érdekszövetséget teremthet. (...) Mozgalmat, *érvényes* szociográfiai művekkel, szintén a falukutató népi írók teremtettek. (*Futóhomok, Cifra nyomorúság, Viharsarok, Az Alföld parasztsága, A legnagyobb magyar falu* stb.) A művek érvényessége az igazsághoz és a minőséghez kapcsolódik. Ezekben az írásokban a korabeli valóság kendőzetlen föltárása – az igazság – párosult egy új műforma fölfedezésével – a minőséggel. Hogy mennyire így van – vagyis, hogy a valóság kendőzetlen föltárása egy új műforma fölfedezésével párosult –, azt cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az irodalmi és az olvasói közvélemény íróknak fogadta el a *csak* szociográfiával jelentkező fiatal szerzőket (Erdi Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán), akik soha nem írtak regényt vagy novellát; vagy akik írtak is, az írói rangot először szociográfiával vívták ki maguknak (Féja Géza, Boldizsár Iván).”⁶⁴

A valódi föltáró szociográfia erényeit a mintha-szociográfiákkal szembeállítva taglaló cikk második része „A szociográfus nemzedék” alcímet viseli. Azzal a felütéssel kezdi a fiatal szociográfusok bemutatását, hogy minden nemzedéken belül megtalálhatók az összekapcsolódási, illetve elkülönöződési pontok, amelyek egyszerre állítják és tagadják a nemzedékben való gondolkodás lehetőségét. Számunkra az érdekes ebben a megközelítésben, hogy az akkori fiatal szociográfus nemzedék lehetséges összekapcsolódási pontjaként éppen azt a mozzanatot emeli ki, ami a 30-as évek nemzedékét is jellemezte, vagyis a dokumentáció és a fikcióképzés közötti merev határok tudatos és egyénített módon koncepciózus áthágását.

E vázlatos szociográfiatörténeti áttekintés zárásaként, a *Mozgó Világ* folyóirat – az írói szociográfia mibenlétére irányuló – körkérdésére adott válaszok részletes ismertetését mellőzve csupán egy mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Az írói (irodalmi) szociográfia azon sajátosságára, amelyre a számomra fontos két

⁶³ Ehhez l. NÉMEDI 1985.

⁶⁴ BERKOVITS 1978. 4.

válaszadó is felhívja a figyelmet, s amely megmagyarázza több, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján írói rangot kivívó szerző írásművészetének poétikai karakterét.

Csalog Zsolt szerint ugyanis az, amit csinál, köztes műforma, sem ez, sem az, mégis mindkettő ismérveit magán hordozza. Valójában tehát innen lehet megérteni, mi a közös nevező ebben a „nemzedékben”. Az tudniillik, hogy tényirodalmat nem akarnak csinálni, mert gyanúsnak vélik, szociográfusnak nem szociográfusok, mert ahhoz nem értenek. Jobb híján inkább írók, akik a Berkovits által megadott „érzékenységi” karakterjegyekkel bírnak.

Tar Sándor válaszában szintén kitér a műfaj kettős vonatkozási pontjainak jelentőségére: „A szociográfiát őszintén azonosuló, feltáró szenvedélyű műfajnak tartom, mely az irodalmi eszközöket valóban csak eszközökként használja, ezek segítenek hozzá, hogy a dolgok valós arányaikban, attribútumaikban sértetlenül jelenhessenek meg.”⁶⁵ Véleménye szerint „a szociográfia a szocialista realizmus legédesebb gyermeke. A szociográfiában megmártózva a többi műfaj – ideértve az újságírást is – új energiákra tehet szert. De, mert se nem tudomány, se nem irodalom, ezt gyanússá teszi azok szemében, akiknek gyanús minden szellemi termék, amely nem mérhető a közérthetőség mércéjével vagy nem hasonlítható az ünnepi beszédekhez.”⁶⁶

Szociografikus látásmód a mai magyar prózában számos szerző írásművészetében él tovább.⁶⁷ Tar Sándor mellett – a teljesség igénye nélkül – említhetnénk Krasznahorkai László *Sátántangó* (1985), Bodor Ádám *Sinistra körzet* (1992), Barnás Ferenc *A kilencedik* (2006), Solymosi Bálint *Életjáradék* (2007), Borbély Szilárd *Nincstelenek* (2013), Tóth Krisztina *Akvárium* (2013), Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* (2014), Szilasi László *A harmadik híd* (2014) című köteteit, de a legmeghatározóbb talán Závada Pál ténykedése ebben a kontextusban (*Jadviga párnája, A fényképész utókora, Milota, Mielőtt elsötétül, Idegen testünk, Természetes fény*; 1997–2014).

Rövidítések

ALMÁSI 1977	ALMÁSI Miklós: Tény + irodalom = tényirodalom? In: ALMÁSI Miklós: Kényszerpályán. Esszék, tanulmányok. Budapest, 1977. 323–336.
BARTHA 2010	BARTHA Ákos: Szaktudomány vagy szépirodalom? – Szociográfia a Horthy-korszakban. <i>Debreceni Disputa</i> 8. (2010:4) 54–58.
BARTHA 2013	BARTHA Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához. <i>Forrás</i> 45. (2013:5) 92–100.

⁶⁵ TAR 1978. 27.

⁶⁶ TAR 1978. 27.

⁶⁷ KÁLI 2020.

- BÉLÁDI – RÓNAY 1990 BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László (szerk.) A magyar irodalom története 1945–1975. III./1–2. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/1016.html> (Letöltés ideje: 2025. április 1.)
- BÉLÁDI 1974 BÉLÁDI Miklós: Szociográfia és szépirodalom. In: BÉLÁDI Miklós: Érintkezési pontok. Budapest, 1974. 642–656.
- BERKOVITS 1978 BERKOVITS György: A szociográfiai magatartásról. *Mozgó Világ* 2. (1978:6) 3–11.
- BORBÁNDI 1989 BORBÁNDI Gyula: A magyar népi mozgalom. Budapest, 1989.
- FENYŐ 2001 FENYŐ D. György: A magyar irodalmi szociográfia az 1930-as években, *Iskolakultúra* 11. (2001:1) 16–22.
- GAÁL 1937 GAÁL Gábor: A mai magyar szociográfia és az irodalom. *Korunk* 12. (1937:5) 406–410.
- GALGÓCZI 1966 GALGÓCZI Erzsébet: Kegyetlen sugarak. Budapest, 1966.
- HALÁSZ 1981 HALÁSZ Gábor: Egy ízlésforma önarcképe. Jegyzetek Babits Mihály irodalomtörténetéhez, In: HALÁSZ Gábor: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. Budapest, 1981. 621–628.
- JAUSS 1997 JAUSS, Hans Robert: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: JAUSS, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Budapest, 1997. 36–84.
- JÓZSA – LEENHARDT 1981 JÓZSA Péter – Jaques LEENHARDT: Két főváros – Két regény – Két értékvilág. Budapest, 1981.
- JUHÁSZ PINTÉR 2003 JUHÁSZ PINTÉR Pál: A népi írói mozgalom. *Belvedere* 15. (2003:5–8) 4–14.
- KÁLI 2020 KÁLI Anita: A szociográfus indíttatású regények a kortárs magyar irodalomban. *Literatura* 46. (2020:2) 171–183.
- LÁSZLÓ-BENCSIK 1975 LÁSZLÓ-BENCSIK Sándor: Történelem alulnézetben. Budapest, 1975.
- MEKIS 2002 MEKIS D. János: Az önéletrajz mintázatai. Budapest, 2002.
- NÉMEDI 1985 NÉMEDI Dénes: A népi szociográfia 1930–1938. Budapest, 1985.
- RÉZLER 1943 RÉZLER Gyula: Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Budapest, [1943.]
- SZEMTANU 1949 SZEMTANU. Aczél Tamás, Barabás Tibor, Déry Tibor, Gergely Sándor, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, E. Kovács Kálmán, Rideg Sándor, Sótér István, Szabó Pál, Veres Péter, Zelk Zoltán írásai. [Budapest], [1949.]
- SZILI 1984 SZILI József: Irodalom és szociográfia. Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban. *Literatura* 11. (1984:1) 49–59.
- TAMÁS 1976 TAMÁS Attila: Irodalmi szociográfia, *Literatura* 3. (1976:3–4) 173–185.
- TAR 1978 TAR Sándor hozzászólása a *Mozgó Világ* körkérdéséhez. *Mozgó Világ* 2. (1978:6) 27.
- THOMKA 2001 THOMKA Beáta: Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák. Budapest, 2001.

VASY 1979

VASY Géza: Realizmus, népiség és pártosság a mai magyar epikában. In: Realizmus az irodalomban. Szerk. Szerdahelyi István. Budapest, 1979. 153–241.

VERES 1979

VERES András: Mű, érték, műérték. Budapest, 1979.

Erát Dávid

Szülj a hazáért?

*A nemzeti identitás és a gyermekvállalási szándékok összefüggése demográfiai szemszögből**

*Childbearing for the nation?**The association between national identity and fertility intentions from a demographic perspective*

The aim of this study is to examine the relationship between the individual's national identity and their fertility intentions. First, I attempt to integrate the concept of national identity into the current theoretical framework that explains fertility decisions. Then, after developing a scale to measure national identity, I conduct an empirical analysis on a representative sample of young adults from Hungary. I hypothesize a positive relationship between national identity and fertility intentions, given the specific pro-natalist social, political, and social policy environment in Hungary. The multivariate analyses confirm this hypothesis, showing that individuals with a stronger cognitive and emotional attachment to their nation have significantly higher fertility intentions. Overall, this study contributes to a deeper understanding of fertility decisions and outlines new directions for future research.

Keywords: national identity, fertility intentions, demography, childbearing

Bevezetés

A gyermekvállalási szándékok és a tényleges termékenység közötti erős kapcsolat miatt¹ a demográfiai kutatások kiemelt figyelmet fordítanak a szándékokat befolyásoló tényezőknek, mint például a szocioökonómiai státusz vagy különböző attitűdök.² Ugyanakkor, a nemzethez fűződő tudatos és érzelmi kötődés, azaz

* A tanulmány megjelenését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

¹ SCHOEN et al. 1999.

² LAPPEGARD – NEYER – VIGNOLI 2021; BILLINGSLEY – FERRARINI 2014.

a nemzeti identitás kérdése ez idáig nem sok figyelmet kapott a hazai és a nemzetközi demográfiai szakirodalomban. E kapcsolat kutatásának fontosságát Izrael példája jól szemlélteti: ugyan a fejlett országok csoportjába tartozik, ahol a reprodukció alatti szintet mutató termékenység elterjedt, mégis reprodukció feletti, kiugró termékenységgel rendelkezik. Elemzések kiemelik, hogy bár a második demográfiai átmenetre³ jellemző, termékenységet csökkentő folyamatok (például a gyermekvállalási életkor későbbre tolódása) megfigyelhetők, ezeket ellensúlyozza a sajátos izraeli tradicionalista és nacionalista értékrend.⁴

Jelen rövid elemzés célja, hogy a magyar fiatal felnőttek (18–29) esetében megvizsgálja a nemzeti identitás erőssége és a gyermekvállalási szándékok közötti összefüggést. Az elméleti áttekintés után az elemzés első részében egy nemzeti identitást mérő skála létrehozásáról lesz szó, a második részben pedig egy logisztikus regressziós modell segítségével a gyermekvállalási szándékokat elemzem. A tanulmány a kutatás összefoglalásával, valamint a limitációk tárgyalásával zárul.

Elméleti áttekintés

A szociális identitás elmélete (social identity theory) szerint egy identitás kiemelten a tudatos csoporttagságra, valamint a csoporttagság érzelmi fontosságára épül.⁵ E szemszögből a nemzeti identitás a nemzethez mint társadalmi és politikai entitáshoz fűződő tudatos, érzelmi kapcsolatként értelmezhető.⁶ A nemzeti identitást az egyének a szocializációs folyamatokon (például oktatás) keresztül veszik át, így a társas viselkedés és tágabb értelemben a kultúra fontos elemének tekinthető.⁷ Mivel a nemzeti identitás egy tudatos és érzelmi kötődés a nemzethez mint csoporthoz, az egyének a csoportspecifikus, kimondott és implikált normákat és elvárásokat hajlamosak internalizálni és törekedni a megfelelő viselkedésre⁸ – a szabályszegő egyének ugyanakkor a csoport részéről negatív reakciókra számíthatnak.⁹

A nemzeti identitás esetében kiemelten fontos tényező a valós vagy vélt fenyegetések jelenléte. Mivel az egyén számára a csoport (nemzet) létezése és fennmaradása kiemelten fontos, a csoporttal (nemzettel) szemben megjelenő fenyegetés

³ LESTHAEGHE 2010; VAN DE KAA 2004.

⁴ OKUN 2016; ANSON – MEIER 1996.

⁵ TAJFEL 1981.

⁶ HUDDY 2013; HUDDY 2023.

⁷ SMITH 1991.

⁸ HOGG 2016; TAJFEL – TURNER 1986.

⁹ MARQUES – PÁEZ 1994.

sajátos kognitív, érzelmi és viselkedési reakciókat hozhat.¹⁰ Elemzések szerint a nemzetükhöz erősebben kötődő személyek intenzívebb, kirekesztőbb és idegekkel vagy eltérő kultúrával szemben defenzívebb viselkedésre hajlamosak.¹¹

Az eddigiekben látható tehát, hogy a nemzeti identitás egy viselkedést befolyásoló, tudatos és érzelmi kötődést jelent a nemzethez. E tényező termékenységi szándékokkal való összefüggésének elméleti értelmezésében hasznos lehet a szándékolt cselekvés modellje (theory of planned behaviour TPB),¹² amit a demográfiai elemzések a gyermekvállalás esetében gyakran alkalmaznak.¹³ A TPB szerint a gyermekvállalási szándékokat három tényező határozza meg: (1) az egyén meggyőződése arról, hogy milyen személyes pozitív és negatív következménye van a gyermekvállalásnak, ami a gyermekvállalási attitűdöket hozza létre; (2) az egyén által érzékelt elvárások a társadalom és más csoportok felől, és az ezeknek való megfelelési szándék, ami a gyermekvállalás szubjektív normáit alakítja; (3) az érzékelt kontroll, ami egyéni képességet, valamint a segítő és akadályozó körülményeket jelenti.

A nemzeti identitás a TPB mindhárom elemében megjelenhet. Az attitűdök esetében, erősebb nemzeti identitás esetén az egyén számára a gyermekvállalás hozzáadott pozitív következményekkel rendelkezik, mint például az egyéni hozzájárulás a nemzet demográfiai fennmaradásához, a nemzet kultúrájának továbbadása a következő generáció számára, vagy, érzékelt veszély esetén a fenyegetettség elhárítására szolgáló viselkedés megvalósítása. A normák szintjén, az egyén a mindennapok során kitett a nemzetre jellemző alapvető gyermekvállalási normáknak, a nemzetre jellemző termékenységgel kapcsolatos diskurzusnak, vagy éppenséggel a nemzeti vezető termékenységgel kapcsolatos megnyilvánulásainak.¹⁴ Az erősebb nemzeti identitás növelheti a hajlandóságot a konformitásra, amikor az egyén megfelel a „nemzeti akaratnak” a „nemzet jólléte” érdekében – e hatás pedig kifejezetten hangsúlyos lehet egy valós vagy vélt fenyegetettségi helyzetben. Végül, Engler és munkatársai érvelése¹⁵ alapján, az egyén jövőre vonatkozó döntései közül a családalapítás a bizalom és az elköteleződés jele, ami összefügg az egyén társadalmi, gazdasági és kulturális környezete iránt érzett bizalommal. Ha az egyén nemzeti identitása erősebb, akkor magasabb bizalommal rendelkezik a nemzet ezen aspektusai iránt, ami pedig összességében növelheti a bizalmat a nemzet jövőjében, emelve a kontrollérzetet. Továbbá, az erősebb nemzeti

¹⁰ STEPHAN – YBARRA – MORRISON 2009.

¹¹ HA – JANG 2015; MORRIS – MOK – MOR 2011.

¹² AJZEN 1991; AJZEN 2012; AJZEN – KLOBAS 2013.

¹³ SPÉDER – KAPITÁNY 2007.

¹⁴ DILDAR 2022.

¹⁵ ENGLER – MARKOS – BENCZE 2024.

identitás¹⁶ az állam által hozott pronatalista intézkedések értelmezésén is változtathat, azokat egyszerű társadalompolitikai intézkedések helyett az egyén számára fontos csoport (nemzet) által hozott személyes támogató döntésként értelmezve, növelve a támogatottság- és kontrollérzetet.

Ahogy korábban említésre került, a fenyegetettség fontos tényező a nemzeti identitás vonatkozásában, ez hatványozottan igaz a termékenységhez köthető kérdésekben, ahol úgynevezett etnokulturális veszélyről lehet beszélni.¹⁷ Mivel az etno-nacionalista gondolkodás szerint a növekvő, homogén populáció hatalommal és kulturális dominanciával jár,¹⁸ az alacsony termékenység okozta népességcsökkenés a nemzet tagjaiban hatalmuk csökkenésének érzését, valamint a dominancia elvesztésével járó identitásváltozástól/vagy identitásfenyegetettség-től való félelmet hozhat létre.¹⁹ Ennek hatására, a nemzettel erősebben azonosuló személyek a nemzet érdekében a veszély elhárítására változhatnak termékenységi magatartásukon és az identitás részévé válhat a nacionalista pronatalizmus amit elősegíthet, illetve erősíthet a nemzet vezetői által használt szélsőséges kommunikáció és retorika.²⁰

A magyar kontextus

Mivel az elemzés a magyar fiatal felnőttekre koncentrál, ezért kiemelten fontos a magyar demográfiai és társadalmi kontextus tárgyalása, melyben a termékenységi döntések születnek.

A rendszerváltást követően Magyarországon a termékenység tartósan reprodukció alatti volt, melyhez társult az első gyermekvállalási életkor kitolódása a kései húszas, korai harmincas évekre.²¹ A gyermekvállalási attitűdök tekintetében továbbra is domináns a kétgyermekes ideál, valamint az anyaság és apaság, mint életútbeli esemény fontossága,²² a gyermektelenség pedig többnyire a halasztás vagy a párkapcsolatok hiányának és instabilitásának eredménye.²³

A társadalmi kontextust nézve, más Közép- és Kelet-Európai országokhoz hasonlóan²⁴ a populista jobboldal került hatalomra a FIDESZ-KDNP kormányra

¹⁶ A nemzeti identitás és a politikai identitás kapcsolatáról bővebben l. KASSAI 2010.

¹⁷ PERRY et al. 2022.

¹⁸ KEATING 1996.

¹⁹ KING 2002.

²⁰ KOTZEVA – DIMITROVA 2014.

²¹ KAPITÁNY – SPÉDER 2018.

²² MAKAY – SPÉDER 2018; SPÉDER – KAPITÁNY 2007; SPÉDER – KAPITÁNY 2014.

²³ SOBOTKA 2011; SZALMA – TAKÁCS 2018.

²⁴ WATERBURY 2020.

kerülésével. 2010 után a kormány szociálpolitikája illiberális, munkaalapú társadalmat kívánt kiépíteni, melyben fontos szerepet kapnak a demográfiai kérdések, kiemelten a termékenység.²⁵ A politikai és közbeszédben elterjedté vált a belső (a munkaalapú társadalomba nem illők) és külső (például „migránsok”) ellenségek veszélyének hangsúlyozása,²⁶ és a kormányzat támadólag lépett fel a független civil szervezetek,²⁷ valamint a „gender” kérdéssel foglalkozó egyének és szervezetek ellen. Ezzel párhuzamosan, politikai cél lett a kormányhoz hű civil- és tudományos szféra kialakítása, melyek legitimálják a nemek közötti egyenlőtlenségeket demográfiai célokért, valamint terjesztik a kormányzat szociálpolitikai és demográfiai nézeteit.²⁸ Mindezek mellett a családtámogatási rendszer 2010 után a demográfiai nacionalizmus jegyeit vette fel,²⁹ szelektíven támogatva a „nemzet” érdekében bizonyos társadalmi csoportokat. Ezt jól példázza, hogy az univerzális juttatások elértéktelenedése mellett megjelentek a felső osztályokat támogató intézkedések adókedvezmények, lakástámogatások és kedvezményes hitelek képében.³⁰

Elemzés

Az elemzésben tehát a nemzeti identitás és gyermekvállalási szándékok kapcsolatát vizsgálom magyar fiatal felnőttek (18–29 évesek) esetében. A korábban bemutatott elméleti megfontolásokra, valamint a pronatalista magyar kontextusra alapozva, feltételezhető egy pozitív kapcsolat: ha az egyén nemzeti identitása erősebb, akkor feltehetően nagyobb valószínűséggel tervez gyermeket vállalni élete során. Az elemzés a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 adatbázisát használtam fel,³¹ mely egy 2020-ban lekérdezett, 15–29 évesekre nézve reprezentatív, 8.000 fős minta. Eme adatok kiemelten hasznosak a kérdés vizsgálatához, mert a válaszadók jelentős része még gyermektelen, ezért a már megtörtént gyermekvállalás torzító hatása kevésbé jelenik meg az eredményekben. A nemzeti identitást mérő skála létrehozásához a mintában csak és kizárólag az érvényes választ adó, felnőtt válaszadókat vettem figyelembe (18–29, $n = 6.530$), a gyermekvállalási szándékok elemzésnél pedig a felnőtt, gyermektelen, a felhasznált változókra érvényes választ adó egyénekre ($n = 4.411$). Az elemzésben végig súlyozás került alkalmazásra.

²⁵ KÖRÖSÉNYI – ILLÉS – GYULAI 2020.

²⁶ KREKÓ et al. 2023; LENDVAI-BAINTON – SZELEWA 2020.

²⁷ GERŐ et al. 2020.

²⁸ KAPITÁNY 2019; CSÁNYI 2019; GREGOR 2016.

²⁹ MELEGH 2006; MELEGH 2016.

³⁰ ALBERT 2020; FÜRÉSZ – MOLNÁR 2021; KRAMARICS 2023; KREKÓ et al. 2023.

³¹ SZÉKELY – KISS-KOZMA 2024; SZÉKELY 2024.

A nemzeti identitást a kérdőív nyolc kérdéssel mérte fel, melyek esetében a válaszadók jelezhették egyetértésük mértékét egy 1-től 5-ig terjedő (1 = egyáltalán nem ért egyet, 5 = teljes mértékben egyet ért) skálán. Ezek:

1. Magyarnak érzem magam (érzet).
2. Általában jobban szeretem a magyar népet, mint más népeket (preferencia).
3. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok (büszkeség).
4. Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban (életvitel).
5. Magyarország a legjobb ország, ahol élni lehet (legjobb).
6. Szeretem a magyar nyelvet (nyelv).
7. Szeretem Magyarországot (szeretet).
8. Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok (állampolgárság).

1. tábla: A nemzeti identitást mérő kérdések korrelációja

Kérdés	Érzet	Pref.	Büszk.	Életvitel	Legjobb	Nyelv	Szeretet	Államp.
Érzet	1							
Pref.	0,56	1						
Büszk.	0,69	0,62	1					
Életvitel	0,60	0,60	0,63	1				
Legjobb	0,37	0,61	0,51	0,57	1			
Nyelv	0,73	0,55	0,68	0,59	0,38	1		
Szeretet	0,71	0,58	0,71	0,63	0,45	0,72	1	
Államp.	0,64	0,68	0,74	0,64	0,56	0,64	0,67	1

Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2020. $n = 6.530$. A táblázatban Pearson korrelációk láthatók. Minden esetben $p < 0,001$. Súlyozott adatok.

Az 1. tábla jól mutatja, hogy az identitás változók között statisztikailag szignifikáns ($p < 0,001$), legalább közepes, de többségében erős korreláció mutatható ki. Továbbá, a kérdések belső konzisztenciája kiemelkedően erős (Cronbach alfa = 0,92). Eme megállapítások alól egyedüli kivétel a legjobb országra vonatkozó kérdés, melynél feltételezhető, hogy a válaszadók a szubjektív, nemzethez fűződő kötődés mellett objektívebb nézőpontokat is figyelembe vesznek.

A korrelációk, illetve a magas belső konzisztencia okán a további elemzésekhez egy nemzeti identitás skála kerül felhasználásra, ami a válaszadó nyolc identitás-kérdésre adott válaszáinak átlaga. Összességében elmondható, hogy a fiatal

felnőttek nemzeti identitása kiemelten erős (átlag = 4,2; medián = 4,4; szórás = 0,8), ami nem váratlan eredmény: a 2022-es, European Social Survey lekérdezésében a magyar felnőtt válaszadók több mint harminc országból az élvonalon voltak az országukkal szembeni átlagos érzelmi kötődés tekintetében.³²

Az elemzés második részében logisztikus regressziós modellek segítségével becsülöm meg a felnőtt, még gyermekkel nem rendelkező válaszadók gyermekvállalási hajlandóságát. Az elemzés függő változója egy egyszerű indikátor, mely jelzi, hogy az adott személy nem tervez gyermeket, vagy legalább egy gyermek vállalását tervezi-e a jövőben. A többváltozós elemzésben kontrollváltozóként bevonásra került az egyén életkora (évek), neme (férfi vagy nő), iskolai végzettsége, (legfeljebb nyolc általános, befejezett vagy oktatásban, középfokú, befejezett vagy oktatásban, felsőfokú) a szülők legmagasabb végzettsége (legfeljebb nyolc általános, középfokú, felsőfokú), az egyén párkapcsolati helyzete (egyedülálló, élettársi kapcsolat vagy házas) vallásossága (egyházat követő, maga módján vallásos vagy nem vallásos) valamint szubjektív politikai beállítódása (1–7, ahol 1 = konzervatív, 7 = liberális) és végül a nemzeti identitás skálán elért értéke. A 2. tábla mutatja a minta alapvető jellemzőit.

³² 0-10-es skálán a magyarok 8.3-as átlaggal 5. helyen voltak a European Social Survey 10. hullámában Görögország, Finnország, Bulgária és Portugália után. L. European Social Survey, 10. hullám (<https://ess.sikt.no/en/>) (letöltve 2025. 03. 27.)

2. tábla: A regresszióhoz felhasznált minta alapvető jellemzői

Változó	Átlag vagy %	Szórás
Életkor	23,3	3,3
Nem		
Férfi	52,5	
Nő	47,5	
A válaszadó végzettsége		
Legfeljebb nyolc általános, befejezett	3,9	
Legfeljebb nyolc általános, oktatásban	7,3	
Középfokú, befejezett	55,4	
Középfokú, oktatásban	16,8	
Felsőfokú	16,5	
Szülő végzettsége		
Legfeljebb nyolc általános	6,3	
Középfokú	70,8	
Felsőfokú	22,9	
Párkapcsolati helyzet		
Egyedülálló	78,6	
Élettársi kapcsolat	15,7	
Házas	5,7	
Vallásosság		
Egyházat követő	5,3	
Maga módján vallásos	50,6	
Nem vallásos	44,1	
Szubjektív politikai beállítódás	3,6	1,5
Nemzeti identitás skála	4,2	0,8
Gyermekvállalási szándék		
Nem tervez gyermeket	11,9	
Legalább egy gyermeket tervez	88,1	

Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2020. n = 4.411. Súlyozott adatok.

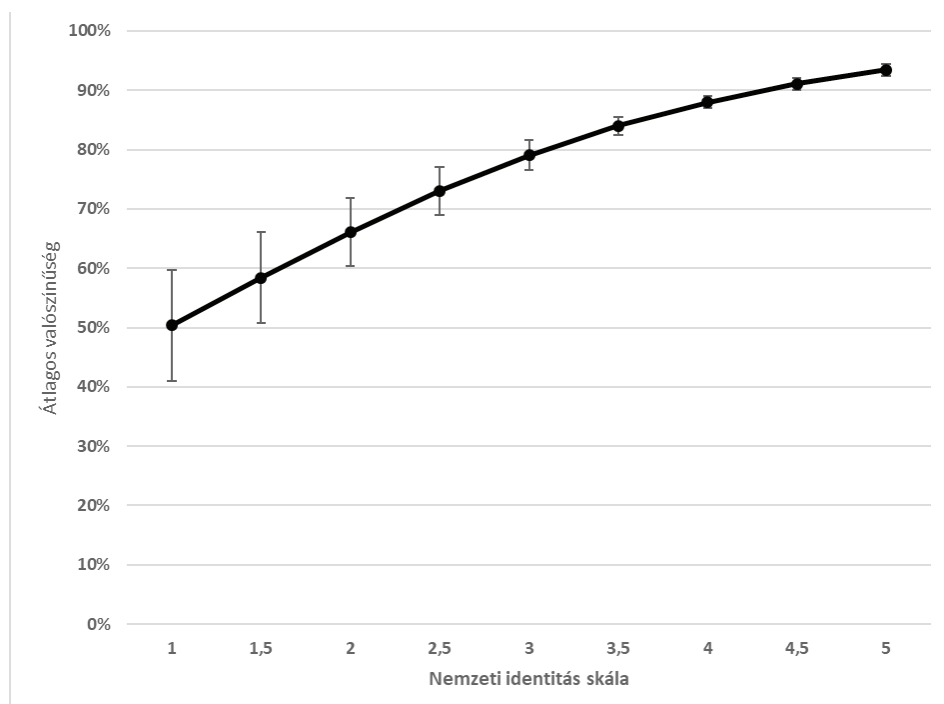
3. tábla: A gyermekvállalási szándékot meghatározó tényezők (logisztikus regresszió)

Változó	OR	p-érték	95% K.I.	
			Alsó	Felső
Konstans	0,68	0,487	0,23	1,99
Életkor	0,97	0,104	0,93	1,01
Nem (ref.: Férfi)				
Nő	1,31	0,011	1,06	1,61
Végzettség (ref.: Legfeljebb nyolc általános, befejezett)				
Legfeljebb nyolc általános, oktatásban	1,77	0,070	0,96	3,26
Középfokú, befejezett	1,64	0,049	1,00	2,67
Középfokú, oktatásban	1,98	0,016	1,14	3,43
Felsőfokú	2,70	0,002	1,44	5,05
Szülők végzettsége (ref.: Legfeljebb nyolc általános)				
Középfokú	0,56	0,012	0,35	0,88
Felsőfokú	0,47	0,004	0,28	0,78
Párkapcsolati helyzet (ref.: Egyedülálló)				
Élettársi kapcsolatban	1,69	0,001	1,24	2,31
Házas	2,43	0,013	1,21	4,87
Vallásosság (ref.: Nem vallásos)				
Egyházat követő	1,32	0,284	0,79	2,19
Maga módján vallásos	1,17	0,135	0,95	1,44
Szubjektív politikai beállítódás	1,03	0,378	0,96	1,11
Nemzeti identitás skála	1,95	<0,001	1,72	2,20

Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2020. n = 4.411. Súlyozott adatok. Pseudo R-négyzet (Nagelkerke) = 0,1, AUC = 0,7.

A 3. táblán láthatók a gyermekvállalást becslő logisztikus modell részletei. Összességében elmondható, hogy a nemzeti identitás skálának statisztikailag szignifikáns hatása van a gyermekvállalási szándékre (OR = 1,95, $p < 0,001$). A modellezési eljárás során nem volt kimutatható interakció a nemzeti identitás skála és

a többi változó között (részletek elérhetők a szerzőtől). Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti identitás skála bevonása nélkül a vallásosság, valamint a szubjektív politikai beállítódás hatása is kimutatható volt, ez azonban a végső modellben már nem volt így, ami arra utal, hogy a nemzeti identitás erőssége részben összefügg a vallásossággal, valamint az egyén politikai nézeteivel.

1. ábra: A gyermekvállalás átlagos becsült valószínűségei a nemzeti identitás skála szerint
 Forrás: Magyar Ifjúság Kutatás 2020. $n = 4.411$. Súlyozott adatok. A becslések a 3. táblában bemutatott modell alapján történek. A sávok a 95%-os konfidencia intervallumot jelölik.

A modell átlagos becsült valószínűségeit az 1. ábra mutatja be. Elmondható, hogy a legalacsonyabb, 1-es nemzeti identitás skálánál az egyén átlagos becsült gyermekvállalási valószínűsége 50,3%. A skála másik végén a kép már jelentősen eltér, ahol a gyermekvállalási szándék becsült valószínűsége 93,4%. Mivel a magyar fiatal felnőttek átlagos identitás-erőssége kiemelten magas volt, ezért érdemes a valószínűbb, 3 és 5 skálapont közötti változást is bemutatni: a gyermekvállalás átlagos becsült valószínűsége 3-as skálapont esetében 79,0%, amelyhez képest a skála maximuma továbbra is jelentős növekedést jelent (+14,4%). Összességében, a nemzeti identitás hatása nem csak statisztikailag kimutatható, hanem érdemleges pozitív hatással is rendelkezik a magyar fiatal, még gyermekkel nem rendelkező

felnőttek esetén – igazolva az elemzésben feltételezett pozitív kapcsolat létét. A modell további eredményei szerint a nők, a magasabb végzettségűek, a párkapcsolatban, kiemelten házasságban élők nagyobb valószínűséggel terveznek gyermeket vállalni, míg a magasabb végzettségű szülők gyermekei kisebb valószínűséggel teszik ugyanezt. Az életkornak nem volt kimutatható hatása.

Összefoglalás

Jelen rövid elemzés demográfiai szemszögből vizsgálta a nemzethez fűződő tudatos és érzelmi kapcsolat, azaz a nemzeti identitás gyermekvállalási szándékokra kifejtett hatását magyar fiatal felnőttek esetében. Az elméleti megfontolások szerint a nemzeti identitás egy sokrétű jelenség, melynek az egyén viselkedését befolyásoló hatása van, kiemelten egy valós vagy vélt fenyegetettségi helyzetben. A nemzeti identitás és a termékenység közötti kapcsolatot a szándékolt cselekvés elmélete (theory of planned behaviour, TPB) szerint került értelmezésre: (1) az erősebb nemzeti identitás miatt az egyén számára hozzáadott szubjektív pozitív eredménye van a gyermekvállalásnak (a nemzet fennmaradása), (2) az egyén jobban törekszik a nemzet által hangoztatott, termékenységhez kötődő normáknak való megfelelésre és elvárások teljesítésére, valamint, (3) a nemzetbe vetett bizalom magasabb szintje miatt magasabb kontrollérzettel rendelkezik, mely kihat a termékenységgel kapcsolatos viselkedésére.

Az elemzés során pozitív kapcsolatot feltételeztem a nemzeti identitás erőssége és a termékenységi szándékok között, a Magyarországon látható sajátos demográfiai, társadalmi, politikai, és szociálpolitikai környezet miatt, melynek minden aspektusa (szelektíven) pronatalista, hangsúlyozza a külső és belső ellenségek nemzetre nézve fenyegető létét, és ellenzi a progresszív értékek térnyerését. A bemutatott elemzések eredménye egyértelműen kimutatta a feltételezett pozitív hatást, azaz, az erősebb nemzeti identitás, melyet az erre a célra létrehozott skála magasabb értéke jelez, ténylegesen növeli a jövőbeli gyermekvállalás szándékát, és csökkenti a gyermektelenség szándékát – függetlenül az elemzésbe bevont kontrollváltozók hatásától.

Természetesen, az elemzésnek vannak limitációi is. Elsőként, fontos kiemelni, hogy keresztmetszeti jellegű, ezért az eredmények asszociációra, mintsem egyértelmű oksági kapcsolatra utalnak a nemzeti identitás és a gyermekvállalási szándékok között. Másodszor, a gyermekvállalási szándékok időben formálódnak,³³ és általában az életútban bekövetkező változások (párkapcsolat felbomlása, oktatásban töltött idő és foglalkoztatottság) miatt a szándékok alulteljesítéséről lehet

³³ BARKER – BUBER-ENNSER 2024.

beszélni.³⁴ Végül, a magyar kontextus egyedisége miatt a pozitív kapcsolat, mint eredmény, korlátozottan általánosítható más országokra. Eme limitációk fényében szükség van további, más mintákat használó, eltérő országokat elemző kutatásokra is.

Rövidítések

AJZEN – KLOBAS 2013	AJZEN, Icek – KLOBAS, Jane: Fertility intentions. <i>Demographic Research</i> 29. (2013) 203–232.
AJZEN 1991	AJZEN, Icek: The theory of planned behavior. <i>Organizational Behavior and Human Decision Processes</i> 50. (1991:2) 179–211.
AJZEN 2012	AJZEN, Icek: The theory of planned behavior. In: Handbook of theories of social psychology, volume 1. Eds. Van Lange, Paul A. M. – Kruglanski, Arie W. – Higgins, Tory. London, 2012. 438–459.
ALBERT 2020	ALBERT, Fruzsina: Hungary: Tax exemption for mothers of four or more children. ESPN Flash Report 2020/17. Brussels, 2020.
ANSON – MEIER 1996	ANSON, Jon – MEIR, Avinoam: Religiosity, nationalism and fertility in Israel. <i>European Journal of Population / Revue Européenne De Démographie</i> 12. (1996:1) 1–25.
BILLINGSLEY – FERRARINI 2014	BILLINGSLEY, Sunnee – FERRARINI, Tommy: Family policy and fertility intentions in 21 European countries. <i>Journal of Marriage and Family</i> 76. (2014:2) 428–445.
BARKER – BUBER-ENNSEER 2024	BARKER, Ross – Buber-Ennser, Isabella: Uncertainty and flexibility of fertility intentions. <i>Advances in Life Course Research</i> 61. (2024) oldalszámok?
CSÁNYI 2019	CSÁNYI Gergely: Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. <i>Fordulat</i> 26. (2019) 115–141.
DILDAR 2022	DILDAR, Yasemin: The effect of pronatalist rhetoric on women's fertility preferences in Turkey. <i>Population and Development Review</i> 48. (2022:2) 579–612.
ENGLER – MARKOS – BENCZE 2024	ENGLER Ágnes – MARKOS Valéria – BENCZE Ádám: A gyermekvállalási hajlandóság a magyar identitás tükrében. In: Mesterség és intelligencia az oktatáskutatásban. Szerk. Pusztai Gabriella – Engler Ágnes – Hrabéczy Anett – Bencze Ádám. Debrecen, 2024. 230–244.
FÜRÉSZ – MOLNÁR 2021	FÜRÉSZ, Tünde – MOLNÁR, Balázs: The first decade of building a family-friendly Hungary. <i>Quaderns de Politiques Familiars: Journal of Family Policies</i> 7. (2021) 12–17.

³⁴ LIEFBROER 2008.

- GERŐ ET AL. 2020 GERŐ, Márton – SUSÁNSZKY, Pál – KOPPER, Ákos – TÓTH, Gergely: Strategies for survival: Human rights organizations' responses to the closing of political opportunity structures in Hungary. *Politologický Časopis – Czech Journal of Political Science* 27. (2020:2) 119–139.
- GREGOR 2016 GREGOR Anikó: A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle* 6. (2016:1) 89–111.
- HA – JANG 2015 HA, Shang E. – JANG, Seung-Jin: Immigration, threat perception, and national identity: Evidence from South Korea. *International Journal of Intercultural Relations* 44. (2015) 53–62.
- HOGG 2016 HOGG, Michael A.: Social identity theory. In: Understanding peace and conflict through social identity theory: Contemporary global perspectives. Eds. McKeown, Shelley – Reeshma, Haji – Ferguson, Neil. Cham, 2016. 3–17.
- HUDDY 2013 HUDDY, Leonie: From group identity to political cohesion and commitment. In: The Oxford handbook of political psychology. Second Edition. Eds. Huddy, Leonie – Sears, David O. – Levy, Jack S. Oxford, 2013. 737–773.
- HUDDY 2023 HUDDY, Leonie: National identity, patriotism, and nationalism. In: The Oxford handbook of political psychology. Third Edition. Eds. Huddy, Leonie – Sears, David O. – Levy, Jack S. – Jerit, Jennifer. Oxford, 2023. 769–803.
- KAPITÁNY – SPÉDER 2018 KAPITÁNY Balázs – SPÉDER Zsolt: Gyermekvállalás. In: Demográfiai Portré 2018. Szerk. Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt. Budapest, 2017. 47–65.
- KAPITÁNY 2019 KAPITÁNY Balázs: Egy civil alszektor 'államosítása'. *Civil Szemle* 16. (2019:4) 61–79.
- KASSAI 2010 KASSAI Beáta: A politikai identitásról általánosságban. *Kellék* 42. (2010) 67–81.
- KEATING 1996 KEATING, Michael: Nations against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland. London, 1996.
- KING 2002 KING, Leslie: Demographic trends, pronatalism, and nationalist ideologies in the late twentieth century. *Ethnic and Racial Studies* 25. (2002:3) 367–389.
- KOTZEVA – DIMITROVA 2014 KOTZEVA, Tatyana – DIMITROVA, Elitsa: Nationalism and declining population in Bulgaria after 1990. *Comparative Population Studies* 39. (2014:4) 767–788.
- KÖRÖSÉNYI – ILLÉS – GYULAI 2020 KÖRÖSÉNYI András – ILLÉS Gábor – GYULAI Attila: Az Orbán-rezsim – A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata. Budapest, 2020.
- KRAMARICS 2023 KRAMARICS Szandra: „Sokak szerint csak ingyen pénz” – A bavári hitel igénylőinek családképe. *Esély* 34. (2023:1) 81–98.

- KREKÓ et al. 2023 KREKÓ, Judit – ERŐS, Hanna – GRESKOVICS, Bori – HAJNAL, Áron – SCHARLE, Ágota: The redistributive effect of the Hungarian flat tax and family allowance system. *Acta Oeconomica* 73. (2023:4) 481–503.
- LAPPEGÅRD – NEYER – VIGNOLI 2021 LAPPEGÅRD, Trude – NEYER, Gerda – VIGNOLI, Daniele: Three dimensions of the relationship between gender role attitudes and fertility intentions. *Genus* 77. (2021:1) 1–26.
- LENDVAI-BAINTON – SZELEWA 2020 LENDVAI-BAINTON, Noemi – SZELEWA, Dorota: Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland. *Social Policy and Administration* 55. (2020:4) 559–572.
- LESTHAEGHE 2010 LESTHAEGHE, Ron: The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review* 36. (2010:2) 211–251.
- LIEFBROER 2008 LIEFBROER, Aart C.: Changes in family size intentions across young adulthood: A life-course perspective. *European Journal of Population / Revue Européenne De Démographie* 25. (2008:4) 363–386.
- MAKAY – SPÉDER 2018 MAKAY Zsuzsanna – SPÉDER Zsolt: Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Demográfiai Portré 2018. Szerk. Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt. Budapest, 2018. 65–82.
- MARQUES – PÁEZ 1994 MARQUES, José M. – PAEZ, Dario: The ‘Black Sheep effect’: social categorization, rejection of ingroup deviates, and perception of group variability. *European Review of Social Psychology* 5. (1994:1) 37–68.
- MELEGH 2006 MELEGH, Attila: On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe. Budapest, 2006.
- MELEGH 2016 MELEGH, Attila: Unequal exchanges and the radicalization of demographic nationalism in Hungary. *Intersections* 2. (2016:4) 87–108.
- MORRIS – MOK – MOR 2011 MORRIS, Michael W. – MOK, Aurelia – MOR, Shira: Cultural identity threat: The role of cultural identifications in moderating closure responses to foreign cultural inflow. *Journal of Social Issues* 67. (2011:4) 760–773.
- OKUN 2016 OKUN, Barbara S.: An investigation of the unexpectedly high fertility of secular, native-born Jews in Israel. *Population Studies* 70. (2016:2) 239–257.
- PERRY et al. 2022 PERRY, Samuel – McELROY, Elizabeth – SCHNABEL, Landon – GRUBBS, Joshua B.: Fill the earth and subdue it: Christian nationalism, Ethno-Religious threat, and nationalist pronatalism. *Sociological Forum* 37. (2022:4) 995–1017.
- SCHOEN et al. 1999 SCHOEN, Robert – ASTONE, Nan Marie – KIM, Young J. – NATHANSON, Constance A. – FIELDS, Jason M.: Do fertility intentions affect fertility behavior? *Journal of Marriage and the Family* 61. (1999:3) 790–799.

- SMITH 1991
 SOBOTKA 2011
 SPÉDER – KAPITÁNY 2007
 SPÉDER – KAPITÁNY 2014
 STEPHAN – YBARRA – MORRISON 2009
 SZALMA – TAKÁCS 2018
 SZÉKELY 2024
 SZÉKELY – KISS-KOZMA 2024
 TAJFEL – TURNER 1986
 TAJFEL 1981
 VAN DE KAA 2004
 WATERBURY 2020
- SMITH, Anthony D.: National identity. London, 1991.
 SOBOTKA, Tomás: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical Social Research* 36. (2011:2) 246–296.
 SPÉDER Zsolt – KAPITÁNY Balázs: Gyermek: Vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések. (KSH NKI Műhelytanulmányok 6.) Budapest, 2007.
 SPÉDER Zsolt – KAPITÁNY Balázs: A termékenységi szándékok és a gyermekvállalási gyakorlat kapcsolata. Egy európai összehasonlító vizsgálat tanulságai. *Demográfia* 57. (2014: 2–3) 137–181.
 STEPHAN, Walter G. – YBARRA, Oscar – MORRISON, Kimberly Rios: Intergroup threat theory. In: Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination. Ed. Nelson, Todd D. New York, 2009. 43–59.
 SZALMA, Ivett – TAKÁCS, Judit: Is there voluntary childlessness at all in Hungary? In: Voluntary and involuntary childlessness: The joys of otherhood? Ed. Sappleton, Natalie. Bingley, 2018. 309–336.
 SZÉKELY Levente: A nagymintás ifjúságkutatás története. *Szociológiai Szemle* 34. (2024:2) 6–23.
 SZÉKELY, Levente – KISS-KOZMA, Georgina: Editors’ foreword to the studies included in the thematic issue “Two Decades of Large Sample Youth Research in Hungary”. *Szociológiai Szemle* 34. (2024:2) 4–5.
 TAJFEL, Henri – TURNER, John C.: The social identity theory of intergroup behavior. In: Psychology of Intergroup Relations. Eds. Worchel, Stephen – Austin, William G. Chicago, 1986. 7–24.
 TAJFEL, Henri: Human groups and social categories: Studies in social psychology. Cambridge, 1981.
 VAN DE KAA, Dirk J.: Is the Second Demographic Transition a useful research concept: Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research* 1. (2004) 4–10.
 WATERBURY, Myra A.: Populist nationalism and the challenges of divided nationhood: The politics of migration, mobility, and demography in post-2010 Hungary. *East European Politics and Societies and Cultures* 34. (2020:4) 962–983.

Glied Viktor – Tislér Ádám

Gondolatok civilizációnk összeomlásáról

Reflections on the Collapse of Our Civilisation

The effects of climate change are already part of our everyday lives. Increasingly extreme weather phenomena such as extreme temperature fluctuations, drastic changes in rainfall patterns, “unusually” intense storms or prolonged droughts are phenomena that people in the 21st century will increasingly face as time goes on. Crisis phenomena can be felt in all areas of life, and therefore the complex disturbance affecting our world is called a polycrisis. Are we facing collapse or even extinction in the future, or is there still hope for survival? This paper examines these questions from various aspects.

Keywords: climate change, crisis, collapse, extinction

Mad Max a lakótelepen¹

A COVID után azt hittük, vége van. „Elmúlt a járvány” és vele együtt a korlátozások, lezárások időszaka is. Megijedtünk, belátóbbak lettünk, lehetőségünk nyílt arra, hogy újrakezdjük. Unalomig ismételt közhely, de igaz: a traumák mindig esélyt adnak egy új korszak beköszöntére. Újfajta gondolkodásra, új tervekre, empátiára és szélesebb körű, valódi felelősségvállalásra, változásra. De aztán nem így lett, végül maradt minden a régiben. A válságok egyre csak mélyültek. Globális járványok törtek ki, régi, már elfeledett betegségek ütötték fel a fejüket. Már megint a kínaiak? Vagy ez most máshonnan érkezett? Ki tudja már... Az összeesküvés-elméletek és légből kapott teóriák szárnyaltak. Az internet mindent elbír, mondták, de az emberi agy kevesebbet, képtelen befogadni ekkora mennyiségű információt. Inkább elfogadja a legkézenfekvőbb magyarázatot, még ha nem is igaz. Igazság... ma már mit nevezünk „igaznak”? Aztán egy nap alatt elnyelte a „sokáig titkolt tény” egy még nagyobb hülyeség, amit

¹ Történet egy lehetséges jövőből.

megfelelő számú ember igaznak vélt. Az instabil rendszerek sebezhetők, alakíthatók, formálhatók és zsarolhatók. Hova vezetett mindez? Az emberek még bizalmatlanabbá váltak és még többet vásároltak. Ha úgyis vége, akkor legalább legyen jó az utolsó időszak. Kamu jólét, ha már a jólét nem adatik meg.

A nyár elviselhetetlenül forróvá vált, csak a klímával hűtött lakásban lehetett kibírni, de a tavasz jó volt. Lám, nincs is szó összeomlásról, megint a zöldek, a tudósok, a liberálisok és a háttérhatalmi elit keveri a guanót. Régen is voltak forró nyarak és hideg telek, már a nagyszüleink is megmondták. És ők átélték mindezt, nem úgy, mint az íróasztal mögül okoskodó „kutatók”. Felesleges a létezésük is, hát mit kutatnak? Különben ez már nem lényeges, mert ez a nyár lesz életed leghűvösebb nyara. Jól hangzik, 36 fok éjszaka is.

A tavasz tényleg csodálatosan indult, február végén remek idő köszöntött be, beindult a virágzás. Egészen addig a szokatlan időjárás eseményig: májusban havazott és többször is mínuszt mutatott a hőmérő higanyszála. A gyümölcsfák jelentős része elfagyott, a fagykár már nem először nullázta le a termelőket. Érdemes ezt ilyen körülmények között folytatni egyáltalán? A tavaszi áradások megint elmaradtak, a vízgyűjtő területeken található, egykor hólepte hegyek és gleccserek tavaszi oladásai már régen nem pótolták a vízhiányt, a folyók vízszintje drasztikusan esett, még a hirtelen lezúduló esők sem voltak képesek orvosolni a bajt. Persze, ha mégis esett, akkor úszott minden, a víz autókat, házakat sodort el. Természeti katasztrófa ez egyáltalán? Hiszen a természet csak válaszol az őt ért sérelmekre. Reagál ránk, emberekre. Akik leigázták, lebetonozták és a végletekig kiszigerelik. Uralják... vagy mégsem teljesen?

Az aszály mindennapos téma lett a hírekben, ebben már nem volt semmi meglepő. De egy idő után már semmi másról nem volt szó, mint a környezeti problémákról: pusztító erdőtüzekről, természeti katasztrófákról és milliókról, akik meghaltak, elmenekültek, vagy kitelepítették őket. Milliók, akik ide készülnek, azt gondolják, nálunk még boldogulhatnak. Ennek ellenére nem érdemes szorongani, mert a hírözönből kiderül, hogy a kansasi állatkertben törpemongúz kölykök születtek és a volt igazságügyminiszter volt férjének a volt párjának az új kedvese örökbe fogadott egy digitális lovat. A nyugdíjrendszer pedig már régen összeomlott, már el is felejtettük, hogy volt valaha.

Aztán egyre több lett az ideiglenes áramkimaradás és végül megszűnt az áramszolgáltatás. Eleinte még izgalmasnak is tűnt. Leküzdjük, kívárvuk... legalább nem nyomkodjuk annyit a telefonunkat. Röviddel azután minden nagyon ijesztővé vált, három nap után leállt a vízszolgáltatás, nem működtek a benzinkutak és a bankautomaták sem. A tömegközlekedés akadozott, maradt a séta, a bicikli és a roller. A boltok polcairól eltűntek bizonyos termékek, rendes kávé már hónapok óta nem lehetett kapni. Minden iszonyúan megdrágult, az utcákon megjelentek a bandák, gyerekek portyáztak a házak között. Először kértek, azután

követelőztek és erőszakossá váltak. A rendőrség ugyan még jelen volt, de az erőszakhullámot megfékezni már nem tudta. Eluralkodott a káosz. Évtizedekig beszéltünk róla és észre sem vettük: megtörtént az összeomlás, az általunk ismert világ megszűnt létezni.

Bevezetés

Mintha egy posztapokaliptikus film forgatókönyvét olvasnánk, de ez a történet akár a közös jövőnk valósága is lehet. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy életünk minőségét meghatározza a klímaváltozás és az ökológiai válság. Az egyre szélsőségesebbé váló időjárási jelenségek, mint az extrém hőmérséklet-ingadozás, a csapadéeloszlás drasztikus megváltozása, a „szokatlanul” intenzív viharok, vagy éppen az elhúzódó szárazság mind olyan jelenségek, amelyekkel a 21. század embere az idő előrehaladtával egyre nagyobb mértékben fog szembesülni. Míg az 1990-es években még az emberi tevékenység okozta klímaváltozás megállítása (üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése), valamint a negatív hatások mérséklése (mitigáció) álltak a tudományos megállapításokkal átitatott politikai narratívák homlokterében, addig a kétezres évektől már inkább az adaptáció és reziliencia, azaz az alkalmazkodásra való képesség megléte és alkalmassá tétel koncepciók váltak divattá. Amíg a tudományos világ – IPCC,² kutatóintézetek, egyetemek, kormányzati intézetek – megfigyeléseken, méréseken és tényeken alapuló forgatókönyveket³ készített a jövőre vonatkozóan, a politika igyekezett nem tudomást venni a problémáról, vagy elbagatellizálni azt. A tanulmány azokat a kérdéseket járja körül, amelyek ezt a bonyolult és átfogó folyamatot próbálják értelmezni és megérteni. Ki kell hangsúlyozni, hogy a klímaváltozás és szisztematikus környezetrombolás nem csupán meteorológiai és ökológiai, biológiai, vagy éppen hidrológiai problémák, 2025-ben a globális társadalom, azaz több mint nyolcmilliárd ember néz szembe a kihívásokkal.

Az ökológiai változások társadalmi és gazdasági hatásai legalább annyira súlyosak, mint Földünk átlaghőmérsékletének emelkedése. A válságjelenségek az élet minden területén érzékelhetők. Ha nem csupán a fegyveres konfliktusok számát és intenzitását, valamint a tragikus emberi sorsokat vizsgáljuk, de a neoliberalis, kapitalista gazdasági modellek állandó növekedést hangsúlyozó csapdahelyzetét és zsákutcás jellegét, a felfoghatatlanul gyorsan végbemenő környezeti romlás jeleit és a biodiverzitás csökkenését, vagy az igazságon túli (post-truth) korszak morális csődjét, akkor megértjük, hogy nem véletlenül nevezik a világunkat sújtó,

² Intergovernmental Panel on Climate Change – Éghajlatváltozási Kormányközi Testület.

³ IPCC 2021.

komplex zavart *polikrízisnek*.⁴ Globalizált rendszerünkben a válságjelenségeket nem lehetséges elszigetelt eseményekként értelmezni, hiszen az egyes hatások összeadódnak és egymást erősítik. A világgazdaság egymással összefonódó szövetében érvényesül a pillangóeffektus, a globális mechanizmusok minden anomáliára reagálnak, ez pedig komoly hatással van a társadalmakra. Éppen emiatt szükséges az ökológiai problémát horizontális és transzdiszciplináris megközelítésben vizsgálni, még akkor is, ha az egyes területek elemzése nem lehet teljes és kiegyensúlyozott.

Bizakodás vs. összeomlás és túlélés

Az utóbbi két évtizedben alapvetően két nézőpont csapott össze a globális klímaváltozás és ökológiai válság értelmezése kapcsán. Az egyik szerint az összeomlással való riogatás egy politikai eszköz, amely arra hivatott, hogy felhívja a figyelmet a globális zavarokra, de tudatosan eltúlozza a problémák súlyát. Eszerint még optimista előrejelzésnek sem lehet nevezni azt, amikor lekicsinylően megjegyzik, hogy az 1960/70-es évek témával foglalkozó írásai és jelentései⁵ még 50–100 éves időszakra hivatkoztak, mint a lehetségesen bekövetkező összeomlás időpontjára, manapság pedig már 2050 és 2100 közé teszik az ökológiai rendszerek szétesését. Gondoljunk bele, hogy 1972 óta 53 év telt el, a hirtelen összeomlást jósoló előrejelzésekről ki lehet jelenteni tehát, hamisnak bizonyultak. Előtérbe kerültek azonban azok az álláspontok, melyek szerint szépen lassan „főzzük meg” magunkat, mint a béka, amelyet, ha forró vízbe dobunk, azonnal megpróbál kiugrani, menekülne szerencsétlen. De ha egy hideg vízzel teli edénybe tesszük és bekapcsoljuk alatta a főzőlapot, nem is érzékeli a veszélyt és megfő. A lassú összeomlást hirdető álláspontok szerint mi emberek vagyunk a békák a klímaváltozás bizonytalan forgatókönyvektől terhelt folyamatában, de mivel érzékeljük, ismerjük és felmérjük a veszélyt, valamint a következményeket, képesek vagyunk tenni ellene. A bizakodók is érzékelik a változást, azonban azt állítják és a remény hangjánál erőteljesebb tónusban hirdetik, hogy az emberiség – mint eddig mindig a történelem során – képes lesz legyőzni a kihívásokat, valamint megoldást találni a fenyegetésekre. Hogy mindez az akár ma még nem is ismert technológiai újításoknak, vagy globális összefogásnak és egy nagy, közös nekifeszülésnek lesz köszönhető, majd kiderül.

A másik vélekedés ennél negatívabban látja a jövőt és azzal számol, hogy bekövetkezik az összeomlás. Hogy mikor, milyen formában és milyen ütemben, az még kérdéses, de a megtörténnte elkerülhetetlen. Mint ahogy az is, hogy az összeomlás

⁴ BENDELL – READ 2023.

⁵ L. bővebben CARSON 1962; CLUB OF ROME 1972; LORENZ 1973; BROWN 1974.

egy hatodik kihalást előidéző esemény része, vagy egy olyan folyamat, amely még megváltoztatható.

Vizsgáljuk meg, hogy melyek az egyes álláspontok legfontosabb elemei. Az első szerint, bár az ökológiai válság jelei megkérdőjelezhetetlenek, a politika és tudomány előbb vagy utóbb felismeri a felelősségét, és ezáltal olyan megoldások születnek, amelyek – ha nem is képesek teljes mértékben eliminálni, de – csökkentik a klímaváltozás drasztikus hatásainak az erejét és segítenek az alkalmazkodásban. Ezen írás vonalvezetője Jared Diamond világhírű könyve, az *Összeomlás* (Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed)⁶ lesz. Diamond hangsúlyozza, hogy a társadalmak nem eleve elrendeltetve buknak el, hanem általában emberi döntések és környezeti tényezők komplex kölcsönhatásainak eredményeként. A szerző öt tényezőt azonosít, amelyek hozzájárulhatnak az összeomláshoz. Ezek közül is kiemeli a természetes ökoszisztémák pusztulását, azaz az erdőirtást és talajeróziót, illetve a vízkészletek kimerítését, a szennyezést és a túlfogyasztást. Szintén ide tartoznak az éghajlatváltozás okozta anomáliák, mint például az árvizek, aszályok vagy az extrém hőmérséklet-ingadozások. Talán ki sem kell hangsúlyozni a fegyveres konfliktusok, a háborúk és a külső fenyegetések szerepét az összeomlásban, hiszen ezek közvetlenül és az esetek nagy részében gyorsan járulnak hozzá a társadalmi rendszerek széteséséhez. A kereskedelmi partnerek vagy szövetségesek elvesztése, a szövetségi rendszerből való kikerülés inkább egy közvetett szempont, de a bukás felé vezető út fontos állomásai lehetnek.

Ami azonban legalább annyira fontos, mint az ökológiai tényezők drasztikus megváltozása, az a társadalom problémákra adott válasza. Amennyiben egy emberi közösség képes és hajlandó a felmerülő problémák felismerésére, megértésére és hatékony kezelésére, akkor az összeomlás elkerülhető, vagy a hatásai jobban tompíthatók. Ha nem, akkor a kudarc lényegében elkerülhetetlen. Mindazonáltal felmerülő kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán globális társadalomról. Azaz maga a felismerés és a teherviselés is működhet globális alapon, vagy a közös gondolkodásnak és cselekvésnek gátat szab az az évtizedek óta húzóódó konfliktus, amely a gondok eredetét hivatott azonosítani. Eszerint azok viselik a nagyobb terhet, akik a problémákat előidézték. Ily módon elsősorban a globális Észak felelős a fosszilis energiahordozók (szén, kőolaj, földgáz) égetéséért, hiszen a gőzgép feltalálása óta nagy mennyiségben juttatja a levegőbe a károsanyagokat. Ezzel szemben a fejlett világ Kínára mutogat, mert ma már összességében Kína a legnagyobb kibocsátó.⁷ Patthelyzet. Az összeomláshoz vezető események történelmi példáit ismerve tehát megállapítható, hogy a bukás nem szükségszerű, tehát elkerülhető, ha a társadalom felismeri a problémákat

⁶ DIAMOND 2005.

⁷ CLIMATE TRANSPARENCY REPORT: China.

és megfelelő lépéseket tesz a megoldásukra. Ha nem, akkor Diamond összegzése sem túl bizakodó.

A 2010-es évek végén megszorodott azon jelentések száma, amelyek már a visszafordíthatatlan károkozás elkerülhetetlen következményeire hívják fel a figyelmet. Az „összeomlástan”, vagy az angol *collapse* szóból képzett *kollapszológia* a modern és posztmodern civilizáció összeomlásának és az azt követő lehetséges következményeknek a transzdiszciplináris tanulmányozását jelenti. Valahol a racionalitás és a fikció mezsgyéjén egyensúlyoz, ugyanis figyelembe veszi a forgatókönyveket, amelyek különböző változókkal, de a mai tendenciákkal számolva alakítják ki jövőképüket. Ezek alapján vannak nagyon borús és bizakodó jelentések. Mint David Attenborough egy dokumentumfilmje, amely végigvezet minket a környezetrombolás és minőségi leromlás évtizedes fázisain, majd az idő tudós az utolsó egy percben elmondja, még mindig van remény, ha... Jó dolog, hogy a „ha” szó létezik, mert folyamatosan táplálja a túlélésbe vetett hitet. Ha közösen cselekszünk (ki?), ha lesznek új technológiák (mire, kinek?), ha csökken a kibocsátás (mikor?), ha alkalmazkodunk a változó körülményekhez (hogyan?).

Ugyanezt a reményt közvetíti a *cli-fi* (climate fiction),⁸ azaz a klímafikciós irodalmi művek többsége. Ezek az írások legtöbbször egy valóságon és tudományos előrejelzéseken alapuló, de alapvetően fiktív, jövőbeni történetbe csomagolják a globális felmelegedés, a szélsőséges időjárási jelenségek, a tengervízszint emelkedése, az ökológiai katasztrófák és ezek társadalmi, politikai, gazdasági hatásait. A történetek mozgatórugója és a szereplők életének meghatározó eleme a klímaváltozás és annak szerteágazó hatásai. Nem véletlen, hogy a könyvek és filmek nagy része disztópikus jövőképet fest, ahol a küzdelem, a túlélésért zajlik, de léteznek olyan művek is, amelyek a fenntartható megoldásokra és egy jobb jövő lehetőségére fókuszálnak. Ahol a politikai és üzleti döntéshozók felelősségvállalásába vetett hit véget ér, a bizalom erodálódik vagy megszűnik, szerepet kapnak a klímafikciós művek társadalmi és politikai üzenetei, felhívva a figyelmet a klímaváltozás veszélyeire és a szükséges intézkedésekre, vagy éppen az azok elmaradásából származó veszélyekre.

A kollapszológia holisztikusan vizsgálja a rendszereket, mert az összeomláshoz vezető összetett kölcsönhatások és kockázatok megértése kulcsfontosságú számára. Azt feltételezi, hogy olyan ez, mint egy összefüggő láncolat, azaz, amennyiben egyetlen elem sérül, vagy éppen kiesik, az egész konstrukciót magával sodorhatja. A környezet szisztematikus rombolása és a természeti javak felélése egy hosszabb távú folyamat. Még akkor is nehéz folyamatosan fenntartani az emberek figyelmét a témával kapcsolatban, ha valóban egyre többen gondolják úgy, nagy a baj. A fenntarthatóság, a klímaváltozás, a tengeráramlatok megváltozása, a jégtagarók

⁸ ROBINSON 2024.

olvadása, méhek, madarak, korallzátonyok pusztulása és eltűnése absztrakt fogalomnak hatnak. A „megőrült” időjárás hatásai érzékelhetők, láthatók, de összekapcsolni az emberi tevékenység és a fogyasztói társadalmak hatásaival egy magasabb szintű tudatosságot jelent. Nyilvánvaló, hogy a természet antropocentrikus uralása – ahogy azt már a mélyökológiai gondolat is megfogalmazta az 1970-es években⁹ – hosszabb távon az ökoszisztéma szinte teljes megsemmisülését, ezáltal az emberiség vesztét okozhatja.¹⁰ Minden, a témát boncolgató szakirodalom és dokumentumfilm alapvetően hármas felosztásban tárja elénk a valóságot. Beszél a múltban történt anomáliákról, majd vizsgálja a jelenkor kihívásait, és végül a remény hangján szól a lehetséges megoldásokról és a célok felé tett lépésekről.

Naivitás lenne azt gondolni, hogy egyedül a tudomány képes lesz orvosolni az ökológiai problémákat. De az is nonszensz, amit közel három évtizede hallunk, miszerint az egyéni belátás és önmérséklés/önkorlátozás, vagy jóval tudatosabb vásárlás és fogyasztás hozhat forradalmi változást. A politika, vagy az üzleti szektor felelőssége óriási, mert a döntéshozók, a nagyvállalati és befektetői szereplők azok, akik nem hajlandók lemondani a hosszabb távú jövő érdekében a politikai haszonszerzés rövidtávú szándékáról. Azonban, mint embereket, őket és utódait is érinteni fogják az elkerülhetetlen hanyatlás és lehetséges összeomlás kockázatai. A kérdés tehát kétféleképpen fogalmazódik meg az emberek belátásba vetett hitével kapcsolatban. Az egyik azt fejtegeti, hogy vajon az emberiség képes lehet egy sokkal rugalmasabb, alkalmazkodóbb, a szabályokat, szokásokat felrúgó módon túlélni, vagy bekövetkezik az, amikor a szabad döntés helyét átveszik a szabályok és kötelező korlátozások. Most még te döntöd el, hogy húsmentes táplálkozást követsz, de eljőhet az idő, amikor ez nem lesz döntés kérdése.

Évszázadok óta kutatják, milyen okok vezettek egy-egy birodalom felemelkedéséhez és bukásához. Olyan helyzetre azonban, amikor az egész emberiség léte veszélybe került, még nem volt példa a történelem során. Az összeomlástan az egymással összefonódó, egymást erősítő, rendszerszintű környezeti, gazdasági, társadalmi és politikai tényezőket vizsgálja. Nem egyszerűen az összeomlás előrejelzéséről van szó, inkább a rendszerszintű kockázatok és a társadalmi felbomlás lehetséges útjainak megértéséről.¹¹ Erre a folyamatra rezonál a mélyalkalmazkodás, a nemnövekedés, a fenntarthatóság, a reziliencia stb. elméleti és gyakorlati koncepciója.

Az emberi viselkedés természetes velejárója, hogy alapvetően válságtüneteket érzékelünk (fáj valahol a testünk), tompítunk és közvetlen veszélyt hárítunk el (azaz fájdalmat csillapítunk). A megelőzéshez, elővigyázatossághoz, vagy

⁹ NAESS 2000.

¹⁰ JORDÁN 2023.

¹¹ SERVIGNE – STEVENS 2025.

a közvetett kockázatok és biztosan bekövetkező, de távolabbi események felismeréséhez belátóbb, széleskörűbb, befogadóbb és felelősségteljesebb gondolkodásra van szükség. Az utóbbi évtizedek nemzetközi környezet- és klímavédelmi lépései azt mutatják, hogy a tünetek és hatások elhárítása egyszerűbbnek tűnik, mint a valódi okok feltárása és az eredők kezelése. A kapitalizmus végtelen növekedési és fogyasztási spirálját, vagy azt a berögzült gondolatot, miszerint kizárólag a növekedés hozhat jólétet és prosperitást, miközben a Föld erőforrásai végesek, a cselekvés szintjén nem sikerült átlépni. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert a kollapszológia különböző forgatókönyveket és scenáriókat vizsgál, beleértve az összeomlás ütemét, fokozatait és formáit. A hangsúly a megértésen és a felkészülésen van, az összeomlástan tehát szükségszerűen elősegíti a tudatosságot, az alkalmazkodást, és feltárja az ellenállóbb és fenntarthatóbb életmód kialakításának lehetőségeit egy fokozatosan megváltozó jövő számára. Szót kell még ejtenünk a téma kapcsán a jelentős érzelmi és pszichológiai hatásokról is, amelyek a társadalmi összeomlás kilátásba helyezéséből fakadnak, beleértve a félelmet, az ökoszorongást, a tagadást, a tehetetlenség érzetét, valamint a kollektív feldolgozás és alkalmazkodás szükségességét.¹²

Az alkalmazkodásra képesség helyzetét rendkívüli módon hátráltatja, hogy a 21. században már nehéz egy környezeti anomáliát egyetlen okra visszavezetni. Ez azt jelenti, hogy a láncolat megszakadt, az ökológiai szövet megsérült (sarki jég olvadása), annak visszaállítása már nem biztos, hogy lehetséges, tehát marad az alkalmazkodás. De az annak során meghozott döntések, beruházások, „fejlesztések” újabb rendszert fognak átalakítani és roncsolni, ezért egy másik láncolat sérül, amely majd az ökoszisztéma egy újabb elemét változtatja meg. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az ökológiai válság nem egyetlen, elszigetelt probléma, hanem számos, egymással szorosan összefüggő jelenség komplex rendszere. Ezek a folyamatok egymást erősítve fenyegetik a Föld ökológiai rendszereinek stabilitását és – eltérő formában és intenzitással – az emberiség életét.

Ezek közül is kiemelhető a globális klímaváltozás, azaz a globális átlaghőmérséklet emelkedése, amely közvetlenül szélsőséges időjárási eseményeket (hőhullámok, aszályok, árvizek, viharok), a jégtakarók és gleccserek olvadását, tengerszint-emelkedést, az óceánok savasodását, sivatagosodást, ariditást és az óceáni áramlási rendszerek változását idézi elő. Utóbbi kapcsán is kiemelhető az atlanti-óceáni Meridionális Áramlás Rendszer (AMOC) szerepe, amely meghatározó a Föld éghajlatának alakításában, különösen az Atlanti-óceán térségében. Ez az óceáni áramlási rendszer, amely meleg felszíni vizeket szállít északra (pl. a Golf-áramlat részeként), majd mélyáramlásként hideget délre, kulcsfontosságú szerepet játszik az éghajlati egyensúly fenntartásában, különösen Európa és Észak-Amerika

¹² CSÁNYI – KISS 2022. 31.

tekintetében. René van Werten és kutatótársai 2024-ben számítógépes modellek segítségével bizonyították, hogy az AMOC gyengülése és teljes összeomlása 2025 és 2095 között be fog következni.¹³ Mindez katasztrofális következményekkel járna, ugyanis olyan fordulópontot jelentene a globális éghajlatban, amely lehetlenné tenné az alkalmazkodást, legalábbis az eddigi ismert rendszereket alapul véve. Az Atlanti-óceán tengervízszintje körülbelül egy métert emelkedne, a tengerparti városok jelentős része vagy egésze víz alá kerülne, a hőmérsékletingadozás az eddiginél sokkal súlyosabb lenne, amely szinte teljesen ellehetetlenítené az eleve nem fenntartható, ipari mezőgazdaságot. Európa drámaian lehülne, és a csapadékeloszlás az eddigieknél is sokkal szélsőséesebb irányba tolódna el.

A drámai változások okainak feltárása megtörtént, az emberi eredetű klímaváltozás eredete kapcsán a tudományban konszenzus jött létre. A politikailag motivált, vagy kizárólag a profitot előtérbe helyező üzleti szereplők által hangoztatott véleményeken kívül ma már – komolyan vehetően – szinte senki sem kérdőjelezi meg azt, hogy a fosszilis tüzelőanyagok égetése által kibocsátott üvegházhatású gázok fokozzák a felmelegedést.¹⁴ Ez a globális átlaghőmérséklet-növekedés befolyásolja a vízkörforgást, ami aszályokhoz, vagy éppen árvizekhez vezethet. A tengerszint emelkedés veszélyezteti a partmenti ökoszisztémákat és az emberi élőhelyeket. Az óceánok savasodása károsítja a tengeri élőlényeket, különösen a héjas és vázas szervezeteket, ami az egész tengeri táplálékláncra hatással van.

Környezeti konfliktusok¹⁵

Az összeomlás felé vezető út konfliktusokkal terhelt, ugyanis a természeti javak fogyasztása, a környezeti minőség markáns leromlása és az egyre nagyobb szűkösség éppen a fogyasztói társadalmak jellemzői ellen mutat. Az elmúlt fél évszázadban egyre gyakrabban találkozunk olyan ügyekkel, melyek a környezetünk megváltozása és tudatos átalakítása vagy rombolása kapcsán kerülnek a viták előterébe.

A környezeti konfliktusoknak nevezett jelenségek megértéséhez mindenképpen meg kell ismernünk a *konfliktus* kifejezést. A konfliktus – a környezeti perspektívából vizsgálva – a természetes állapot megváltozásából vagy megváltoztatásából fakadó feszültség, amely társadalmi és/vagy politikai jellegű szembenállást és a feloldására adott válaszok esetében eltérő irányú célokat feltételez. A 21. században a konfliktus kifejezést már nem csupán fegyveres összecsapásként értelmezzük, hanem olyan tényezőként, amely veszélyezteti a biztonságunkat,

¹³ VAN WERTEN et al. 2024.

¹⁴ FLANNERY 2001.

¹⁵ A fejezet a következő munkán alapul: GLIED 2023.

legyen szó akár a környezeti degradáció eredményeként létrejövő állapotról, vagy a természetes erőforrások fogyásának következményeiről.¹⁶ A környezeti konfliktus minden esetben a környezetünk megváltozásának vagy a megváltoztatására irányuló szándéknak köszönhetően alakul ki.

Általánosságban beszélhetünk globális, regionális és lokális konfliktusokról, azonban minden egyes esetben kapcsolatot kell keressünk a környezeti változások és a társadalmi, politikai, valamint gazdasági folyamatok között. A komplex konfliktusok jellemzője az az érdekellentét, amely javakért és eszközökért folyik, az abban részt vevők pedig érdekeiket csak a másik fél rovására érvényesíthetik.¹⁷ Mivel a környezeti terheltség és szűkösség általában nem szűnik meg, sőt, súlyosbodik, ezért sok esetben a konfliktus szereplői kiszélesítik az érdekérvényesítés körét, olyan eszközök felhasználásával, melyek a diplomáciai nyomástól a zsaroláson keresztül az erőszakig és a fegyveres konfliktusig terjedhetnek.¹⁸

Még az is kérdésként merül fel, hogy a környezettel összefüggésben felmerülő konfliktusokat környezetinek kell-e neveznünk, vagy egyszerűen olyan jellegű társadalmi konfliktusnak, amelyben jelentős szerepet játszik a környezeti tényező. Mivel 2022-ben már nyolcmilliárd ember élt a Földön, ez a kérdés alighanem irreleváns, ugyanis szinte nem létezik már olyan politikai és gazdasági döntés, amelynek ne lenne környezeti hatása és ezáltal konfliktusos jellege.

A kutatók és szakértők feladata az, hogy megtalálják és elemezzék a környezeti konfliktusok kiváltó okait, lehetőség szerint megelőzzék azokat, és amennyiben a konfliktus elkerülhetetlenné válik, csillapítsák annak társadalmi és környezeti hatásait. Arthur Westing a kutatásaiban arra kereste a választ, hogy miként játszott szerepet a környezeti tényező a történelem kiemelkedő fegyveres összecsapásaiban. Arra jutott, hogy a legfontosabb szerepet a természeti erőforrások (édesvíz, felszíni vizek, vízgyűjtő területek) és energiahordozók (szénhidrogének, ásványkincsek, nemesfémek) megszerzése, majd a szükséges halállomány és a termőföld birtoklása jelentette.¹⁹ Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a természeti erőforrások megváltoztatására irányuló törekvés, a környezeti komplexitás (ökoszisztéma) tartós, visszafordíthatatlan leromlása és a környezeti szűkösség (legelő, termőföld, édesvíz) az 1990-es és 2000-es években szintén vezetett már konfliktusokhoz, vagy komoly szerepet játszott azok kirobbanásában. A ruandai népiirtáshoz vezető konfliktusban a termőföldek fogyása és degradációja, Irakban a pusztító aszály és a határon átnyúló folyók vízhozamának Törökország általi korlátozása, Szudánban a klímaváltozás következtében

¹⁶ KACZIBA 2017. 105.

¹⁷ FÜLÖP 2018. 6.

¹⁸ GLIED – PÁNOVICS 2022.

¹⁹ WESTING 1986.

elmaradó csapadékhozam és az aszály játszott fontos szerepet a társadalmi feszültségek eszkalációjában.

Amikor az ökológiai rendszerek sérülnek, és képtelenné válnak önmaguk helyreállítására, többnyire kizárólag az emberi beavatkozás tud újra egyensúlyt teremteni. Az az emberi beavatkozás, amely kiváltotta, illetve kiélezte a környezeti konfliktust, ezért fontos megjegyezni, hogy egy válságot nem lehet – vagy nem érdemes – ugyanazokkal az eszközökkel kezelni, amelyek előidézték azt. A környezeti degradáció (romlás), azaz a környezeti minőség csökkenése kizárólag a leromlást előidéző tényezők megszüntetésével orvosolható. Maga a „megszüntetés” része lehet egy adott folyamat szabályozásának. A legjobb lehetőség az, ha a romlást gerjesztő tényező fel sem merül, ugyanis a szabályozás és ellenőrzés kizárja azt. Mindezt megelőzésnek hívjuk, és minden ilyen esetben az a legcélszerűbb, ha a jogalkotó, döntéshozó eleve meggátolja a környezetpusztítást, környezetszennyezést. Amikor azonban a romlás már végbemegy, megtörténik, már más megoldási lehetőségek lépnek be a folyamatba, úgymint a mérséklés és az adaptáció. Ezek megint csak társadalmi és politikai döntéseket feltételeznek, tehát visszaérünk az eredeti problémához.

Az is kérdés, miként tekintünk a környezeti konfliktusokat előidéző tényezőkre. Sokáig a politikai és gazdasági szereplők kimeríthetetlen forrásként tekintettek a természeti javakra. Úgy gondolták, hogy korlátlanul rendelkezésre áll minden, amire az emberiségnek szüksége van. Az 1970-es években nyilvánvalóvá vált, hogy ez koránt sincs így. A természeti erőforrásokból termékek és szolgáltatások váltak, mondván, minden piacosítható: az édesvíz eladható palackozott formában, a nyersanyagok hatalmas volumenben is szállíthatóak, a termőföld megszerzhető, kisajátítható, a levegő hőmérséklete pedig beltérekben – és lassan kint is – megváltoztatható. Elfogadtuk, hogy mindezek a javak adottak számunkra, akkor is, amikor 5 milliárdan éltünk a Földön, és ma is, amikor 8 milliárdan. A több ember azonban nagyobb életteret és nagyobb fogyasztást eredményezett, a nagyobb rendszerek nagyobb energiaigényt jelentenek, a társadalmi igények pedig a világon mindenütt magasabb életszínvonalat követelnek. A jobb életszínvonal kielégítése a jelenlegi közgazdasági elméletek szerint együtt jár a minél jobb gazdasági teljesítménnyel, amely munkahelyeket teremt, és képes magasabb minőséget biztosítani a nagy ellátórendszerek tekintetében. Mindezek nem jelentenék a környezet minőségének leromlását, amennyiben a döntéshozók a folyamatos, csak a profitot előtérbe helyező gazdasági növekedés helyett egy, az ökológiai egyenségekkel összhangban történő fejlődésben gondolkodnának, de ezt nem teszik.

A környezetvédelem és a környezeti javak elosztása speciális formája a konfliktusok felmerülésének és rendezésének. A diplomáciában vagy tárgyalásos megoldást feltételező ügyekben nem tűnik hard területnek, ugyanis általában nem akut, létfontosságú beavatkozást igényel a szembenállás rendezése. A szennyezés,

illetve tartós leromlás vagy volumencsökkenés megelőzésében, esetleg egy káros vagy annak vélt beruházás kapcsán is megoldás lehetne a tárgyalásos forma, amely minden érintett számára előnyös. Lehetőség van alternatív megoldások kidolgozására, másik helyszín keresésére vagy olyan egyeztetésre, amely során meg lehet győződni a beruházás biztonságos voltáról. Amennyiben a beruházó és a politikai döntéshozó nyitott, a felmerült kérdéseket, aggályokat *konszenzusos* úton rendezni lehet. Ebben az esetben az adott beruházás technológiáját, vagy lehetséges kibocsátási határértékét megváltoztatják, esetleg döntés születik annak más helyszínre telepítéséből.

Van azonban egy másik eshetőség is, amely számos alkalommal megtörtént és megtörténik az ilyen jellegű ügyek kapcsán, azaz az egyik fél nem tájékoztatja megfelelően az érintetteket, a környezeti változást eredményező beruházásról nem ad megfelelő információt, esetleg egyoldalúan cselekszik, egyoldalúan használja fel az erőforrásokat, lecsökkenti azok volumenét, vagy teljesen kimeríti azokat. Ilyen esetekben is számos megoldási lehetőség áll az érintettek rendelkezésére, de már nem a békés rendezés jegyében.

Ez az ún. *konfrontatív* lehetőség, amely során a tiltakozás számos formáját választhatják az aláírásgyűjtéstől a demonstráción át egészen az erőszakosabb lépésekig, mint az útlezárások vagy a rongálás. Demokratikus politikai berendezkedésű államok esetében – néhány kivétellel – általában lehetőség van országos és helyi népszavazásokat is kezdeményezni, ami – még ha a helyi referendum véleménynyilvánító jellegű is – egyértelművé teszi a helyiek véleményét egy adott kérdésben, még abban az esetben is, ha az adott népszavazás érvénytelen volt. Fontos megjegyezni, hogy jogi procedúra nélkül is lehet politikai nyomást gyakorolni az engedélyező hatóságokra vagy a kormányzatra/önkormányzatra akár közvetlenül, a közösségi médián, akár a hagyományos médián keresztül. A leggyakoribb tiltakozási forma, amikor jogi útra terelnek egy ügyet, legyen szó országok közötti nézeteltérésekről vagy lokális ügyekről.

Tágabb értelemben minden, közvetlenül a természeti környezetet vagy a környezeti fenntarthatóságot érintő, a környezet megváltoztatására irányuló vagy környezeti értéket kisajátító, azt piacósítani szándékozó ügyet *környezeti* ügynek nevezzük. Mint ilyen, hatással van a társadalomra is, hiszen az egészséges környezet kialakítása, megtartása, védelme mindenki felelőssége. Kimondhatjuk tehát, minden környezeti érdek társadalmi érdek is egyaránt. Miért nem egyértelmű ez mégis minden ember számára?

Az ökológiai egyensúly megbomlása, a környezetszennyezés és természetrombolás merőben újszerű konfliktusok kialakulásával jártak. A modernizációs törekvések az igények felértékelődésével és mesterséges előállításával legtöbb esetben a környezeti érdekek rovására érvényesülhetnek. Jelenleg a gazdasági növekedés és a környezeti fenntarthatóság között fennálló, egymást kölcsönösen kizáró

társadalmi igények, partikuláris érdekhierarchiák és értékválasztások szükségszerű ütközésének vagyunk tanúi. A környezeti érdek bonyolult, speciális jelenség, hiszen olyan közjóság, melynek megvédése mindenkinek az érdeke, de senkinek sem kifejezett célja. A környezeti érdek a különböző szereplők környezettel kapcsolatos attitűdjén keresztül artikulálódik. A szerepek is adottak: van beruházó, szennyező, közvetlen kárvallott, hatóság, nem kárvallott, de érintett helyi lakosság, civil szervezetek, helyi politika. A helyzetet bonyolítja, hogy helyi környezeti ügyek esetében a szerepek egymást is fedik, ezért nem ritka az sem, hogy egy szereplő önmagával is érdekkonfliktusba kerül egy adott eset kapcsán, hiszen tudja/érzi, mi lenne a helyes cselekvés, azonban a politikai-gazdasági érdekek felülírják az etikus magatartást.²⁰

Új klímaháború

Michael E. Mann munkái a zászlóshajói annak a törekvésnek, miszerint a fosszilis tüzelőanyagok használatának csökkentése, illetve kivonása már nem elegendő lépés a klímaváltozás hatásainak mérséklése kapcsán. A szerző úgy véli, elkezdődött egy *új klímaháború*, amely sikerének alapvető feltétele a rendszerszintű változás és a sürgető politikai megoldások megléte.²¹ Sokakkal együtt azt állítja, hogy az üzleti és politikai aktorok az elmúlt évtizedeket elsősorban azzal töltötték, hogy tagadták a jelenség létét, és elterelték a figyelmet a szükséges változásokról, ezáltal erősítve a klímaszkeptikusok hangját.²² Ezzel párhuzamosan pedig áttelelték a probléma megoldásának a lehetőségét az egyénre. Azaz hangsúlyozták az egyén és a fenntarthatatlan fogyasztási modellek felelősségét, miközben maguk szinte semmit, vagy nagyon csekély hatékonyságú lépéseket tettek a változások irányába. Elsősorban zöldrefestettek (greenwashing), illetve dekarbonizációs, klímavédelmi, vagy fenntarthatósági stratégiákat és protokollokat alkottak, amelyeket azután végül nem tartottak be. Ezzel együtt erősítették azt a közvélekedést, hogy késő bármit is tenni, az emberiség sorsa megpecsételődött, a további környezet- és klímavédelmi akciók lassítják és tönkreteszik a gazdaságot.

Ez a narratíva a nyugati, elsősorban a hagyományos gazdaságpolitikai utat követő és populista politikusok retorikájában úgy csapódott le, hogy amíg Kína és a feltörekvő gazdaságok csak akkor hajlandók költeni zöld célokra, ha a környezetrombolás és -szennyezés a gazdasági növekedésüket veszélyezteteti, addig a nyugati országok a globális szerepvállalásuk jegyében önkéntesen lassítják

²⁰ TÓTH I. 2002.

²¹ MANN 2021.

²² SZIEBIG – TÓTH 2022.

a gazdaságaikat, és feláldozzák a bővülést a zöldítés oltárán. Ez lehetőséget ad a „halogatás” taktikájára, amely azt sugallja, létezik már technológia a fosszilis energia kiváltására, csupán finomítani és tökéletesíteni kell. Ez nem csupán a cselekvés fontosságát odázza el, de azt az illúziót kelti, hogy minden rendben lesz.

A változás útjára való rátérést és így a klímaváltozás elleni harcot az egyének témával kapcsolatos percepciói tovább nehezíthetik. Ugyanis a társadalom, vagy annak csoportjai hajlamosak izolálni vagy akár kizárni – vagy ezen következményekkel fenyegetni – azokat a tagokat, akik nem értenek egyet a közösség nézeteivel. Ennek eredményeképpen a közösség tagjait az elszigeteltségtől való félelem fogja vezérelni megnyilvánulásaikban és véleményükben, így, ha nem értenek egyet a vélt többségi véleménnyel, akkor inkább elhallgatják saját nézeteiket, mintsem kifejezzék azokat. Ezt a jelenséget az 1970-es években Elisabeth Noelle-Neumann német politológus azonosította, aki a hallgatás spiráljának (*spiral of silence*) nevezte el. Az elmélet szerint a (tömeg)média fontos szerepet játszik a közösségben uralkodó vélemény kialakulásában és érzékelésében, ami a csoport tagjainak hamis benyomást kelthet a környezetükben élők többségének nézeteiről, így pedig a pluralisztikus ignorancia²³ jelenségéhez vezet.²⁴

Ebből következik, hogy amennyiben a politikai vezetőink vagy a közösségi média népszerű véleményvezérei elbagatellizálják a környezetvédelmi ügyeket, az sokakban keltheti azt a képzetet, hogy ezek a témák valóban kevésbé fontosak a társadalom többsége számára is. Így, amikor például Donald Trump, az Amerikai Egyesült Államok elnöke nagy médianyilvánosság mellett bejelenti, majd rendeletben rögzíti, hogy az USA kilép az éghajlatváltozásról szóló Párizsi Megállapodásból, akkor a közügyeket figyelemmel kísérő, a közvélemény változásait lekövetni igyekvő állampolgárok úgy érezhetik, hogy ez az elnöki döntés a környezetükben élők többségének véleményét tükrözi. Ezért, ha mindennapjaik során szóba elegyednek másokkal, akkor nagyobb valószínűséggel igyekeznek kerülni a klímavédelem témáját, vagy ha ez nem sikerül, akkor a vélt többségi véleményhez idomuló álláspontot képviselni, ezzel elhallgatva saját, esetlegesen ellentétes véleményüket, aggályaikat vagy félelmeiket. Mindez könnyen szorongásos tünetek megjelenését eredményezheti, és ez az érzés – akár mélyen elnyomva – egészen addig fel sem tud oldódni, amíg az illető nem találkozik a hozzá hasonló módon szorongó, vagy kétségbeesett és bizonytalan társakkal, akikkel meg és ki tudja beszélni az érzéseit.

Azt, hogy a klímaszorongással kapcsolatos jelenség valóban létezik, több kutatás is alátámasztja. A Pennsylvania State University kutatói két vizsgálatot

²³ Az a jelenség, amikor az egyének tévesen ítélik meg a körülöttük élők véleményét, és úgy vélik, hogy mindenki mással ellentétes állásponton vannak.

²⁴ NOELLE-NEUMANN 1974.

folytattak le, melyek alapján megállapították, hogy azok az egyének, akik tisztában vannak a környezetükben élők éghajlatváltozással kapcsolatos aggodalmaival, nagyobb valószínűséggel beszélnek róla. Másrészt azok, akik tévesen azt feltételezik, hogy másként gondolkodó hallgatóság veszi őket körül, hajlamosak hallgatni, attól tartva, hogy kevésbé kompetensnek tűnnek. Azonban, ha a szervezők olyan információkat adtak át a résztvevőknek, amelyek alapján a vizsgálati alanyok úgy érezhették, az emberek többségét valóban érdekli az éghajlatváltozás és hasonló a véleményük, azt az eredményt kapták, hogy a résztvevők nagyobb valószínűséggel szólalnak fel, hiszen érzékelik a nézeteikre való nyitottságot.²⁵

Egy másik, 2024-ben, 125 országban, közel 130.000 fő bevonásával elvégzett kutatás eredményei azt mutatták, hogy a környezeti kihívások elleni küzdelemnek széleskörű globális támogatottsága van a társadalomban. A kutatásban részt vevő válaszadók 69%-a hajlandó lenne jövedelmének 1%-át az éghajlatváltozás elleni küzdelemre fordítani, további 86% pedig helyesli a környezeti károk megfékezésére irányuló társadalmi erőfeszítéseket, és úgy véli, hogy az embereknek többet kellene tenniük az éghajlatváltozás mérsékléséért. A válaszadók 89%-a ráadásul nagyobb és eredményesebb politikai fellépést követelt az klímavédelem érdekében. Természetesen az éghajlatváltozás következményeinek jobban kitett országok lakói nagyobb hajlandóságot mutattak a klímaváltozás elleni küzdelem támogatására. Mindezek ellenére az emberek rendszeresen alábecsülik mások tenni akarását, és úgy vélik, hogy sokkal kevesebben támogatják a klímapolitikai intézkedéseket, mint ahányan ténylegesen az ügy mellé állnának, ami így megágyaz a korábban említett pluralisztikus ignoranciának, ami a többség csendben maradásához és tétlenséghez vezet.²⁶

Láthatjuk tehát, hogy a környezeti kihívásokkal szembeni küzdelem a világ minden pontján fontos szerepet tölt be az egyéni vélemények szintjén, azonban sok esetben ezek a vélemények a tévesen érzékelt közvélekedés miatt nem tudnak kapcsolódni, emiatt egyre jobban a felszín alatt maradnak. De ez miért is probléma? Ha az emberek jelentős része inkább elhallgatja véleményét, attól tartva, hogy az szembemegy a társadalmi többség akaratával, és annak felvállalása esetén kiközösíthetik, az a hallgatás önfenntartó, egyre mélyülő spiráljához vezethet. Amennyiben az egyének hallgatnak az éghajlatváltozással vagy más környezeti problémákkal kapcsolatos aggodalmaikról, mert úgy érzékelik, mások sem beszélnek róluk, akkor elveszhet a közös felhajtóerő, amely összekötné ezeket az egyéni véleményeket, és képes lenne nyomást gyakorolni a politikai döntéshozókra.

²⁵ GEIGER – SWIM 2016.

²⁶ ANDRE et al. 2024.

Összeomlás és kihalás

A fajok eltűnése, kihalása természetes jelenség az élővilágban, mára azonban a természetes kihalás üteménél sokkal nagyobb számú, évente mintegy 5–20.000 közötti faj tűnik el. A tendencia alapján megállapítható, hogy az összes faj mintegy tíz százalékat fenyegeti a teljes kihalás.²⁷ Ezáltal az ökoszisztéma, amelynek az ember is szerves része, olyan alapvető károsodást szenved el, amely az emberi létfeltételeket is veszélyeztetheti, elég csak a méhpusztulásra gondolni. Nem véletlen tehát, hogy már az 1992-ben, Rio de Janeiróban tartott ENSZ fenntartható fejlődés világkonferencia²⁸ is hangsúlyozta, a globális kihívások között is kiemelkedő fontosságú a biodiverzitás védelme. A fajok populációinak drasztikus csökkenése, a kihalófélben lévő és veszélyeztetett fajok jelentős növekedése, az élőhelyek pusztulása és minőségének leromlása felborítja az ökológiai egyensúlyt, és csökkenti az ökoszisztémák ellenálló képességét a változásokkal szemben.

Megint az adaptáció témakörére bukkanunk, ugyanis az alkalmazkodás vált a kétezres évek jelszavává és a cselekvés dimenziójának fő céljává. Ez tehát a második nagy megközelítés lényege. Egyéni és kollektív cselekvésre van szükség, amelyben a felelősséget minden érintett szereplő elismeri és felismeri. A ke-retrendszert a politika és a gazdaság közösen teremti meg egy, a mainál sokkal fenntarthatóbb életvitelre. Részen az ellátó és támogató szolgáltatások (energia, víz, közlekedés, ipari és mezőgazdasági eljárások, használt szerek stb.) kapcsán biztosított alternatíva, ami lehet ösztönző és korlátozó egyszerre, részben pedig az egyéni döntési szabadság fenntartása, vagy éppen annak szabályozása hozhat létre egy tisztább, zöldebb, fenntarthatóbb jövőt. Ebben a gondolkodásban nincs helye a pazarlásnak és túlfogyasztásnak, az egyszer használatos anyagoknak, a masszív szennyezésnek, az egészségtelen, emberi egészségre káros összetevők használatának. És nincs helye a fosszilis energiahordozóknak sem, ezáltal drasztikusan csökkentve az emissziót.

A természeti erőforrások korlátozott mennyiségben vannak jelen a Földön, ez már az 1970-es években nyilvánvalóvá vált. A szénhidrogének, mint a kőolaj és földgáz, az ásványi anyagok és ritkaföldfémek, a különböző ércek, az édesvízkészletek és a termőtalaj véges mennyiségben áll rendelkezésünkre. Nem kétséges, hogy a gazdasági növekedés és a fogyasztás növekedése egyre nagyobb nyomást gyakorol a természeti erőforrásokra. A kőolaj még mindig stratégiai erőforrás, de a modern technika eszközeihez (infokommunikációs eszközök, autó- és akkumulátorgyártás, megújuló energia stb.) ritkaföldfémek kellenek.

²⁷ ANDRE et al. 2024.

²⁸ Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága 1992.

Az erdőirtás nemcsak a biodiverzitást csökkenti, és hozzájárul a klímaváltozáshoz, hiszen a fák szén-dioxidot nyelnek el, hanem a talajeróziót is fokozza. A túlzott és gazdaságtalan vízkivétel és vízhasználat aszályokhoz, kiszáradáshoz és az ökoszisztémák károsodásához vezethet, ráadásul már most is közel 2,5–3 milliárd ember nem jut tiszta édesvízhez a lakóhelyén.²⁹ A termőtalaj kimerülése és végleges leromlása veszélyezteti az élelmiszerbiztonságot. Nem is beszélve a masszív szennyezés problémaköréről.

A levegő a fejlődő világ nagyvárosaiban súlyosan, a fejlett világban is erősen szennyezett, a termőtalaj, valamint a folyók, tavak, felszín alatti vizek tele vannak különböző vegyi anyagokkal, műanyagokkal és nehézfémekkel. A közlekedés okozta károsanyag-kibocsátás, az ipari tevékenység, a mezőgazdaság (műtrágyák, növényvédő szerek, rovarölők), a hulladékkezelés hiányosságai mind hozzájárulnak a szennyezéshez, veszélyeztetve az emberi egészséget, és elősegítve súlyos betegségek kialakulását. Látható tehát, hogy megint az összefüggések sűrű erdejében vagyunk, és még szót sem ejtettünk arról, ki és milyen formában birtokolja az említett természeti kincseket.

Ráadásul, csökkenő ütemben ugyan, de még mindig növekszik a Föld népessége. A növekedés rendkívül egyenlőtlen, mert míg Európában a népességszám szinte stagnál, addig szerte Afrikában, de elsősorban a szubszaharai térségben elképesztő robbanásnak vagyunk a szemtanúi. A túlnépesedés és túlfogyasztás kapcsolatban állnak egymással. A Föld népességének folyamatos növekedése és az egy főre jutó erőforrás-felhasználás mértéke, különösen a fejlett országokban növekszik. Azaz a fejlett világ fogyaszt, az ökológiai lábnyoma hatalmas, míg a nyomorba és kilátástalanságba születnek százmilliók a fejlődő térségekben. A növekvő népesség egyre nagyobb igényt támaszt az erőforrásokra, ami fokozza a környezeti terhelést minden területen (energiafelhasználás, élelmiszertermelés, hulladéktermelés). Ez a két jelenség, még ha nincsenek is szimbiózisban egymással, tovább gyorsítja a többi ökológiai válságjelenséget. A túlnépesedés veszélyeire hívják fel a figyelmet Thomas Malthus (1766–1834) brit közgazdász, gondolkodó modernkori követői, a neo-malthusiánusok. Úgy vélik, hogy a népesség gyors növekedése kimeríti a természeti erőforrásokat, és emellett súlyos környezeti problémákat okoz, beleértve a klímaváltozást, a természetrombolást és az élőhelyek pusztulását. Azt állítják, hogy a népesség növekedése exponenciális, míg az erőforrások növekedése lineáris vagy korlátozott.³⁰ Emiatt a népesség előbb-utóbb meghaladja a Föld eltartóképeségét. Ez az eltartóképeség erősen korlátozott és minden egyes évben egyre korábbi időpontra húzódik az ún. *túllövési pont*, ami után már a jövő generációk erőforrásait éljük fel. A Global Footprint Network

²⁹ GLIED 2020.

³⁰ EHRLICH – EHRLICH 1968.

minden évben kiszámolja, hogy mennyi az emberiség átlagfogyasztása és a Föld átlagos eltartóképessége, valamint megállapítja a globális túlfogyasztás napját.³¹ Magyarország 2025-ben már június 2-án elhasználta az erőforrásokat, amelyeket a Föld egy év alatt képes újratermelni. Június 3. után már a gyermekeink és unokáink Magyarországot éljük fel.

A túlnépesedés fokozza a versenyt a szűkös erőforrásokért, ami társadalmi feszültségekhez, erőszakhoz és tartós szegénységhez vezethet.³² Úgy vélik, és emiatt sürgetik, hogy a kormányok és nemzetközi szervezetek vezessenek be olyan minél előbb szigorú népességszabályozási intézkedéseket, mint a családtervezés és a fogamzásgátlás hozzáférhetősége, ugyanis ezek elengedhetetlenek a fenntartható jövő biztosításához. Hangsúlyozzák, hogy a technológiai fejlődés önmagában nem oldja meg a túlnépesedés és az erőforrás-hiány problémáját, ha a népesség továbbra is korlátlanul növekszik. A malthusi elveket követőket kritizálók gyakran azzal érvelnek, hogy a technológiai fejlődés és az emberi innováció képes leküzdeni az erőforrás-szűkösséget, és hogy a szegénység és az egyenlőtlenség sokkal jelentősebb problémák, mint a népesség önmagában. Emellett megjegyzik, hogy a népességszabályozási politikák etikai aggályokat vethetnek fel, és aránytalanul érinthetik a szegényebb és marginalizáltabb közösségeket.

Végszó és kihalás

Szót kell ejtenünk azokról a forgatókönyvekről is, amelyek az összeomlással igen, de az alkalmazkodásra való képesség kialakulásával nem számolnak. Ezek az előrejelzések úgy vélik, hogy hasonlóan egyes fajokhoz, az emberiség is meg fog semmisülni, de most nem aszteroida becsapódás és a fotoszintézis leállása miatt történik meg a kihalás, hanem az életfeltételek megszűnése miatt. A klimatológusok, ökológusok, biológusok, epidemilógusok, történészek, régészek, fizikusok évtizedek óta újabb és újabb elméletekkel állnak elő annak kapcsán, meddig tart az élet a bolygónkon, és ha egyszer majd véget ér, mi okozza az emberiség eltűnését. A történelem során nem egyszer esett vissza drasztikusan a népességszám, egyes kutatók azt állítják, hogy többször került a kihalás szélére az emberiség. Az okok megfejtésében nagy a bizonytalanság. Egyesek egyre pusztítóbb, globális járványokra, mások gombákra, megint mások az éghajlati és környezeti tényezők radikális megváltozására gondolnak. A hatvanas évek „slágertémája” az atomháború volt, a hetvenes évekről a túlnépesedést tartják sokan a fegyver ravaszának, a kilencvenes évektől pedig a klímaváltozás és a

³¹ EARTH OVERSHOOT DAY.

³² HOMER-DIXON 1994.

természeti erőforrások felélése az a jelenség, amelyek az elméletek szerint az élet megszűnését okozhatják. Henry Gee evolúciobiológus egyenesen azt állítja egy 2021-ben megjelent könyvében, hogy az emberiség már a 20. század közepe óta kihalásra ítélt faj, csupán késleltetve történik meg a pusztulása (kihalási adósság), amíg kiirtja az élőhelyeket.³³

De nem ez lesz a végzetes folyamat, hanem a 21. század közepétől lassabb, majd egyre gyorsabb ütemű népességfogyás. Ugyanakkor, amire ez bekövetkezik, az élőhelyek leromlása visszafordíthatatlanul megtörtént. Hasonló véleményen van Elizabeth Kolbert, aki a biodiverzitás válságára vezeti vissza a kihalást.³⁴ Az amerikai író Pulitzer-díjas könyvében azt állítja, hogy egy hatodik tömeges kihalási esemény zajlik éppen, de ezt az emberi tevékenység okozza: az erdőirtás, a természetes élőhelyek szisztematikus kipusztítása, a tengerek és óceánok melegedése és savasodása, az ökológiai láncolatok teljes szétzilálása és a fajok tömeges kihalása.

Végezetül létezik egy hipotetikus magyarázat is, amely választ nyújthat civilizációk összeomlására és eltűnésére. Ez az ún. Nagy Szűrő (Great Filter) elmélete.³⁵ E szerint a civilizációk történetében van egy katasztrofális esemény, amely szinte minden közösséget elpusztít, mielőtt az elérhetné a technológiai fejlettség egy bizonyos szintjét. Ha a szűrő a jövőben van, akkor a földi civilizáció is veszélyben lehet. Amennyiben a klímaváltozás egy olyan szűrő, amelyen a legtöbb civilizáció nem jut át, akkor az emberiség küzdelme a klímaváltozással nem csupán a Föld jövőjéről szól, hanem egy univerzális kihívás leküzdéséről is. Lehetséges, hogy a klímaváltozás csak egyike azoknak a jövőbeli szűrőknek, amelyekkel egy civilizációnak szembe kell néznie. Ha nem sikerül megbirkózni vele, az azt jelezheti, hogy a Nagy Szűrő még előttünk áll. Az is elképzelhető, hogy a Nagy Szűrő valami teljesen más, például egy atomháború, egy járvány vagy valamilyen ismeretlen kozmikus esemény. Ebben az esetben a klímaváltozás egy súlyos, de potenciálisan leküzdhető kihívás. Mindenesetre ez egy spekulatív játék a jövőnk kapcsán, amely, még ha kihívásokkal is teli, be fog következni. Az összeomlás talán még elkerülhető, az alkalmazkodásra való felkészülés biztosan nem.

³³ GEE 2021.

³⁴ KOLBERT 2014.

³⁵ JIANG et al. 2023.

Rövidítések

- ANDRE et al. 2024
ANDRE, Peter – BONEVA, Teodora – CHOPRA, Felix – FALK, Armin: Globally representative evidence on the actual and perceived support for climate action. *Nature Climate Change* 14. (2024:3) 253–259.
- AZ ENSZ KÖRNYEZET ÉS FEJLŐDÉS KONFERENCIÁJÁNAK MAGYAR NEMZETI BIZOTTSÁGA 1992
Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága (1992): Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezet és Fejlődés Konferenciája: Tények és Adatok, Budapest, 1992. https://real.mtak.hu/65984/1/1992Rioi_konferencia_1992_u.pdf (Letöltve: 2025.05.03.)
- BENDELL – READ 2021
BENDELL, Jem – READ, Rupert: Deep Adaptation: Navigating the Realities of Climate Chaos. Cambridge, 2021.
- BROWN 1974
BROWN, Lester R.: In the Human Interest: A Strategy to Stabilize World Population. New York, 1974.
- CARSON 1962
CARSON, Rachel: Silent Spring. Boston, 1962.
- CLIMATE TRANSPARENCY REPORT: CHINA
CLIMATE TRANSPARENCY REPORT: China. www.climate-transparency.org (Letöltve: 2025.04.11)
- CLUB OF ROME 1972
CLUB OF ROME (MEADOWS, Dennis – MEADOWS, Donatella): The Limits to Growth. New York, 1972.
- CSÁNYI – KISS 2022
CSÁNYI Gergely – KISS Kata Dóra: Klímaszorongás vagy ökoaggodalom? Egy radikális ökopszichológia felé. *Fordulat* 31. (2022) 151–181.
- DIAMOND 2005
DIAMOND, Jared: Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed. New York, 2005.
- EARTH OVERSHOOT DAY
EARTH OVERSHOOT DAY. <https://overshoot.footprintnetwork.org/newsroom/country-overshoot-days/> (Letöltve: 2025.04.11)
- EHRlich – EHRlich 1968
EHRlich, Paul R. – EHRlich, Anne Howland: The Population Bomb. New York, 1968.
- FLANNERY 2021
FLANNERY, Tim: The Weather Makers: How Man Is Changing the Climate and What It Means for Life on Earth. New York, 2001.
- FÜLÖP 2018
FÜLÖP Sándor: Környezetjog – Környezeti konfliktusok. Budapest, 2018.
- GEE 2021
GEE, Henry: A (Very) Short History of Life on Earth: 4.6 Billion Years in 12 Pithy Chapters. New York, 2021.
- GEIGER – SWIM 2016
GEIGER, Nathaniel – SWIM, Janet K.: Climate of silence: Pluralistic ignorance as a barrier to climate change discussion. *Journal of Environmental Psychology* 47. (2016) 79–90.
- GLIED 2020
GLIED, Viktor: Emerging water issues in the 21st century. In: Water Stress – Emerging Challenges of Global Water Scarcity. Ed. Kacziba, Péter – Glied, Viktor. Pécs, 2020. 10–32.
- GLIED 2023
GLIED Viktor: Környezeti konfliktusok, társadalmi válaszok. In: Környezeti kérdések – közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv. Szerk. Farkas Judit. Budapest, 2023. 98–113.

- GLIED – PÁNOVICS 2022 GLIED Viktor – PÁNOVICS Attila: Fenntartható fejlődés és környezetpolitika a 21. században. Pécs, 2022.
- GLIED 2023 GLIED Viktor: Környezeti konfliktusok, társadalmi válaszok. In: Környezeti kérdések – közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv. Szerk. Farkas Judit. Budapest, 2023. 98–113.
- HOMER-DIXON 1994 HOMER-DIXON, Thomas F.: Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases. *International Security* 19. (1994:1) 5–40.
- IPCC 2021 IPCC Sixth Assessment Report (AR6) – 2021–2023. IPCC 2021 AR6 – Working Group I Report: The Physical Science Basis – <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/> (Letöltve: 2025.04.11.)
- JIANG et al. 2023 JIANG, Jonathan H. – ROSEN, Philip E. – LU, Kelly – FAHY, Kristen A. – OBACZ, Piotr: Avoiding the “Great Filter”: Extraterrestrial Life and Humanity’s Future in the Universe. *Journal of Humanities and Social Sciences* 6. (2023:2) 59–66.
- JORDÁN 2023 JORDÁN Ferenc: Az ember vége, a természet esélye. Helyünk a földi ökoszisztémában. Budapest, 2023.
- KACZIBA 2017 KACZIBA, Péter: A békeépítés elméleti és kivitelezési vázlata. *Hadtudományi Szemle* 10. (2017:2) 105–125.
- KOLBERT 2014 KOLBERT, Elizabeth: The Sixth Extinction: An Unnatural History. New York, 2014.
- LORENZ 1973 LORENZ, Konrad: Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit. München, 1973.
- MANN 2021 MANN, Michael E.: The New Climate War – The Fight to Take Back Our Planet. Scribe Publications, Melbourne – London, 2021.
- NAESS 2000 NAESS, Arne: A mélyökológiai mozgalom; Az ökológiától az ökozófiáig. In: Természet és szabadság. Szerk. Lányi András. Budapest, 2000. 80–101.
- NOELLE-NEUMANN 1974 NOELLE-NEUMANN, Elisabeth: The spiral of silence: a theory of public opinion. *Journal of Communication* 24. (1974:2) 43–51.
- ROBINSON 2024 ROBINSON, Kim Stanley: A Jövő Minisztériuma. Budapest, 2024.
- SERVIGNE – STEVENS 2025 SERVIGNE, Pablo – STEVENS, Raphaël: Úton az összeomlás felé – Kézikönyv egy átalakuló világhoz. Budapest, 2025.
- SZIEBIG – TÓTH 2022 SZIEBIG Orsolya Johanna – TÓTH Zoltán Balázs: A klímaváltozás elleni globális küzdelem dimenziói. In: A klímaváltozás hatásai-ból eredő kihívások. Válogatott tanulmányok a globális éghajlat-változás jogi, politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásairól. Szerk. Sziebig Orsolya Johanna – Tóth Zoltán Balázs. Budapest – Pécs, 2022. 11–28.
- TÓTH I. 2002 TÓTH I. János: A tiszai ciánszennyezés. Rendszerszemléletű elemzés. Szeged, 2002.
- VAN WESTEN – KLIPHUIS – DIJKSTRA 2024 VAN WESTEN, René M. – KLIPHUIS, Michael – DIJKSTRA, Henk A.: Physics-based early warning signal shows that AMOC is on tipping course. *Science Advances* 10. (2024:6) 1–11.

WESTING 1986

WESTING, Arthur H.: Environmental Factors in Strategic Policy and Action: an Overview. In: Global Resource and International Conflict. Environmental Factors in Strategic Policy and Action. Ed. Westing, Arthur H. Oxford, 1986. 3–20.

Happ Zsuzsa

Kötődés, stressz és megküzdés a párkapcsolatban*

Adult Attachment, Stress and Coping in Intimate Relationships

As inherently social beings, humans have a fundamental need to form and maintain close connections with others. Throughout our lives, our most significant relationships first bind us to our family of origin, and later to our romantic partners, spouses, and children. These close relationships involve significant others who are part of our everyday lives, as they are present during both major life events and everyday hassles. Patterns of relating to others are based on previous interpersonal experiences and continuously interact with the relational patterns of others in a circular, reciprocal process. These interactions influence how we perceive and evaluate events together, and how we mobilize both individual and shared resources to cope with challenges.

In romantic relationships, stressors may arise from both individual life circumstances and situations affecting the couple as a unit. Coping with stress together is in the interest of both partners, as it impacts their own well-being, the well-being of their partner, and the quality of the relationship. Chronic stress poses a threat not only to the individuals' mental and physical health, but also to the stability of their relationship. Successful dyadic coping can strengthen the partners' bond and increase their resilience to future stressors. The way stress is perceived within the relationship, as well as the effectiveness of dyadic coping may be influenced by each partner's attachment patterns and also by the partner's behaviors shaped by their own relational templates.

Keywords: intimate relationships, adult attachment, dyadic stress, dyadic coping

* A tanulmány szövege nagyrészt megegyezik A felnőtt kötődés kapcsolata a diádikus stresszel, a páros megküzdéssel és a párkapcsolatról való vélekedéssel diádikus értelmezésben című doktori értekezés egyes részeivel, amely a szerző saját munkája.

1. Stressz és megküzdés

1.1. Stressz

Selye János megfogalmazásában *„A stressz a szervezet nem specifikus reakciója minden olyan ingerre, amely kibillentíti eredeti egyensúlyi állapotából, alkalmazkodásra kényszeríti.”*¹ A stresszreakciót kiváltó inger és maga a reakció is tehát sokféle lehet. Megkülönböztetünk eustresszt és distresszt: az előbbi olyan folyamatot jelöl, amikor az inger a belső erőforrásai mozgósítására készíti a személyt, aki ezáltal képessé válik a sikeres alkalmazkodásra. A distressz a stressz károsnak tekinthető típusa, amely olyan hatásokra adott reakció, amelyekre a személy nem tud megfelelően reagálni és megküzdni a kihívásokkal. Ez fizikai tünetekkel is járhat, mint például izomfeszülés, emelkedett pulzus, fejfájás, és a kognitív képességeket is befolyásolhatja, például a koncentrálóképeség gyengülhet.² A Yerkes-Dodson törvény³ értelmében a distressz fokozódásával járó arousal szint növekedés egy bizonyos pontig javítja a teljesítményt, az optimális szint feletti arousal viszont már rontja azt.

A krónikus stressz tartósan, hosszú ideig fennálló pszichés és fizikai megterhelést jelent, amely a szervezetre gyakorolt tartós hatások miatt az immunrendszer védekezőképességét is negatívan befolyásolja.⁴ Az általános adaptációs szindróma (GAS – General Adaptation Syndrome)⁵ három szakaszra bontja a stresszreakció folyamatát: az első szakaszban a szervezet alkalmazkodik a megváltozott igénybevételhez, a második szakaszban hozzászokik, vagyis időlegesen rezisztenssé válik bizonyos ingerekkel szemben, míg végül a harmadik szakaszban kimerülnek az erőforrásai.

1.2. Megküzdés

A megküzdésre leggyakrabban alkalmazott definíció Lazarustól származik, miszerint: *„megküzdésnek tekinthető minden olyan kognitív vagy viselkedési erőfeszítés, amellyel az egyén azokat a külső vagy belső hatásokat próbálja kezelni, amelyeket úgy értekel, hogy azok felülmúlják vagy felemésztenek aktuális személyes forrásait.”*⁶

¹ SELYE 1976. 25.

² SELYE 1976.

³ YERKES – DODSON 1908; CZIGLER 2005.

⁴ SELYE 1976.

⁵ SELYE 1964.

⁶ LAZARUS 1966. 76.

A megküzdést környezeti, személyes és szituációs tényezők egyaránt befolyásolják. Lazarus modellje⁷ szerint a stresszor észlelését követő elsődleges értékelés a helyzet jelentőségére fókuszál, a másodlagos értékelési folyamat pedig a mozgósítható erőforrásokat összegzi. A kognitív tranzakcionista modell a megküzdési stratégiák két csoportját különbözteti meg, az adott stratégia fókuszának függvényében: a problémafókuszú stratégiák a helyzetek és interakciók megváltoztatását veszik célba, csökkentve vagy minimalizálva hatásukat, az érzelemfókuszú megküzdés pedig a pszichés alkalmazkodást segíti elő az érzelmek közvetett szabályozásán keresztül, a helyzet és az interakciók megváltoztatása nélkül vagy azt kiegészítve. Az elmélet egyik fontos tétele, hogy a megküzdési stratégiák adaptivitása csakis a helyzet függvényében értelmezhető.⁸ Különösen adaptívvá válhat az érzelemfókuszú megküzdés olyan élethelyzetekben, amikor a helyzet megváltoztatására nincs lehetőség, például egy krónikus betegség vagy valamilyen veszteségélmény esetén.

2. A diádikus stressz és a diádikus megküzdés

2.1. A diádikus stressz

Bodenmann és munkatársai szerint Európában a házasságok felbomlásának egyik legfőbb oka a mindennapi stressz és az azzal való megküzdés.⁹ Diádikus (vagyis két ember kapcsolatát érintő) stresszt okoznak az olyan stresszteli események, amelyek közvetlenül vagy közvetve mindkét felet érintik, és megküzdéses erőfeszítésekre készítetik őket.¹⁰ A diádikus stressz három jellemzője:

1. direkt vagy indirekt érintettség: (a.) direkt, ha a stressz a kapcsolatból származik vagy olyan helyzetből, amely mindkét felet érinti vagy (b.) indirekt, ha az egyik fél él meg stresszt, amely a kapcsolatban is megjelenik általa, és közvetve a másik fél is érintetté válik;
2. a stressz forrása: a kapcsolatból vagy a kapcsolaton kívüli eseményekből származik;
3. időbeliség: egyidejűleg vagy egymástól eltérő időben érinti a feleket.¹¹

A külső forrásból származó magas szintű stressz több kutatás eredménye szerint

⁷ LAZARUS 1966.

⁸ LAZARUS – FOLKMAN 1984.

⁹ BODENMANN et al. 2007.

¹⁰ BODENMANN 1995; BODENMANN 1997a.

¹¹ BODENMANN 1995.

együttjár az alacsonyabb párkapcsolati elégedettséggel, továbbá a mindennapi extradiádikus (a párkapcsolaton kívüli forrásból eredő) stressz hatással van a partnerek egyéni fizikai és pszichés jóllétén túlmenően a kapcsolatukra is.¹² Míg ezen hatások közvetlenek az egyéni jellemzőket illetően, addig a kapcsolatra gyakorolt hatások közvetettek. A spillover (tovagyűrűző) hatás¹³ által ugyanis a kapcsolaton kívüli forrásból származó stressz továbbgyűrűzik a párkapcsolati térbe, és az így megnövekedett intradiádikus stressz közvetíti a párkapcsolaton kívülről eredő stressz kapcsolatát a párkapcsolati elégedettséggel.¹⁴ Például ha valaki egy munkahelyi esemény miatt stresszt él át, annak hatása a személy érzelmei és viselkedése által a partnert és a párkapcsolatot is érintik, amennyiben pedig a párkapcsolaton belül is stresszt okoznak, úgy a párkapcsolati elégedettséget csökkentik. Mind a párkapcsolaton kívüli forrásból eredő, mind a párkapcsolatból származó stressz magasabb mértéke alacsonyabb párkapcsolati elégedettséggel jár együtt.¹⁵ Saját kutatási eredményeink szerint az akut és krónikus, valamint az intra- és extradiádikus stressz szignifikáns, negatív kapcsolatban állnak a párkapcsolati elégedettséggel, valamint az élettel való elégedettséggel.¹⁶

A krónikus stressz folyamatos erőfeszítéseket követel, és sok esetben – például krónikus betegség esetén – a stressz forrása nem szüntethető meg. Azon pároknak, akiknek valamilyen tartós stresszrel kell megküzdeniük, az esetileg fellépő akut stresszhatás esetében vélhetően alacsonyabb a megküzdési kapacitása, vagyis ugyanazon akut stressz másként érinti őket. A krónikus stressz tehát befolyásolja azt, hogy az akut stressz milyen mértékben csökkenti a párkapcsolati elégedettséget.¹⁷

2.2. A diádikus megküzdés

A diádikus kapcsolat két ember társas kapcsolatát jelenti, amely többféle relációban értelmezhető, jelen tanulmányban párkapcsolati relációként értelmezzük és vizsgáljuk. A diádikus megküzdés a Bodenmann-i szemléletben úgy értelmezhető, hogy bármelyik felet érintő stressz párkapcsolati stressznek minősül, mivel megjelenik a kapcsolat terében. A diádikus megküzdés nem kiváltja vagy helyettesíti az egyéni megküzdés folyamatát, hanem a két megküzdési út egyidejűleg funkcionál.

A diádikus megküzdést fontos megkülönböztetnünk a társas támogatástól.

¹² BODENMANN 1997b; RANDALL – BODENMANN 2009; RANDALL – BODENMANN 2017.

¹³ STORY – REPETTI 2006.

¹⁴ FALCONIER et al. 2015.

¹⁵ KUROSAWA – YOKOTANI 2018.

¹⁶ HAPP et al. 2022.

¹⁷ KARNEY – FRYE 2002.

Egyrésről azért, mert a partnertől kapott támogatás elsődleges erőforrást jelent a stresszel való megküzdés során, ilyen módon más jelentőséggel bír a barátoktól és hozzátartozóktól kapott támogatáshoz képest. Másrésről pedig a diádikus megküzdés nem tekinthető altruista viselkedésnek, mivel a partner elégedettsége és jólléte befolyásolja a másik fél elégedettségét és jóllétét, valamint a kapcsolat minőségét is.¹⁸ A kapcsolat fenntartása és gondozása szempontjából tehát jelentős tényező a stressz hatásainak csökkentése.

A diádikus megküzdés pozitív és negatív formákban is megjelenhet. Pozitívnak tekintjük a másik partner részéről támogató, az átvállalt és a közös megküzdést, negatívnak pedig az ellenséges, az ambivalens és a felületes megküzdési formákat. A támogató és a közös megküzdés előfordul problémafókuszú és érzelemfókuszú megküzdésként, míg az átvállalt megküzdés jellemzően problémafókuszú.¹⁹

2.3. A stressz és a párkapcsolati elégedettség: a diádikus megküzdés mint mediátor

Bodenmann és munkatársai Systemic Transactional Model (STM) modellje²⁰ (1. ábra) a párok mindennapi stresszhelyzeteire vonatkozó általános folyamatmodell. Az STM szerint az egyéni értékelés megelőzi a közös értékelést, ha a stresszor csak az egyik felet érinti közvetlenül. Az egyéni célok az individuális megküzdést segítik elő, míg a közös célok a diádikus megküzdést, így a kétféle megküzdés egyidejűleg működik. A közös diádikus megküzdés akkor valósul meg, amikor a stressz mindkét felet egyidejűleg érinti. A közös páros megküzdés befolyásolja a pszichológiai és fizikai jóllétet, a párkapcsolati elégedettséget, az élettel való elégedettséget, illetve a *we-ness* érzését, a kölcsönös bizalmat, az intimitást és az összekapcsolódást.

A krónikus stressz többféle módon bír befolyással a kapcsolatokra. A külső forrásból származó magas szintű stressz több kutatás szerint együtt jár az alacsonyabb párkapcsolati elégedettséggel.²¹ Karney és Frye friss házások bevonásával készült négyéves longitudinális kutatása azt mutatta, hogy a krónikus stresszel birkózó párok már a házasságkötéskor elégedetlenebbek voltak a párkapcsolatukkal, amely elégedettség a későbbiekben is gyorsabban csökkent.²² A kutatási eredmények mind azt erősítik meg, hogy a diádikus megküzdés közvetítő tényező a diádikus stressz és annak hatása között. A diádikus megküzdés csökkenti a mindennapi stressz negatív hatásait, és a felek egyéni megküzdési

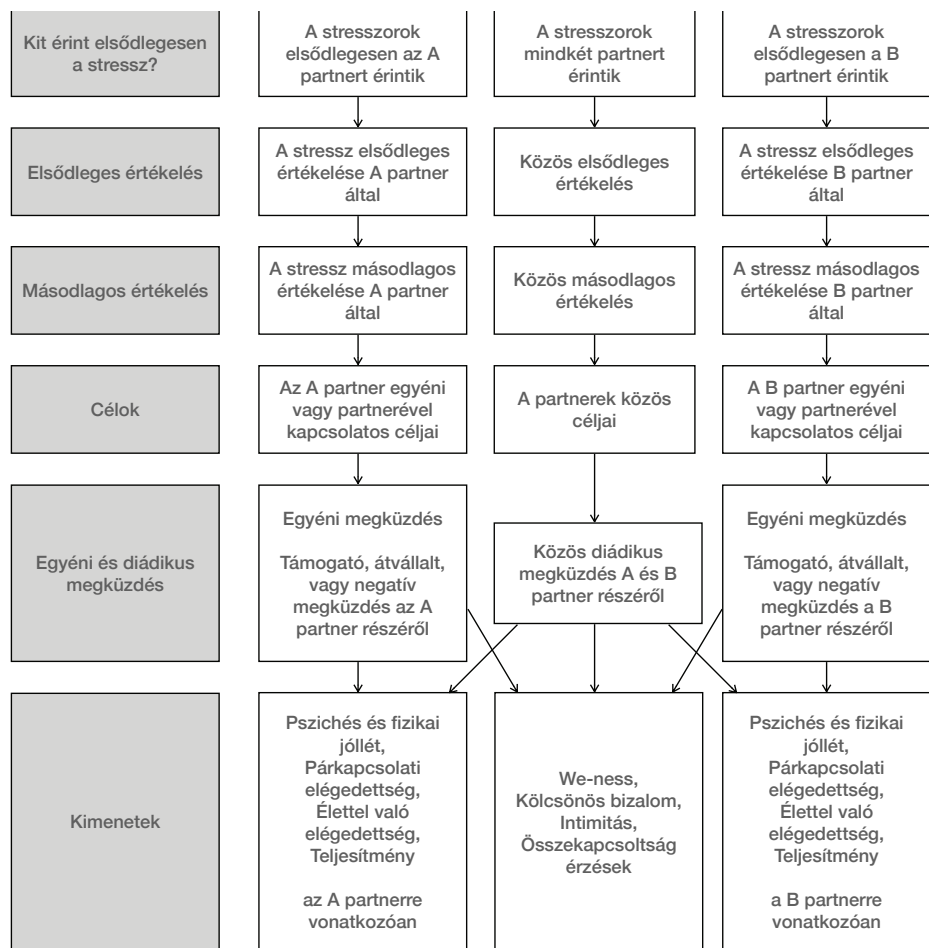
¹⁸ BODENMANN 1995.

¹⁹ BODENMANN 2005.

²⁰ BODENMANN et al. 2017.

²¹ BODENMANN 1997b; RANDALL – BODENMANN 2009; RANDALL – BODENMANN 2017.

²² KARNEY – FRYE 2002.

képességét is növelheti.²³

1. ábra: A diádikus megküzdés STM modellje,
BODENMANN – RANDALL – FALCONIER 2017. nyomán

3. A felnőtt kötődés

3.1. Kötődési stílusok

Csecsemőkorban a kötődés diádikus szabályozó rendszerben formálódik, amely rendszer akkor jön létre, ha a csecsemő jelzéseire a gondozó személy válaszol, és válaszával, illetve viselkedésével szabályozó mechanizmusokat aktivál, ezáltal a csecsemő megtanulja, hogy a gondozó jelenlétében az érzelmi-fiziológiai

²³ WIDMER et al. 2005.

egyensúlyi állapot fenntartható, illetve helyreállítható. A csecsemő és a gondozó közötti kapcsolat Bowlby elmélete szerint az első életév végére szilárdul meg, működését mondhatjuk minden esetben egyedinek, mivel a diádikus szabályozó rendszer két résztvevője számára ismerős, saját koordinátarendszerként funkcionál.²⁴ Amikor a csecsemő olyan aktivációs szintet ér el, amelyet nem tud kontrollálni, akkor a homeosztázis helyreállításához keresi a kötődési személlyel való kapcsolatot.²⁵

Gyakran felmerülő kérdés a kötődésmélet kutatói között, hogy a korai kötődés és a felnőtt kötődés hogyan viszonyul egymáshoz. Fonagy úgy fogalmaz, hogy a későbbi szoros érzelmi kötődés kialakítására való igény gyökere a korai kapcsolatok jellegében keresendő, és hivatkozik olyan kutatásokra, amelyek szerint 68–75%-os arányban a felnőtt kötődési stílus a csecsemőkori kötődéssel megegyező jelleget mutat. Ugyanakkor ő is felhívja rá a figyelmet, hogy mind a folytonosságot, mind az eltéréseket befolyásolhatták az élettapasztalatok és a környezeti hatások az egyén élete során.²⁶

A felnőtt kötődést kétdimenziós modellben²⁷ értelmezzük, amely a kötődési szorongás és az elkerülés mentén írja le a személyek kötődési beállítottságát. A magasabb kötődési szorongás azt jelenti, hogy a személy vágyja a másik közelségét és ragaszkodását, ugyanakkor fél az elutasítástól. Ez akár olyan mértéket is ölthet, hogy a személy folyamatosan monitorozza a partnerét, és extrém módon szenzitív a másik jelzéseire, mivel bizonytalan a saját szerethetőségében. Az elkerülés nagymértékű függetlenséggel, érzelmi távolságtartással jár együtt, a személy számára a közelség kényelmetlen, teherként is megélheti a kapcsolódást. Brennan, Clark és Shaver megközelítésében a kötődés dimenziói a személy saját és a fontos másik pozitív vagy negatív értékelésének is megfeleltethetők.²⁸ A kötődési szorongás a személy saját magáról alkotott negatív képét, az elkerülés pedig a partnerről alkotott negatív vélekedést jelenti.

4. A felnőtt kötődés, a diádikus stressz és a diádikus megküzdés összefüggései

A felnőtt kötődési stílus többféle módon is hatást gyakorolhat a diádikus stresszre és a diádikus megküzdésre, illetve annak kimeneteleire: az előzőekben tárgyal-

²⁴ BOWLBY 1973.

²⁵ FONAGY 2003.

²⁶ FONAGY 2003.

²⁷ BARTHOLOMEW – HOROWITZ 1991.

²⁸ BRENNAN – CLARK – SHAVER 1998.

tak alapján valószínűsíthetjük, hogy mind a megküzdési stratégiák választásában, mind a helyzetek értékelésében szerepet játszik a partnerek kötődési stílusa. Előbbi esetben az önértékelésen, az érzelmszabályozáson és a társas viszonyulásokon keresztül, utóbbi vonatkozásában a szorongás által gyakorolhat hatást a kötődés jellege az értékelésre.

A lehetséges összefüggéseket több korábbi vizsgálatban igyekeztek igazolni a kutatók. Mikulincer szerint a biztonságosan kötődők jellemzően kiegyensúlyozottabbak és egységesebb én-struktúrával jellemezhetők, illetve, hogy a biztonságos kötődési mód olyan megküzdési képességekkel ruházza fel a személyt, mint a biztonságos kapcsolódás érzete, a közelség és az egymásrautaltság komfortossága vagy a bizalomteli támaszkeresés.²⁹ A magasabb kötődési biztonsággal jellemezhető személyek stresszhelyzetben támogatást keresnek, és azt el is fogadják, valamint partnerükkel gondoskodóan viselkednek, annak támaszkeresését felismerik és reagálnak rá. Az elkerülők kevésbé keresnek támogatást, a szorongók pedig kevésbé reszponzívak a partner támaszkeresésére, különösen olyankor nyújtanak kevesebb támaszt, amikor a partner azt igényelné. Ugyanakkor a szorongók partnereik szerint stresszhelyzetben nagyobb mértékű támogatást várnak, amire a partner kísérletet tesz, de a szorongó fél szüksége még tovább növekszik, így ő maga kevésnek ítéli meg a kapott támogatást.³⁰ Ongibene és Collins eredményei szerint az elkerülők és félelemteli elkerülők – akiknél mind a kötődési szorongás, mind a kötődési elkerülés magasabb mértékű – a társas támaszkeresés helyett inkább választják az eltávolodást.³¹ Carver és Scheier szintén azt igazolták, hogy az elkerülők stresszhelyzetben jóval kevesebb alkalommal kérnek segítséget partnerüktől, és ők maguk is kevesebb támogatást nyújtanak.³² Különbséget feltételezhetünk a kommunikációban is: a biztonságosan kötődők inkább fejezik ki az érzelmeiket, és konstruktívan küzdenek meg a distresszt okozó szituációkban.³³ Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a kötődési stílus befolyásolja a bejövő információ feldolgozását és az arra adott választ.³⁴

Egy kutatás szerint az elkerülő kötődésű partnereket kevésbé sikeres közös diádikus megküzdés jellemzi,³⁵ mások eredményei alapján pedig a kötődési szorongás és a kötődési elkerülés egyaránt kevésbé sikeres közös diádikus megküzdéssel jár együtt.³⁶

²⁹ MIKULINCER 1995.

³⁰ DAVILA – KASHY 2009.

³¹ ONGIBENE – COLLINS 1998.

³² CARVER – SCHEIER 2006.

³³ MIKULINCER – FLORIAN 1998.

³⁴ PISTOLE 1994.

³⁵ LEVESQUE et al. 2017.

³⁶ BATINIĆ – KAMENOV 2017.

Konfliktusmegoldásos feladatot követően a szorongók negatívabban értékelték partnerüket, míg az elkerülés nem befolyásolta az értékelést. A szorongó kötődésű személyeknél a személyközi konfliktus aktiválta negatív meggyőződéseiket a kapcsolatuk stabilitásáról és minőségéről.³⁷ A magas kötődési szorongás és elkerülés ezen viselkedések által növeli az intradiadikus stresszt és mindkét fél párkapcsolati elégedettségére negatív befolyással bírhat.

A kötődési stílust mint diadikus konstruktumot vizsgálva Ben-Ari és Lavee kutatásában a biztonságos párok mindkét tagja magasabb párkapcsolati elégedettségről számolt be, a félelemteli elkerülő párok elégedettsége mindkét fél részéről alacsonyabb volt, a bizonytalan-vegyes pároknál pedig a férfiak a biztonságos párokhoz hasonló magas elégedettséget mutattak.³⁸ Gagliardi és munkatársai eredményei szerint a biztonságos kötődésű párok magasabb pozitív diadikus megküzdésről és ritkább negatív diadikus megküzdésről számoltak be.³⁹ Utóbbival egybevágóan korábbi saját kutatásunkban⁴⁰ a biztonságosan kötődő párosok tagjai szignifikánsan magasabb értéket értek el a pozitív diadikus megküzdési skálakon és alacsonyabb értéket a negatív diadikus megküzdési skálakon.

Következtetések és kitekintés

Összességében elmondható tehát, hogy a partnerek kötődési beállítottsága mind a diadikus stressz észlelését és értékelését, mind a diadikus megküzdést befolyásolhatja a párkapcsolatokban, a percepció, az érzelmek és a cselekvések szintjén egyaránt.

Ezen összefüggések a gyakorlatban jól alkalmazhatók. Akár egyéni, akár párterápiás helyzetben a kötődési beállítottság megismerése és megértése lehetőséget ad a személynek saját maga és a partner viselkedésének alaposabb és pontosabb értelmezésére. Párterápiában a párok közösen megvizsgálhatják, hogy az egyikük vagy másikuk kötődési stílusából következő viselkedéseket hogyan észleli és értelmezi partnerük, illetve, hogy a partner viselkedése milyen kognitív, érzelmi és viselkedéses válaszokat vált ki belőlük. Ez a megközelítés lehetőséget nyújt arra, hogy a jellemző diadikus helyzetek és/vagy konfliktusok új értelmezéseket nyervek, és a partnerek szükség szerint együttesen tudjanak változtatni azokon.

A kötődés összefüggését a diadikus stresszel, a diadikus megküzdéssel és a párkapcsolati elégedettséggel a szerző diadikus elrendezésű kutatásban is vizsgálta,

³⁷ SIMPSON et al. 1996.

³⁸ BEN-ARI – LAVEE 2005.

³⁹ GAGLIARDI et al. 2013.

⁴⁰ HAPP et al. 2021.

amely során olyan folyamatmodellt igazolt, amelyben a partnerek kötődési beállítottsága nem csak a saját percepciójukat és viselkedésüket jósolja be, hanem a partner folyamatait is. Ezen kutatás eredményeit a közeljövőben kerülnek publikálásra.

Rövidítések

BARTHOLOMEW – HOROWITZ 1991	BARTHOLOMEW, Kim. – HOROWITZ, Leonard M.: Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. <i>Journal of Personality and Social Psychology</i> 61. (1991) 226–244.
BATINIĆ – KAMENOV 2017	BATINIĆ, Lana – KAMENOV, Željka.: Actor and partner effects of attachment on young couple's dyadic coping. In: <i>Stress and Anxiety: Coping and Resilience</i> . Eds. Moore, Kathleen A. – Buchwald, Petra. Berlin, 2017. 43–54.
BEN-ARI – LAVEE 2005	BEN-ARI, Adital – LAVEE, Yoav: Dyadic Characteristics of Individual Attributes: Attachment, Neuroticism, and Their Relation to Marital Quality and Closeness. <i>American Journal of Orthopsychiatry</i> 75. (2005:4) 621–631.
BODENMANN 1995	BODENMANN, Guy: A systemic-transactional conceptualization of stress and coping in couples. <i>Swiss Journal of Psychology</i> 54. (1995) 34–49.
BODENMANN 1997a	BODENMANN, Guy: Dyadic coping—a systemic-transactional view of stress and coping among couples: Theory and empirical findings. <i>European Review of Applied Psychology</i> 47. (1997) 137–140.
BODENMANN 1997b	BODENMANN, Guy: The influence of stress and coping on close relationships: a two-year longitudinal study. <i>Swiss Journal of Psychology</i> 56. (1997) 156–164.
BODENMANN 2005	BODENMANN, Guy: Dyadic coping and its significance for marital functioning. In: <i>Couples Coping with Stress: Emerging Perspectives on Dyadic Coping</i> . Eds. Revenson, Tracey – Kayser, Karen – Bodenmann, Guy. Washington DC, 2005. 33–49.
BODENMANN – RANDALL – FALCONIER 2017	BODENMANN, Guy – RANDALL, Ashley K. – FALCONIER, Mariana K.: Coping in Couples: The Systemic Transactional Model (STM). In: <i>Couples Coping with Stress: A cross-cultural perspective</i> . Eds. Falconier, Mariana K. – Randall, Ashley K. – Bodenmann, Guy. New York, 2005. 5–22.
BOWLBY 1973	BOWLBY, John: Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger. New York, 1973.
BRENNAN – CLARK – SHAVER 1998	BRENNAN, Kelly A. – CLARK, Catherine L., – SHAVER, Philip R.: Self-Report Measurement of Adult Attachment: An Integrative Overview. In: <i>Attachment Theory and Close Relationships</i> . Eds. Simpson, Jeffry A. – Rholes, W. Steven. New York, 1998. 46–76.
CARVER – SCHEIER 2006	CARVER, Charles S. – SCHEIER, Michael F.: A kötődésmélet és a személyiség. In: <i>Személyiségpszichológia</i> . Szerk. Carver, Charles S., – Scheier, Michael F. Budapest, 2006. 290–297.

- CZIGLER 2005 CZIGLER, István: A figyelem pszichológiája. Kísérlet, teória, alkalmazás. Budapest, 2005.
- DAVILA – KASHY 2009 DAVILA, Joanne – KASHY, Deborah A.: Secure base processes in couples: Daily associations between support experiences and attachment security. *Journal of Family Psychology* 23. (2009:1) 76–88.
- FALCONIER et al. 2015 FALCONIER, Mariana K. – NUSSBECK, Fridtjof W. – BODENMANN, Guy – SCHNEIDER, Hulka – BRADBURY, Thomas: Stress from daily hassles in couples: Its effects on intradyadic stress, relationship satisfaction, and physical and psychological well-being. *Journal of Marital and Family Therapy* 41. (2015) 221–235
- FONAGY 2003 FONAGY, Peter: A kötődés generációs átvitele: egy új elmélet. *Thalassa* 14. (2003:2–3) 83–106.
- GAGLIARDI et al. 2013 GAGLIARDI, Simona – BODENMANN, Guy – HEINRICHS, Nina – BERTONI, AnnaMarta Maria – IAFRATE, Raffaella – DONATO, Silvia: Unterschiede in der Partnerschaftsqualität und im dyadischen Coping bei verschiedenen bindungsbezogenen Paartypen. *Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie* 63. (2013) 185–192.
- HAPP 2019 HAPP Zsuzsa: A kötődés és a megküzdés lehetséges összefüggései: elméletek, kutatási eredmények és értelmezési lehetőségek. In: Kötődésbekötve: Tanulmányok a klinikai pszichológia, a kötődésemélet és a személyiséglelektan területeiről. Szerk. Bandi Szabolcs Ajtony – Bodó-Varga Zsófia – Csókási Krisztina. Pécs, 2019. 135–158.
- HAPP – BODÓ-VARGA – CSÓKÁSI 2021 HAPP Zsuzsa – BODÓ-VARGA Zsófia – CSÓKÁSI Krisztina: A felnőtt kötődés mint diádikus konstruktum. In: Út a reziliens jövő felé. A Magyar Pszichológiai Társaság XXIX. Országos Tudományos Nagygyűlése: Kivonatkötet. Szerk. Sass Judit. Budapest, 2021. 231.
- HAPP et al. 2022 HAPP Zsuzsa – CSORDÁS Georgina – LAKATOS Csilla – KISS Enikő Csilla – CSÓKÁSI Krisztina: A Többdimenziós Párkapcsolati Stressz Kérdőív magyar változatának (MSQ-C-Hu) pszichometriai mutatói. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 23. (2022:2). 193–221.
- HAZAN – SHAVER 1987 HAZAN, Cindy – SHAVER, Philip R.: Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology* 52. (1987) 511–524.
- KARNEY– FRYE 2002 KARNEY, Benjamin R. – FRYE, Nancy E.: “But we’ve been getting better lately”: Comparing prospective and retrospective views of relationship development. *Journal of Personality and Social Psychology* 82. (2002) 222–238.
- KUROSAWA – YOKOTANI 2018 KUROSAWA, Tai – YOKOTANI, Kenji: Validation of the Japanese Version of the Multidimensional Stress Questionnaire for Couples: Factor Structure, Validity and Reliability. *Journal of Relationships Research* 9. e16. (2018) 1–10.

- LAZARUS 1966 LAZARUS, Richard S.: Psychological stress and coping process. H.n., 1966.
- LAZARUS – FOLKMAN 1984 LAZARUS, Richard S. – FOLKMAN, Susan: Stress, appraisal, and coping. H.n., 1984.
- LEVESQUE – LAFONTAINE – BUREAU 2017 LEVESQUE, Christine – LAFONTAINE, Marie-France – BUREAU, Jean-François.: The Mediating Effects of Emotion Regulation and Dyadic Coping on the Relationship Between Romantic Attachment and Non-suicidal Self-injury. *Journal of youth and adolescence* 46. (2017:2) 277–287
- MIKULINCER 1995 MIKULINCER, Mario: Attachment Style and the Mental Representation of the Self. *Journal of Personality and Social Psychology* 69. (1995:6) 1203–1215.
- MIKULINCER – FLORIAN 1998 MIKULINCER, Mario. – FLORIAN, Victor: The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. In: Attachment Theory and Close Relationships. Eds. Simpson, Jeffrey A. – Rholes, W. Steven. New York, 1998. 143–165.
- OGNIBENE – COLLINS 1998 OGNIBENE, Todd C. – COLLINS, Nancy L.: Adult Attachment Styles, Perceived Social Support and Coping Strategies. *Journal of Social and Personal Relationships* 15. (1998:3) 323–345.
- PISTOLE 1994 PISTOLE, M. Carole: Adult attachment styles: Some thoughts on closeness– distance struggles. *Family Process* 33. (1994) 147–159.
- RANDALL – BODENMANN 2009 RANDALL, Ashley K. – BODENMANN, Guy: The role of stress on close relationships and marital satisfaction. *Clinical Psychology Review* 29. (2009) 105–115.
- RANDALL – BODENMANN 2017 RANDALL, Ashley K. – BODENMANN, Guy: Stress and its associations with relationship satisfaction. *Current Opinion in Psychology* 13. (2017) 96–106.
- SELYE 1964 SELYE János.: Életünk és a stress. Budapest, 1964.
- SELYE 1976 SELYE János: Stressz distressz nélkül. Budapest, 1976.
- SIMPSON – RHOLES – PHILLIPS 1996 SIMPSON, Jeffrey A. – RHOLES, Williams S. – PHILLIPS, Dede.: Conflict in close relationships: An attachment perspective. *Journal of Personality and Social Psychology* 71. (1996:5) 899–914.
- STORY – REPETTI 2006 STORY, Lisa B. – REPETTI, Rena.: Daily occupational stressors and marital behavior. *Journal of Family Psychology* 20. (2006:4) 690–700.
- WIDMER et al. 2005 WIDMER, Kathrin – CINA, Annette – CHARVOZ, Linda – SHANTINATH, Shachi D. – BODENMANN, Guy: A Model Dyadic-Coping Intervention. In: Couples Coping With Stress : Emerging Perspectives on Dyadic Coping. Eds. Revenson, Tracey – Kayser, Karen – Bodenmann, Guy. Washington DC, 2005. 159–174.
- YERKES – DODSON 1908 YERKES, Robert M. – DODSON, John D.: The Relation of Strength of Stimulus to Rapidity of Habit Formation. *Journal of Comparative Neurology & Psychology* 18. (1908). 459–482.

S. Laczkó András

Egy csészényi bűn

*Barcsay Ábrahám: A' Kávéra***A Cup of Sin – Ábrahám Barcsay: On Coffee (A' Kávéra)*

Ábrahám Barcsay's poem *On Coffee (A' Kávéra)* is one of the best-known works in the literature of the Hungarian Enlightenment. The short, only eight lines long poem deals with a subject that rarely appears in 18th century Hungarian literature: the connection between the consumption of coffee and sugar and the system of colonial slavery that produced these commodities. The text brings to the fore one of the most controversial phenomena of the Enlightenment, the tension between the firm rejection of the institution of slavery in terms of the humane moral ideals of the time and the acceptance of the economic interests involved in its maintenance. Ábrahám Barcsay's work is particularly interesting because it seems that, through the representation of consumption of these two luxury items, coffee and sugar, he wanted to emphasise the responsibility (or complicity) of the consumer in maintaining the inhumane system of slavery. *A Cup of Sin* attempts to reinterpret the most problematic parts of the text in the context of economic history, the history of ideas and the contemporary events. As it is not known when Barcsay wrote his poem, the paper (based on the above-mentioned contexts) also attempts to answer the question of the date of its composition.

Keywords: slavery, consumption, coffee, sugar, Age of Enlightenment, Ábrahám Barcsay

A' Kávéra eszméletörténeti háttéréről írt tanulmányában Szőke György arra hívta fel a figyelmet, hogy rövideége dacára a költemény igen pontos ábrázolását adja azoknak a gazdasági folyamatoknak, amelyek eredményeként a mű zárlatában

* Az írás az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben megjelent *Kávé, cukor, iszony. Barcsay Ábrahám A' Kávéra című versének kontextusáról* című tanulmány átdolgozott, rövidített, a PTE BTK Bölcsész Akadémia keretében 2025 tavaszán tartott előadásokat összegyűjtő lapszám számára készült változata. A hosszabb verziót l. *Irodalomtörténeti Közlemények* 127. (2023) 432–469.

sor kerülhet a szövegbeli „bölc” iszonyatát kiváltó serkentő ital elfogyasztására.¹ Valóban, a cukor előállítását és kereskedelmét tárgyaló kezdősorok, valamint az ezeket követő, a kávénak szentelt hasonló tartalmú szakasz egyértelműen hozzákapcsolják a fogyasztót ahhoz a „termelési lánchoz”, amely a 18. század végén az európai piacok e két gyarmatáruval való ellátásáért volt felelős. Az előállító, kereskedő és vásárló közt nyilvánvalóan fennálló kapcsolat létének hangsúlyozása a vers gondolati struktúrája tekintetében azért bír különös jelentőséggel, mivel kiemeli az utóbbi erkölcsi pozíciójának ellentmondásosságát. A kávézó bölc ezek szerint nem csupán az általa elfogyasztott termékek „véres” eredetével van tisztában, hanem saját szerepét is pontosan látja az ezek élvezetét számára lehetővé tevő szisztéma fenntartásában; a „hörpölés” aktusa a bűnben való részesedés tudatában teljesíti be a gazdasági folyamat célját, ezzel mintegy jóváhagyva, eredményében igazolva a rabszolgatartó rendszer kegyetlenségét.

A költemény a két fogyasztási cikk eredetével foglalkozó, a szöveg háromnegyedét kitevő része tehát kétségkívül meghatározó jelentőségű az azok vásárlóit/fogyasztóit illetően felvetődő morális probléma megértése tekintetében, ugyanakkor az olvasónak feltűnhet, hogy ezen belül a kávé és a cukor mintha nem egészen azonos súllyal jelenne meg. Ezt a benyomást kelti mindenestre az azokat külön-külön megszólító szakaszok közti terjedelmi különbség; a kávéra vonatkozó szövegrész mindössze a „nádméz” termelését és kereskedelmét tárgyaló négy sor felét teszi ki. Mint ahogy kérdésként merülhet fel az is, hogy Barcsay miért a cukor jellemzésével indította kávéra írt versét. A költemény e strukturális sajátosságai a szöveg értelmezése szempontjából talán nem látszanak különösebben fontosnak, ám a 18. századi szerző által minden bizonnyal ismert egykorú gazdasági kontextus, valamint a két gyarmatáru vonatkozásában számára potenciálisan hozzáférhető (gazdaság)történeti tudás felől szemlélve az azoknak szentelt szakaszok egymáshoz viszonyított aránya és elrendezése egyáltalán nem tűnik véletlenszerűnek.

Történeti tény, hogy a Barcsay versében megnevezett két élvezeti cikk fogyasztása a felvilágosodás kori Európában elválaszthatatlanul összefonódott egymással. A serkentő italt ugyan arab és török közvetítéssel ismerte meg a kontinens, ám az, szemben az iszlám világ szokásaival, kifejezetten cukorral édesítve vált népszerűvé és terjedt el előbb annak nyugati, majd keleti felén is.² A kávé és cukor konzumálásában fennálló szoros kapcsolat azonban korántsem jelentette azt, hogy

¹ Vö. SZŐKE 1974. 778–779.

² A kávé és cukor fogyasztásának egymással szorosan összekapcsolódó európai történetéről l. pl. MORRIS 2019. 45–89.; illetve James Walvin *How Sugar Corrupted the World* című könyvének „A Perfect Match for Tea and Coffee” című fejezetét: WALVIN 2019. 72–100. A kávé magyarországi elterjedésének történetéről l. KISBÁN 1988. 149–177.

a két termék azonos jelentőséggel bírt volna a gyarmatokkal folytatott európai kereskedelem, illetve az ennek háttérében álló, rabszolgamunkán alapuló termelési rendszer tekintetében. A Barcsay költeményében elsőként megnevezett „nadméznek” ebben a vonatkozásban nem csupán gazdasági súlya, hanem történeti szerepe is jóval meghatározóbb volt, mint a kávéé. Az Európában régtől ismert, a középkortól kezdve a Földközi-tenger medencéjében is termesztett cukornád ugyanis a földrajzi felfedezések korának kezdetén az atlanti rabszolga-kereskedelem első és a 18. század végéig legfontosabb mozgatórugójává vált.³ A növényt a 15. század folyamán a spanyolok és portugálok honosították meg az Atlanti-óceán erre alkalmas, újonnan birtokba vett szigetein (Kanári-szigetek, Madeira, São Tomé stb.), ültetvényeik munkaerő-szükségletét pedig nagyjából ugyanettől az időszaktól kezdték el a nyugat-afrikai partvidéken vásárolt rabszolgákkal kielégíteni. A cukornádat 1493-as második útján maga Kolumbusz juttatta el az Újvilágba. A nagy haszonnal kecsegtető ültetvények a következő évszázadok folyamán egyre szaporodtak az amerikai gyarmatokon, miközben mind több nemzet (angolok, hollandok, franciák stb.) kapcsolódott be az ezeket kiszolgáló, szintén igen jövedelmező és ezért egyre nagyobb méreteket öltő emberkereskedelembé is.⁴ A felvilágosodás korára a cukor a gyarmatok és az Óvilág közötti gazdasági kapcsolatok legfontosabb árucikkévé,⁵ Nyugat-India pedig annak legjelentősebb előállítójává vált.⁶ Az amerikai kolóniakon egyre nagyobb volumenben folytatott termelésnek és az ennek hatására folyamatosan bővülő kínálatnak köszönhetően a 17–18. századra a korábban luxuscikknek számító „nadméz” lényegében mindenki számára hozzáférhető, mindenhol kapható, a hétköznapi élet közönséges szükségletei közé tartozó termék lett az öreg kontinensen.⁷ A kortársak számára persze az sem volt titok, hogy az európai gazdaságot, életmódot, étkezési szokásokat

³ A cukornádtermesztés és cukorgyártás történetének korai szakaszairól, valamint annak az atlanti rabszolga-kereskedelemmel való összefonódásáról áttekintően l. WALVIN 2019. 1–50.; magyarul ugyanerről: LÉVAI 2020. 40–65.

⁴ Az atlanti rabszolga-kereskedelem történetéről magyar nyelven l. MANNIX – COWELEY 1973.

⁵ Vö. pl. DRESCHER 2009. 123. A cukor gazdasági jelentősége természetesen a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hiszen számos, statisztikai adatokat is tartalmazó írás jelent meg a témában. Jellemző módon az európai gyarmatosítás történetét legátfogóbban bemutató 18. századi kiadvány, Raynal abbé *Histoire des deux Indes* című többkötetes vállalkozásának a cukor előállítását ismertető része azzal a megállapítással zárul, hogy nehéz volna annál üzletileg előnyösebb terményt találni. („On trouveroit difficilement une culture plus avantageuse.”) RAYNAL 1781. 6:164.

⁶ Vö. WALVIN 2019. 40. Táblázatos formában ugyanezt l. pl. DRESCHER 2010. 48.

⁷ Erről l. pl. James Walvin idézett művének „Shopping for Sugar” című fejezetét: WALVIN 2019. 61–71. A téma magyar vonatkozásai tekintetében vö. KISBÁN 1987.

és tárgyi kultúrát⁸ is jelentős mértékben átformáló „cukorforradalom”⁹ alapját a rabszolgamunka jelentette. Noha az újvilágbeli kolóniákon más mezőgazdasági termények (indigó, kávé, kakaó, dohány) előállításában, valamint bányákban és egyéb munkákra is használtak nem-szabad munkaerőt, a 18–19. század fordulójáig mégis a cukornád termesztése és a finomított „nádméz” előállítása jelentette az emberkereskedelem legnagyobb felvevőpiacát.¹⁰ A koloniális javak közül ez a termék volt tehát az, amely a gyarmattartó hatalmak és a rabszolgaság kapcsolatát megalapozta¹¹ és hosszú időn keresztül dominálta,¹² ezért, ahogy az ennek az élelmiszernek a történetéről szóló monográfiájában James Walvin fogalmazott, a felvilágosodás korára a cukor a rabszolgaság „szinonimája” lett.¹³

A kávé a cukorénál lényegesen rövidebb előtörténetre tekinthet vissza Európában. A serkentő ital élvezete az 1600-as évek második felében jött divatba a kontinens nyugati felén, ám fogyasztása csak a következő évszázad folyamán vált igazán tömegessé,¹⁴ mégpedig olyan eseményeknek köszönhetően, amelyekre Barcsay is utal költeményében: „Hát te, rég csak Moka táján termett kis bab, / Mennyit szenved értted nyúgoton is a’ rab”. Az 1700-as évek elejéig a világon forgalmazott kávémennyiség teljes egészében az Arab-félszigetről származott, s a termék kereskedelmének legfontosabb elosztási központja a versben is megnevezett jemeni kikötőváros volt. A 18. század első felében azonban a franciák és a hollandok is sikeresen telepítették át gyarmataikra a kávécserjét, átütő erejű változásokat indítva el ezzel a termék piacán. Az európai hatalmak kolóniáin ütemesen szaporodó ültetvényeknek köszönhetően a világpiacon eladásra kínált kávé mennyisége tetemesen megnőtt, ezzel párhuzamosan pedig a termék előállításában addig monopolhelyzetben lévő közel-keleti térség jelentősége rohamosan csökkent.¹⁵

⁸ Erről l. WALVIN 2017. 11–36.; WALVIN 2019. 62–118.

⁹ WALVIN 2019. 39–40.

¹⁰ A »cukorszigetek« kiemelkedően nagy rabszolgamunka-igényének okairól és annak következményeiről átfogóan l. STINCHCOMBE 1995.

¹¹ STINCHCOMBE 1995. 50.

¹² A gyapottermelés csak az 1790-es évektől, a gyapottisztító gép feltalálása után vált a rabszolga-kereskedelem második nagy mozgatójává. L. pl. MANNIX – COWELEY 1973. 71.

¹³ „Sugar had become synonymous with slavery.” – WALVIN 2019. 41.

¹⁴ Az európai kávéfogyasztás az 1739–1789 között eltelt ötven évben nagyjából a tízszeresére emelkedett. Vö. TOPİK 2000. 641–653; 648. A kávé termesztésének, kereskedelmének és fogyasztásának történetéről természetesen a 18. század végi olvasók is számos forrásból tájékozódhattak. A *Histoire des deux Indes* hatodik kötete külön részben foglalkozott az ital eredetével és elterjedésével. (Vö. RAYNAL 1781. 6:153–156.) De a korabeli magyar lapok olvasói is részletes ismeretekre tehettek szert ugyanebben a kérdésben. (Vö. pl. „A’ Kávé plántáról”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1790. jún. 26; 392–400.) A kávé történetének erről a szakaszáról összefoglalóan l. MORRIS 2019. 45–89.

¹⁵ A közel-keleti kávé világpiaci részesedése úgy csökkent le radikálisan, hogy mindeközben a termelés volumene érdemben nem változott. (Vö. MORRIS 2019. 61.) Az ott és az amerikai gyarmatokon termesztett kávé között jelentős árkülönbség alakult ki; ahogy arról az *Histoire des*

A század közepére az amerikai gyarmatok szolgáltatták a kereskedelmi forgalomba kerülő kávé több mint felét, az 1780-as évekre pedig már a világszerte értékesített mennyiség mintegy 80%-a volt karibi eredetű.¹⁶ A hihetetlen gyorsasággal végbemenő piaci átrendeződés – amit már a kortársak is „kávéforradalomként” aposztrofáltak¹⁷ – eredményeként a „kis bab” jelentősége a nyugat-indiai gyarmatok exportjában a század második felére a cukoréval vetekedett, a belőle készült italt pedig általánosan hozzáférhetővé lett Európa-szerte. Barcsay versének igen fontos mozzanata a jemeni kikötőváros éppen ezt a folyamatot felidéző megnevezése; a világkereskedelem korábbi központjára tett utalás nem pusztán a növény élőhelyének kiterjedtebbé válását s nem is csupán a kávétermelés súlypontjának földrajzi áthelyeződését írja le, hanem alkalmas volt arra is, hogy felidézze azt a több évtizede zajló gazdasági processzust, amelynek eredményeként lehetővé vált a szöveg tárgyát képező luxuscikk mindennapi élvezete. Mint ahogy azt is, hogy ez a már a kortársakat is ámulatba ejtő sikertörténet éppúgy a termelésnek az atlanti rabszolgatartó rendszerrel való összekapcsolásán alapult, ahogy az korábban a cukor esetében is történt.¹⁸

A’ *Kávéra* nemcsak az előállítási és ellátási láncolat végpontjaként mutatja be a vásárlót, hanem az ital elkészítésének processzusába és a fogyasztás pillanatába beleír egy annál összemérhetetlenül nagyobb léptékű időbeli folyamatot is.¹⁹ Költeményének szövegstruktúráján keresztül Barcsay igen ökonomikus módon jelenítette meg a vers témáját adó két terméknek az európai gazdasággal és az atlanti rabszolgasággal összefonódó történetét. Megszólításuk szövegbeli sorrendje, valamint a nekik szentelt sorok mennyiségi különbsége az egykorú kontextus felől szemlélve mindenesetre úgy kronológiai rendjét, mint belső arányait – a két árucikk piaci súlyát – tekintve igen pontos leképezését adja annak a gazdaságtörténeti folyamatnak, amely a cukor és kávé élvezetét általánosan lehetővé tette az európai fogyasztók számára.

Barcsay költeménye a gazdaságtörténeti folyamat menetrendjének pontos és nagyon ökonomikus megjelenítése mellett egy további szempontból is rendkívül precíz ábrázolását adja a két termék előállítása és a rabszolgaság közötti kapcsolatnak. A „nádmézet” a cukornádültetvényeken dolgozó „[r]ab szerencsen’ véres

deux Indes egykorú olvasója is értesülhetett, az utóbbit mindössze a levantei kávé árának negyedéért kínálták a 18. század végén Franciaországban. (Vö. RAYNAL 1783. 7:11.) Az olcsó karibi kávé nemcsak az európai piacokat árasztotta el, de még Kairóban is kiszorította a jemenit. Az amerikai termék versenyleőnyét pedig elsősorban a rabszolgamunka biztosította. (Vö. TOPIK 2000. 648.)

¹⁶ Erről l. pl. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015. 198.; MORRIS 2019. 8.

¹⁷ Vö. HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776. 51.

¹⁸ A jemeni kávétermelés, szemben a karibi térség ültetvényeivel, nem rabszolgamunkán alapult, hanem parasztgazdaságokban folyt. (Vö. TOPIK 2000. 648.)

¹⁹ Vö. SZÓKE 1974. 779.

veríték' gyümölcse"-ként aposztrofáló, igen hatásos kezdősor érzelmi intenzitásához viszonyítva a „kis bab” okozta bajokra („Mennyit szenved értted nyúgoton is a' rab”) utaló szakasz jóval kevésbé tűnik erőteljesnek. Az Európában fogyasztott cukorhoz és kávéhoz fűződő emberi szenvedés egymástól eltérő mértékűként való versbeli bemutatása a rabszolgaság kérdéséről folyó egykorú diskurzus felől szemlélve egyáltalán nem látszik esetlegesnek. Bár a 18. század végéig számos olyan szöveg született, amelyek általánosságban magát a rabszolgaság intézményét bírálták, világosan kimutatva annak igazságtalanságát, létezésének jogelméleti megalapozhatatlanságát, úgy a kereszténység, mint a felvilágosult kor humanista erkölcsi princípiumaival ellentétes voltát, vagy a szabad munkaerő használatához viszonyított gazdasági hátrányait stb.,²⁰ ám a rabszolgamunka alkalmazásának konkrét megvalósulási formái között a kortársak mégis jelentős különbségeket érzekeltek. Az e gazdasági szisztéma által okozott emberi szenvedés legérzékletesebb és legismertebb leírásai a 18. század második felében jellemzően leginkább a cukornád termeléséhez és a nádcukor előállításához kapcsolódtak. Ennek a mai magyar közönség számára leginkább ismerős szépirodalmi példája Voltaire *Candide*-jének (1759) tizenkilencedik fejezetében olvasható. A jelenetben a hollandok gyarmátára, Suriname-ba érkező főhős egy rabszolgával találkozik, akinek jobb keze és bal lába is hiányzik. A földön fekvő ember a látványtól elborzadó és állapotának okát tudakoló Candide-nak a következő magyarázattal szolgál: „Cukorgyárakban dolgozunk s ha a malomkő elkapja egyik ujjunkat, azonnal levágják a kezünket; ha meg el akarunk szökni, levágják a lábunkat; én mindkettőn keresztülestem.”²¹ Hogy az olvasónak semmi kétsége ne maradjon afelől, hogy mi is ezeknek a kegyetlenségeknek a forrása, a megcsonkított rabszolga még hozzáteszi: „Hát bizony ezen az áron ehetnek csak cukrot Európában.” Bár e szcena egy fikciós történet keretébe illeszkedik, az abban ábrázolt kapcsolat az élvezeti cikk előállítására és a szinte hihetetlen mértékű embertelenség közt nem Voltaire képzeletének szüleménye. A cukornádtermesztés nem csupán az atlanti rabszolga-kereskedelem első mozgatója és legnagyobb felvevőpiaca volt, de az ezeken az ültetvényeken folyó munka jelentette a rabszolgaság talán legtöbb szenvedéssel járó formáját is. Előállításának és szállíthatóvá tételének sajátosságai miatt ugyanis a cukor a gyarmati mezőgazdaság más termékeihez viszonyítva jóval több és keményebb munkát igényelt. Az ültetvényeken nem csupán a nád elültetésével és learatásával kellett foglalkozniuk a rabszolgáknak, hanem – mivel a termés ebben a formájában nem volt alkalmas az anyaországokba való továbbszállításra – nekik kellett az erre a célra

²⁰ A rabszolgaság kérdésének korabeli megközelítéséről, illetve a rabszolgasággal szembeni argumentáció formáiról összefoglalóan l. pl. DUCHET 1995. 137–195 („L'idéologie coloniale – La critique du système esclavagiste” című fejezet); DAVIS 1999. 39–49.

²¹ VOLTAIRE 1955. 181.

szolgáló malmokban kisajtolniuk a növény édes nedvét, majd üstökben kifőzni a szirupot, végül elvégezniük a cukor első finomítását is.²² Mivel pedig a cukornád termesztésére alkalmas szigetek trópusi klímája miatt a növényi nedv hamar erjedésnek indult, ezért ezt megelőzendő az utóbbi munkafolyamatokat igen gyorsan kellett végrehajtani, így az aratás időszakában ezeken a birtokokon lényegében éjjel-nappal folyt a katonásan szervezett és kegyetlen szigorral irányított munka.²³ Ezeknek tudható be, hogy a cukornádültetvények rabszolgáinak élete jóval nehezebb volt, mint a más terményeket előállító gazdaságokban dolgozó társaiké, körükben a halandóság nagyobb mértékű volt, a feszített munkatempó miatt pedig igen gyakran fordultak elő a Voltaire által is felidézett súlyos balesetek.²⁴

Ennek fényében nem meglepő, hogy az emberi vérrel szennyezettségnek A' Kávéra első sorában felbukkanó képzete a gyarmatáruk közül elsősorban a cukorhoz társult a felvilágosodás korában. A „véres cukor” képének egyik korai példája a francia felvilágosodás vezéralakjának, Helvétiusnak az először 1758-ban napvilágot látott *De l'esprit* című művében olvasható. A filozófus az értekezés egyik lábjegyzetében azzal az óriási árral igyekezett számot vetni, amit az európai kontinens amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelméért emberi életekben kellett megfizetni. Helvétius ennek az áldozatai közé számította azoknak az Afrikában folyó háborúknak az áldozatait, amelyeket a kontinens uralkodói azért indítottak, hogy hozzájussanak az európaiak rabszolgák fejében kínált áruhoz, azokat, akik az óceánon való átkelés során vesztették életüket, s azokat is, akik megérkezve Amerikába gazdáik szeszélyének, kapzsiságának és önkényének áldozatává váltak („des Negres qui, [...] deviennent la victime des caprices, de la cupidité & du pouvoir arbitraire d'un maître”).²⁵ Mint ahogy azokat az európaiakat is, akik különböző okokból – a klíma, betegségek vagy hajótörés miatt – pusztultak el ugyanennek a kereskedelemnek betudhatóan. Mindezeket számba véve pedig, szól Helvétius gyakran idézett konklúziója, el kell ismernünk, hogy nem érkezik Európába cukor, amely ne lenne emberi vérrel szennyezett („on conviendra qu'il n'arrive point de barrique de sucre en Europe, qui ne soit teinte de sang humain”).²⁶ A század végére szinte közhelyszerűvé vált képzettársításra Barcsay költeményén kívül is akad magyar nyelvű példa. A *Magyar Hírmondó* 1792-ben közölt egy rövid írást, amelynek szerzője a cukor és kávé fogyasztásáról való lemondásra bízta olvasóit a két termék eredetével kapcsolatban felvethető morális aggályokra hivatkozva:

²² L. ennek néhány korabeli ismertetését: RAYNAL 1781. 6:157–164.; CLARKSON 1786. 142–143.; vagy az *Enciklopédia* „Sucrerie (Habitation)” szócikkét: *Encyclopédie* 1775. 15:594–595.

²³ A cukornádültetvények szigorúan szervezett és kegyetlenül irányított működéséről az előző jegyzetben idézett 18. századi források mellett l. WALVIN 2019. 41–47.

²⁴ Vö. RAYNAL 1781. 6:164.; *Encyclopédie* 1775. 15:595.

²⁵ Vö. HELVÉTIUS 1776. 1:34–35.

²⁶ HELVÉTIUS 1776. 1:35.

ha elgondolja az ember azon a' hadakat, melyeket az a' tzel eszközöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) telessenek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, mely el-vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúltakat, kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bánás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzeljük azt magunknak.

A magyar cikk szerzője a Helvétiuséra igen erősen emlékeztető (ám ahogy azt a szöveg is jelzi, közvetlenül Benjamin Franklintól átvett) számvetés érvényességét írása végén a Barcsay költeményében említett másik gyarmati termékre is kiterjesztette: „De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávét úgy képzelni: mint emberi vérral fel-elegyített italt?”²⁷

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a rabszolgaság kérdéséről szóló, 18. század végi európai diskurzus közegében vizsgálva *A' Kávéra* szövegét, úgy tűnik, hogy Barcsay versének invenciózus szerkesztése és láthatóan nagyon tudatosan megválasztott nyelvi kifejezőeszközei által igen tömör formájú, mégis rendkívül precíz és árnyalt költői leképezését adta az általa ábrázolt meglehetősen komplex tárgynak. A rövid költeménybe nemcsak a két árucikk európai fogyasztását lehetővé tevő gazdasági folyamat(ok) történeteti kronológiájának és a termékek ezen belüli szerepének és jelentőségének bemutatását sűrítette sikeresen bele, hanem az előállításuk által okozott emberi szenvedés mértéke közt a rabszolgaság problémájáról szóló egykorú szövegekből kirajzolódó differenciát is képes volt érzékelteni. A versben tárgyalt téma nagy költői invenciót és tudatos szerkesztést mutató ábrázolása Barcsaynak az annak hátterével kapcsolatos átfogó és igen pontos ismereteire utal.

A' Kávéra modern olvasói számára megdöbbentőnek tűnhet a szöveg végén felbukkanó bölcs magatartása. A harmadik személyben megszólaló szakaszból ugyan nem dönthető el egyértelműen, hogy az a költemény beszélőjének önjellemzését adja-e, vagy egy konkrét harmadik személy, esetleg – gyűjtőnévként használva a szót – egy csoport viselkedésének leírására szolgál,²⁸ ám bármelyik

²⁷ „A' Kávé ital”, *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279. (A magyar cikkben citált szövegrész 1783-as datálását angol eredetijét l.: FRANKLIN 1888. 247–248.) A „véres cukor” képzetének a korabeli magyar irodalomban való felbukkanásáról l. a kötet *A magyar vásárló és a világpiac* c. írását.

²⁸ Szőke György értelmezése szerint a költemény végén felbukkanó »bölcs« a vers alanya és tárgya is egyben: „a költőnek ez az önmagát mintegy kívülről szemlélése a lírai és leíró mozzanat egységét s ugyanakkor a kávéívnak az ábrázolt termelési láncolatba való beillesztését fejezi ki” – SZŐKE 1974. 778. Egyed Emese ellenben többször hangsúlyozta, hogy Barcsay elutasította

esetről legyen is szó, a verset berekesztő sorok alanyának attitűdje hipokritának, de legalábbis ellentmondásosnak látszik. A szöveg első része pontosan ábrázolja a két luxuscikk élvezetét lehetővé tevő embertelen gazdasági rendszer működését, a zárlat pedig megadja annak általános erkölcsi minősítését (bűn), és bemutatja az ennek megfelelő szubjektív emocionális reakciót (iszony) is, mindez mégsem vezet a várákosoknak megfelelő morális cselekvéshez. A bölcs a nádmézzel édesített kávé véres eredetének tudatában, saját ezzel szembeni erkölcsi felháborodása ellenére sem utasítja vissza az ital elfogyasztását.

Nyilvánvaló ellentmondásossága ellenére a Barcsay ábrázolta attitűd egyáltalán nem nevezhető atipikusnak a felvilágosodás korában. A 18. században számos szövegben találkozni ehhez hasonló, a rabszolgaságot hevesen elítélő, ugyanakkor az intézmény fennállását elfogadó vagy legalábbis annak létezésébe passzívan bele-törődő megnyilatkozásokkal. Rousseau *Új Heloïse*-ának (1761) negyedik részében az utazásairól beszámoló Saint-Preux-t az afrikai rabszolga-kereskedelem szörnyűségei, az európaiak kapzsiságának és kegyetlenségének látványa ugyan egyszerre tölti el megvetéssel, rémülettel és szánalommal, mégsem tesz többet, mint hogy saját ember volta miatt szégyenkezve felsóhajt („j'ai gémi d'être homme”), és elfordítja tekintetét.²⁹ Hasonlóan viselkedik Candide is Voltaire regényének korábban idézett epizódjában; a megrázó találkozás és a rabszolgával folytatott beszélgetés újabb érvet szolgáltat a főszereplő számára Pangloss optimizmusával szemben, könnyei patakszanak az emberi gonoszság e megrendítő bizonyítéka lát-tán, ám végül minden további nélkül hátat fordít a megcsonkított embernek, s az esetnek nincs egyéb következménye, mint az, hogy a hős „sírva ért Surinamba.”³⁰ Magánál Barcsaynál is találkozni hasonló gesztussal. Az Ányos Pált megszólító, *A háborúskodás ellen* címen ismert vers első felében a költő az afrikai emberke-reskedelem képeit idézi levelezőtársa szeme elé, szigorú erkölcsi ítélettel sújtva az abban részt vevőket éppúgy, mint az európai kolóniák rabszolgatartóit („Kegyetlen gazdagság! iszonyú hívságok / Ezek, kit követnek ily szörnyű rabságok.”); ő sem javasol azonban mást barátjának, mint amit Saint-Preux tett: „Fordítsd el szemedet e kínos képekről / S ezeket okozó bűnös nemzetekről.”³¹

A felvilágosult század önmagáról alkotott képe és az európaiaknak a rabszol-gaság ügyében mutatott általános érzéketlensége közötti ellentmondást tette szóvá az *Histoire des deux Indes* lapjain az intézmény ellen éles kirohanást intéző Denis

a felvilágosodás kori költők számára általában igen csábító „bölcs” szerepének felvállalását. L. pl. EGYED 1998. 106.; EGYED 2001. 26.

²⁹ Vö. ROUSSEAU 2018. 497.

³⁰ Voltaire, Rousseau és a francia felvilágosodás más gondolkodóinak a rabszolgasággal kapcsolatos nézeteiről l. pl. DUCHET 1995. 137–473.; O'DEA 2010. 39–49. A felvilágosodásnak a rabszol-gasághoz való viszonyáról általában l. pl. MUNCK 2002. 186–192.

³¹ BARCSAY 1933. 81–83.

Diderot. A könyv hatodik kötetében olvasható gondolatmenet az olvasók emlékezetébe idézte, hogy miközben Európa az utóbbi évszázadban a legmagasztosabb erkölcsi elveket hangoztatta,³² és az emberiség testvériségének eszméjét a legnevezebb szerzők a legszívrehatóbb módon adták elő halhatatlan műveikben, a kontinens felvilágosult lakóit pedig nem csupán a régmúlt korok kegyetlensége tölti el borzalommal, hanem gyakran még képzelt bajok is könnyeket csálnak szemükbe a színházi páholyokban vagy olvasószobájuk magányában ülve; a szerencsétlen rabszolgák sorsa mégsem indítja meg őket. („Il n’y a que la fatal destinée des malheureux nègres qui ne nous interesse pas.”) A filozófus, ha expressis verbis nem is nevezi meg ennek az ellentmondásos magatartásnak az okát, mindenesetre utal rá:

On les tyrannise, on les mutile, on les brûle, on les poignarde; & nous l’entendons dire froidement & sans emotion. Les tourmens d’un peuple à qui nous devons nos délices ne vont jamais jusqu’à notre coeur. (Zsarnokoskodnak felettük, megcsonkítják, megégetik és leszúrják őket; és mi mindezt hidegen és érzelmek nélkül hallgatjuk. Annak a népnek a gyötrelmei, amelynek örömeinket köszönhetjük, soha nem érik el a szívünket.)³³

Az utóbbi mondat azt sugallja, hogy a minden más esetben igen érzékenynek mutakozó közönség okkal és tudatosan marad közömbös a rabszolgaság kérdésével kapcsolatban, hiszen ez jelenti élvezeteinek és jólétének (egyik) forrását, vagyis (anyagi) érdeke fűződik annak fenntartásához. Mivel a kegyetlen intézmény a felvilágosult és érzékeny ember számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan, az annak hasznát élvező európaiak hipokrita módon inkább elfojtják ezzel kapcsolatos érzelmeiket, semhogy lemondjanak annak előnyeiről.

A fenti példák talán elégséges módon demonstrálják annak a rabszolgaság kérdésével szemben megmutakozó ambivalens attitűdnek a 18. század végi elterjedtségét, amely *A’ Kávéra* zárlatában is megnyilvánul, de ugyanezek a szöveghelyek – bár szerzőik kétségtől joggal sorolhatók a „bölcsek” közé – egyáltalán nem szolgálnak magyarázattal arra, hogy e magatartás miként függ össze magával a bölcsességgel. Miért éppen a „bölcsek” az, aki a Barcsay költeményét záró szcénában „részt hörpöl” az Európa-szerte tömegek által fogyasztott luxuscikkekhez kapcsolódó bűnből? A kérdést némileg megvilágíthatja Helvétius *De l’esprit*-jének korábban már idézett lábjegyzete, pontosabban annak szöveggörnyezete. A szóban

³² „L’Europe retentit depuis un siècle des plus saines, les plus sublimes maximes de la morale.” – RAYNAL 1781. 6:105.

³³ RAYNAL 1781. 6:105–106. Az idegen nyelvű idézeteket – ha másként nem jelzem – a saját fordításomban közlöm – S. L. A.

forgó passzus, mint arról korábban már szó esett, a „nádméz” élvezetének emberi életekben megfizetett árát összegezve a termék vérrel szennyezettségének képét festi olvasói szeme elé. A gondolatmenetet pedig a korábban citált szövegeknek a rabszolgaság kérdésének tekintetében mutatott ellentmondásos attitűdjére emlékeztető kettős konklúzió zárja:

Or, quel homme, á la vue des malheurs qu'occasionnent la culture et l'exportation de cette denrée, refuserait de s'en priver et ne renoncerais pas á un plaisir acheté par les larmes et la mort de tout de malheureux? Détournons nos regards d'un spectacle si funeste, et qui fais tant de honte et d'horreur á l'humanité. (Márpedig, melyik ember, látva a szerencsétlenségeket, amelyeket ennek az árucikknek a termesztése és kivitele okoz, ne lenne hajlandó nélkülözni, és ne mondana le az annyi szerencsétlen ember könnyeivel és halálával megvásárolt élvezetről? Fordítsuk el tekintetünket e szomorú látványtól, amely oly sok szégyent és borzalmat hoz az emberiségre.)³⁴

Helvétius jegyzete, szemben az előbbi példákkal, ugyan nem csupán az embertelenség miatti felháborodásnak ad hangot, hanem – ha feltételes módban fogalmazva is – mint helyes magatartást a véres termék élvezetéről történő lemondás lehetőségét is felveti, ám a filozófus a szövegrészt számos kortársához hasonlóan mégis a szomorú tárgytól való enervált elfordulás gesztusával rekeszti be.

A *De l'esprit*-nek ez a passzusa ugyan Barcsay versétől eltérően nem minősíti egyértelműen bűnnek a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodás produktumainak fogyasztását, annyiban azonban mégis emlékeztet rá, hogy miközben ennek a viselkedésnek a morális helytelenségét sugallja, egyúttal a költemény „bölcsehez” hasonlóan le is mond megváltoztatásáról. Ami azonban a szövegrészt *A' kávára* értelmezésének tekintetében igazán érdekessé teszi, az nem más, mint hogy Helvétius jegyzete valójában olyan gondolatmenetbe illesztett digresszió, amelynek központi témája nem a rabszolgaság intézményének bírálata és az általa okozott szenvedések bemutatása, hanem a bölcsesség előfeltételét jelentő helyes gondolkodás szabályainak előadása. Az értekezés harmadik, *De l'ignorance* címet viselő fejezete a helyes ítéletalkotás akadályáról, a „tudatlanságról” (az ismeretek hiányáról) szól. A terminus a szerző értelmezése szerint azt a gondolkodási hibát jelöli, amikor egy dologról annak egyetlen aspektusa alapján ítélnünk, vagy az ítéletalkotás során nem számolunk a kontextussal, vagyis nem veszünk tudomást mindazon dolgok összességéről, amelyekkel vizsgálódásunk tárgya összefüggésben áll. Ezekben az esetekben, írja Helvétius, a szellem nem megfelelően működik, s egy illúzió áldozataivá válunk, mivel azt hisszük, hogy mindenki

³⁴ HELVÉTIUS 1776. 1:35.

más is kizárólag azt láthatja az adott dologban, amit mi magunk látunk benne.³⁵ E diszfunkció demonstrálására a filozófus a fényűzés kérdését, pontosabban a luxus nemzetek/államok számára hasznos vagy káros voltáról szóló, egymással homlokegyenest ellenkező vélekedéseket felvonultató vita példáját választotta. A fejezetben Helvétius akkurátusan előszámlálja a témával kapcsolatban számtalanszor elisméltelt, a kortársak számára jól ismert pro és kontra érveket. A fényűzés egyes vélekedések szerint mérhetetlenül hasznos, hiszen az anyagi javak megszerzésének vágya iparkodásra ösztönöz, kimozdítja a nemzeteket tespedtségükből, növeli a polgárok jólétét és ezáltal az állam gazdagságát és erejét is. A luxuscikkeket előállító és azokkal kereskedő országok (mint Barcsay versében az angolok) termékeik fejében megszerezhetik más nemzetek kincseit,³⁶ az így elért jólét pedig segíti a tudományok és művészetek fejlődését, szelídíti az erkölcsöket, stb. Más filozófusok véleménye (és közismert történelmi példák) alapján azonban az anyagi javak szeretete és a bőség élvezete erkölcsileg és testileg is megrontja a luxusban élő népeket, végül pusztulásba taszítja őket, mivel gyengeségük miatt ki lesznek szolgáltatva a hódítóknak és zsarnokoknak. Könyvének ebben a fejezetében Helvétius többször hangsúlyozza, hogy a felvetett problémát nem akarja (és elégséges adatok hiányában nem is tudja) megoldani; célja csupán annak bemutatása, hogy „bonyolult kérdésekben, amelyekről elfogulatlanul ítélezünk, soha nem tévedünk, kivéve tudatlanságból, vagyis ha azt képzeljük, hogy a tárgynak az az oldala, amit mi látunk, minden, amit abban a tárgyban látni kell”³⁷

Noha a cukor véres eredete csupán egyetlen, kitérő jellegű lábjegyzet formájában kapcsolódik Helvétiusnak a fényűzés tekintetében felhozható érveket előszámláló gondolatmenetéhez, nem kétséges, hogy az abban bírált gyarmati gazdasági rendszer mint az Európában élvezett jólét egyik legfontosabb forrása szoros összefüggésben áll a fejezetben tárgyalt kérdéssel. Mint ahogy az sem, hogy a felvilágosodás korában a rabszolgaság értékelése nem kevésbé összetett problémát jelentett, mint a luxus megítélése. A tárgy komplexitása azonban, ahogy a fényűzés esetében is, csak minden aspektusának és teljes kontextusának szemügyre vétele után, vagyis a bölcs vagy legalábbis a „tudatlanság” hibáját elkerülő, tájékozott ember számára válhat nyilvánvalóvá. Ami a luxusjavak élvezetét lehetővé tevő szisztéma embertelenségét, valamint az ebből levonható morális konklúziót illeti, a *De l'esprit* nevezetes jegyzete szerint ugyan látva mindazt a szenvedést és halált, ami a cukor előállításához köthető, *minden ember lemondana az árucikkról,*

³⁵ HELVÉTIUS 1776. 1:21.

³⁶ HELVÉTIUS 1776. 1:23.

³⁷ „[D]ans les questions compliquées et sur lesquelles on juge sans passion, on ne se trompe jamais que par ignorance, c'est-à-dire, en imaginant que le côté qu'on voit un objet est tout ce qu'il y a à voir dans ce même objet.” – HELVÉTIUS 1776. 1:42.

a mondat feltételes modalitása azonban azt is jelzi, hogy az erkölcsileg helyes cselekedet alapját képező tudást nem mindenki birtokolja. A jegyzet első felében bemutatott összefüggések felől szemlélve ugyan nyilvánvaló, hogy az Európában fogyasztott termék borzasztóan sok emberi életbe kerül, és ennek fényében a szöveg olvasója kénytelen elismerni annak vérrel szennyezett voltát, ám ez a belátás kizárólag a bölcsesség felé tett lépés, vagyis a tárggyal kapcsolatos „tudatlanság” felszámolása és az ezt követő elfogulatlan ítéletalkotás által érhető el. A szöveg hely szerint tehát a „bölc” vagy legalábbis a helyesen gondolkodó és ítélő ember az, aki számára az élvezeti cikkben megmutatkozik a rabszolgaság igazságtalansága és kegyetlensége, kiváltva erkölcsi felháborodását. Ugyanakkor annak alapján, amit a luxus példáját használó Helvétius a komplex tárgyakkal kapcsolatos helyes ítéletalkotásról elmondott, szintén a „bölc” lesz az, aki minden ellenérzése mellett sem hagyhatja figyelmen kívül a szörnyű intézmény fenntartásának okát, vagyis azokat az előnyöket, amelyeket a kortársak jelentős része szerint kizárólag a rabszolgamunkával működtetett gyarmati gazdaság képes biztosítani Európa számára. Noha a filozófus könyvének a „tudatlanságról” szóló fejezetében a luxus hasznossága melletti érvek előadása során ez utóbbira nem utal, ám olvasói számára – már csak a témára vonatkozó lábjegyzet miatt is – nyilvánvaló kellett, hogy legyen a kettő közti összefüggés; vagyis az, hogy mindaz, amit a fényűzés az állam számára kedvező hatásairól előadott, kiterjeszthető az éppen ezt szolgáló, erkölcsileg elmarasztalt gyarmati gazdálkodásra is. Mivel pedig Helvétius kitér a luxus hasznos vagy káros voltát illető kérdés eldöntése elől, a rabszolgaság megítélése tekintetében is bizonytalanságban hagyja olvasóját, aki éppen a filozófus által a komplex tárgyakkal szemben szükségszerűen alkalmazandónak állított ítéletalkotási metódus miatt lesz kénytelen morálisan elítélni az embertelen rendszert, elborzadva annak szeme elé táruló látványától, ugyanakkor elismerni az állam számára gazdasági és politikai tekintetben rendkívül hasznos oldalait. Paradox módon tehát ebben az esetben éppen a „bölcse” jellemző helyes (és szenvedélyektől mentes) ítéletalkotásra való törekvés és az ehhez szükséges komplex tudás megszerzése lesz az, amely a „tudatlanság” állapotában fel sem merülő, nehezen feloldható ellentmondással szembesíti Helvétius olvasóit.

A rabszolgaság kérdéséhez való viszony ellentmondásossága – az intézmény erkölcsi szempontból való kárhoztatása, ugyanakkor anyagi előnyeinek elfogadása, sőt méltatása – jóval nyilvánvalóbb módon mutatkozik meg azokban a 18. századi szövegekben, amelyek központi témája a gyarmatosítás és a koloniális gazdálkodás hatásaival való számvetés. Az *Histoire des deux Indes* egykorú olvasója ugyan Diderot rabszolgatartást és -kereskedelmet illető éles kritikája mellett még számos, a rendszerrel kapcsolatos általános erkölcsi aggályokat megfogalmazó, annak működését az emberi kegyetlenség válogatott példáin keresztül bemutató passzussal vagy éppen az Európába szállított különböző élvezeti cikkek

szükségességét firtató gondolatmenettel³⁸ találkozhatott az összefoglaló mű különböző köteteiben, ugyanakkor Raynal abbé kiadványából nem hiányoznak a gyarmati gazdálkodás és a kolóniákkal való kereskedelem szinte hihetetlen eredményességének csodálattal adózó szövegrészek sem.³⁹ A kolonizáció folyamatát részletekbe menően ismertető *Histoire des deux Indes* statisztikai alaposággal számol be a különböző európai hatalmakhoz tartozó gyarmatok gazdasági viszonyainak alakulásáról, hol dicsérve fejlődésüket, hol a kormányzat hibáit kárhóztatva a várokozásokat és lehetőségeket alulmúló teljesítmény miatt. Raynal abbé számadatokban kifejezve azt is egyértelművé tette olvasói számára, hogy mindez milyen óriási jelentőséggel bír az anyaországok gazdasága és kincstári bevételei szempontjából. A rabszolgák szenvedései miatt érzett felháborodás és büntudat kifejezése az *Histoire des deux Indes* lapjain jól megfér a rabszolgaság intézményére épülő koloniális gazdasági szisztéma hatékonysága és jövedelmezősége felett érzett ámulattal.⁴⁰ A rendszer effektív működtetésének egyes példái akár még a nemzeti büszkeség felkeltésére is okot szolgáltathatnak; legalábbis ezt sugallja a könyvnek a francia korona legjövedelmezőbb kolóniájáról, Saint-Domingue-ról adott értékelése, amely szerint az egyedülálló módon igazolja, hogy egy előnyös elhelyezkedésű és kiváló adottságokkal rendelkező terület hová fejlődhet a *franciák kezei között*.⁴¹

Barcsay „bölcsének” ellentmondásos viselkedését Szőke György már idézett tanulmányában mint az erkölcs és az „élvezethez való jog” közötti konfliktust értelmezte,⁴² azonban a 18. század második felében született, a fényűzés és rabszolgaság kérdését együttesen tárgyaló művek kontextusában vizsgálva a magyar szerző versét ez a megállapítás némi finomításra szorul. Bár a gyarmatokról Európába áramló árucikkek, mint azt több korabeli szöveg hangsúlyozta, valóban a hétköznapi luxus iránti igény új formáit honosították meg a kontinensen, ám a rabszolgatartó gazdasági szisztéma létét igazoló érvek elsődleges forrása jellemzően mégsem közvetlenül az egyéni élvezetek apológiája volt. Jó példa erre Voltaire *Essai sur les mœurs* (1756) című munkájának a franciák karibi gyarmatairól szóló fejezete („Des îles françaises”). A *Le Mondain* szerzője ebben Saint-Domingue kapcsán elítélően jegyezte meg, hogy az ottani cukornád-, indigó- és kakaóültetvényeken dolgozó mintegy százezer rabszolga életét az rövidíti meg, hogy az európai fogyasztók olyan igényeit elégítsék ki, amelyek

³⁸ Vö. pl. RAYNAL 1783. 7:2, 239–242., 264–265., 282–288.

³⁹ Ennek oka részben az, hogy a Raynal abbé neve alatt megjelent kiadvány valójában több szerző (Diderot, d’Holbach stb.) közreműködésével készült.

⁴⁰ Az *Histoire des deux Indes* szövegében a rabszolgaság megítélésével kapcsolatban felbukkanó ellentmondásokról és ezek háttéréről l. pl. DUCHET 1995. 170–177.

⁴¹ RAYNAL 1783. 7:114.

⁴² Vö. SZŐKE 1974. 779.

néhány generációval korábban még nem is léteztek.⁴³ A filozófus, bár az emberkereskedelmet és a rabszolgákkal való kegyetlen bánásmódot szégyenletesnek, a maguk felvilágosultságával kérkedő európaiak ezzel kapcsolatos magatartását pedig álszentnek mondja („après cela nous osons parler du droit des gens”; „mindezek után még emberi jogokról merészelünk beszélni”),⁴⁴ a rendszer fenntartását végső soron mégis szükségesnek állítja. Részben azért, mert óriási áruforgalmat generál:

Mais enfin ces pays, qu'on peut à peine appercevoir dans une mappemonde, produisirent en France une circulation annuelle d'environ soixante millions de marchandises. (De végül is ezek a földek, amelyeket alig venni észre a világtérképen, Franciaországban évente mintegy hatvanmillió áruforgalmat produkáltak.)⁴⁵

Helvétiushoz hasonlóan azonban Voltaire is úgy látta, hogy a gyarmatokkal folytatott kereskedelem túl sok emberéletbe kerül, így végső soron nem igazán hasznos az állam számára.⁴⁶ Annak végső oka, hogy Franciaország mégis kénytelen fenntartani kolóniáival a kereskedelmi kapcsolatot, az *Essai sur les mœurs*-ben olvasható argumentáció szerint valóban a gyarmati termékek vásárlóiiban keresendő, de nem az élvezethez való joguk miatt. A francia fogyasztók újabban kialakult étvágának/ízlésének és igényeinek („nos appetits nouveaux”, „nos nouveaux besoins”) tárgyát olyan *felesleges* dolgok képezik, amelyek ugyan a legutóbbi időkig senkinek sem hiányoztak, ám amelyek már mindennapi *szükségletté váltak* („un superflu devenue nécessaire”). Ez pedig Voltaire szerint olyan gazdasági csapdahelyzetet idézett elő, amelyben Franciaország (minden morális ellenérv dacára) kénytelen megtartani saját kolóniáit, és fenntartani azok rabszolgamunkával működtetett gazdasági rendszerét, hiszen ellenkező esetben a már létező vásárlói igények kielégítésére szolgáló gyarmati árucikkeket jóval drágábban, külföldről kellene beszerezni, ami elszegényítené az országot.⁴⁷ Az *Essai sur les mœurs* írójának

⁴³ „[E]nviron [...] cent mille esclaves nègres ou mûlatres, qui travaillaient aux sucreries, aux plantations d'indigo, de cacao, & qui abrègent leur vie flatter nos appetits nouveaux, en remplissant nos nouveaux besoins, que nos pères ne connaissaient pas.” – VOLTAIRE 1792. 4:150.

⁴⁴ VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁵ VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁶ „Ce commerce n'enrichit point un pays, bien au contraire, il fait périr des hommes, il cause des naufrages: il n'est pas, sans doute, un vrai bien.” („Ez a kereskedelem nem gazdagítja az országot, éppen ellenkezőleg, emberek pusztulását okozza, hajótöréseket idéz elő: kétségtelen, hogy nem igazi jótétemény.”) – VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁷ „[...] mais les hommes s'étant fait des nécessités nouvelles, il empêche que la France n'achète chèrement de l'étranger un superflu devenue nécessaire” („[...] mivel azonban az emberek új szükségleteket teremtettek maguknak, [ez a kereskedelem] megakadályozza, hogy Franciaország

értelmezésében az ellentmondásos helyzet fenntartását ugyan a fogyasztók új szükségleteinek kielégítése kényszeríti ki, de ennek tekintetében nem az egyén élvezethez való jogára, hanem az állam érdekére hivatkozik.⁴⁸

A rabszolgaság morális elítélése és az intézmény fenntartása mellett felhozott, annak ökonómiai előnyeit hangsúlyozó érvek az utóbb citált francia szövegekben mint a probléma értelmezésének egyaránt érvényes megközelítései jelennek meg, antagonisztikus viszonyuk pedig egyfajta, az ügyben való határozott állásfoglalást ellehetetlenítő aporiát idéz elő. Annak ellenére, hogy a korabeli Magyarország nem rendelkezett gyarmatokkal, így a rabszolgaság kérdésében sem volt közvetlenül érintett, a felvilágosodás korának ez utóbbival kapcsolatos ambivalens attitűdje – ha az eddig idézett írásokhoz képest kevésbé éles kontúrokkal is – a 18. század végi hazai lapok hasábjain is kirajzolódik. Az 1780–1790-es évek fordulójától kezdve a magyar sajtó viszonylag rendszeresen tudósított a brit törvényhozásban az emberkereskedelem betiltásáról folytatott tárgyalásokról.⁴⁹ Ezek a hosszabb-rövidebb összefoglalók jellemzően az (ekkor már jelentős társadalmi támogatottsággal bíró) angol abolicionisták perspektívájából jelentették meg a parlamenti vitákat, és egykorú olvasóik nemcsak az általában a rabszolgasággal szemben felhozható jogelméleti, (vallás)erkölcsi stb. argumentumokat ismerhették meg belőlük, hanem az Afrikából elhurcolt és a nyugat-indiai ültetvényeken kegyetlen körülmények között dolgoztatott emberek szenvedéseinek megrendítő képeivel is szembesülhettek.⁵⁰ Az ezekben a cikkeken az embertelen intézmény

drágán vásárolja meg külföldről azokat a felesleges dolgokat, amelyek már szükségletté váltak.”) – VOLTAIRE 1792. 4:151.

⁴⁸ A Voltaire által említett hatalmas bevételek mellett e tekintetben az is fontos szempont volt, hogy a rabszolgamunkával előállított termékek nagy- és kiskereskedelme, valamint az ezekkel valamilyen módon összefüggő egyéb tevékenységek óriási embertömeg számára biztosították a megélhetés lehetőségét. Condorcet-ről szóló monográfiájukban Elizabeth és Robert Badinter arra hívták fel a figyelmet, hogy 1791-ben a rabszolgaság intézményével való szimpatizálással nem vádolható Liancourt is úgy vélekedett, hogy a kolóniákkal folytatott kereskedelem összeomlása négymilliónál is több embert érintene Franciaországban. BADINTER – BADINTER 1988. 292. A rabszolgaság és az emberkereskedelem fennmaradásától függő egzisztenciák franciaországi számára vonatkozó, hasonló nagyságrendű, 18. század végi becslésekről l. még MILLER 2008. 86., 134. Ugyanerről a cukor tekintetében l. WALVIN 2019. 141. A kávé vonatkozásában az egykorú magyar sajtóban: „A Kafféval való kereskedés”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429.

⁴⁹ A későbbiekben idézett cikkeken kívül l. pl. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.; szept. 13., 341; nov. 25., 688.; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 23., 390–391.; ápr. 20., 511–512.; *Magyar Hirmondó*, 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588.; máj. 22., 733–734.

⁵⁰ Ennek legjobb példája az a *Magyar Hirmondó*-ban 1792 tavaszának végén napvilágot látott írás, amely ugyancsak az angol parlamentben a rabszolga-kereskedelem betiltásáról folytatott vitákhoz kapcsolódva, azok hátterét kívánta megvilágítani az ügyben kevésbé tájékozott magyar olvasók számára. A cikk (pontosan ugyan meg nem nevezett) korabeli abolicionista kiadványokra hivatkozva mutatta be az emberkereskedelmet és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdálkodást,

vonatkozásában megnyilvánuló lesújtó erkölcsi ítélet azonban rendszerint nem terjedt ki a vele szorosan összefüggő gazdasági jelenségekre, a gyarmatáruk kereskedelmére és fogyasztására. Annak ellenére, hogy a lapok ez utóbbi tárgyban megjelenő cikkei jellemzően a gyarmati áruk, főként a cukor és kávé behozatalának az ország számára hátrányos gazdasági hatásaira próbálták felhívni a figyelmet, s a luxusjavak importja miatt külföldre áramló pénz óriási mennyiségére és a haza ebből eredő elszegényedésére hivatkozva igyekeztek lebeszélni a honpolgárait azok vásárlásáról,⁵¹ szinte sohasem éltek a termékek eredetével kapcsolatos aggályoknak hangot adó erkölcsi érvekkel, nem utaltak a kolóniákon folytatott gazdálkodás inhumánus voltára. Az efféle morális/humánus megközelítés még a *Magyar Hirmondó* korábban már idézett *A' Kávétal* című, a cukor és kávé véres eredetét fejtegető írásában is csupán másodlagos, a Barcsay versében is felbukkanó kameralista szempontú („mennyi kincsét olvasztod ezeknek”) argumentációt⁵² kiegészítő, annak érzelmi hatását fokozó szerepet kapott.⁵³ A gyarmatárukkal való kereskedelem előnyeit méltató – a hazai lapokban az előbbieknél jóval ritkábban előforduló – írásokban pedig fel sem merülnek az azok eredetével kapcsolatos erkölcsi aggodalmak. A *Mindenes Gyűjtemény A' Kafféval való kereskedés* című, 1789-ben megjelent cikkének szerzője a termék az európai gazdaságban az elmúlt évszázad során elnyert jelentősége fölötti ámulatának hangot adva hosszan értekezett arról, hogy világszerte milyen roppant tömegű ember megélhetését biztosítja a nem sokkal korábban még ismeretlen luxuscikk fogyasztásának általános elterjedése, ám egyetlen szóval sem utalt az ennek hátterében álló rabszolgamunkára.⁵⁴

igen érzékletesen jelenítve meg annak kegyetlenségét és az általa okozott mérhetetlen emberi szenvedést. Vö. *Magyar Hirmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

⁵¹ L. pl. *Magyar Hirmondó*, 1780. jún. 10., 384.; 1781. márc. 28., 198–199.; *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54. A magyar lapok a kameralista intézkedések külföldi példáira is felhívták olvasóik figyelmét. 1794 elején a *Magyar Hirmondó* az „étel, ital, ruházat és házikészületekbéli különbségek ellen kiadott” svédországi rendeletről számolt be. A „közbiztonság” fenntartását célzó intézkedésre a hozzá fűzött indoklás szerint azért volt szükség, mivel „nem kereskedő Társaik voltunk mi többé, hanem adófizetőiké lettünk más Nemzeteknek, az által, hogy multható szükségünket felette meg-szorítottuk, 's ennél fogva bizonynyal ki-fogyattuk volna magunkat mindenünkből”. A „multható szükség” példája a szövegben a kávé fogyasztása: „Tsak tsupa kávéért több kiment volt már innen minden esztendőben egy millió, 's három száz forintoknál, – mely summa meg-marad ezentúl, a' kávézástól való meg-szűnés által.” Azért, hogy a lakosságot rábírják a „kávé-italnak békétlenkedés nélkül való el-hagyására”, az udvar fog eljárni a jó példával. *Magyar Hirmondó*, 1794. febr. 21., 256.

⁵² Ennek lényegéről l. pl. BAGHDIA NTZ MCCABE 2015. 200–207.

⁵³ Vö. „A' Kávétal”, *Magyar Hirmondó*, 1792. febr. 24., 278–279.

⁵⁴ Vö. „A' Kafféval való kereskedés”, *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429.

Barcsay bölcsének viselkedése a felvilágosodás korának a rabszolgaság kérdésében mutatott ambivalens, egyszerre elutasító (szégyenkező, felháborodó) és elfogadó attitűdjét jeleníti meg.⁵⁵ Az eddigiekben idézett szövegekkel ellentétben azonban A' Kávéra szerzője a *bűn* fogalma alá rendelve kapcsolta össze költeménye tárgyának morális és ökonómiai aspektusát, mégpedig olyan módon, hogy annak érvényességét a termékek vásárlóira/fogyasztóira is kiterjesztette. A rabszolgamunkán alapuló gazdasági szisztéma erkölcsi értékelésének ez utóbbi, az eddig citált szövegekben fel sem merülő szempontja, mint a továbbiakban látni fogjuk, kiindulópontul szolgálhat a vers lehetséges keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározásához.

Barcsay Ábrahám rövid költeménye a felvilágosodás kori magyar líra legismeretebb darabjai közé tartozik, ám a szöveg keletkezéséről, megírásának közvetlen motivációjáról vagy feltételezhető forrásairól nem fogalmazhatók meg biztos állítások. A költő sok, misszilisekhez csatolt, gyakran a levelek gondolatmenetébe in-tarzaszerűen beillesztett,⁵⁶ pontosan datálható versétől eltérően e mű születésének ideje nem ismert. A' Kávéra kéziratát, néhány más hátramaradt darabával együtt Barcsay halála után nyolc évvel, 1814-ben özvegye, Bethlen Zsuzsanna küldte el Döbrentei Gábornak, aki elsőként közölte a szöveget az *Erdélyi Múzeumban*.⁵⁷ A vers datálásában és keletkezési kontextusának pontosabb meghatározásában, úgy tűnik, annak témája sem sokat segíthet, hiszen a korabeli Európába importált kávé és cukor zömét biztosító nyugat-indiai rabszolgatartó gazdasági rendszer a szerző életében töretlenül virulens volt, s így a költeményben megjelenített morális probléma is mindvégig aktuális maradt. Ha a vers pontos keletkezése a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem is lehetséges, a szöveg két eleme – az „anglusok” kétszeri említése, valamint a luxuscikkek előállítása során elkövetett bűnben való fogyasztói cinkosság hangsúlyozása – mégis alkalmasnak látszik arra, hogy támpontul szolgáljon A' Kávéra keletkezési idejének behatárolásához.⁵⁸

Míg a rabszolgaság intézményének kárhoztatása, illetve az európai piacon megvásárolható gyarmati termékek „véres” eredetének Barcsay versében is

⁵⁵ A 18. századi angol közvéleménynek a rabszolgaság kérdéséhez való ambivalens viszonyulásáról l. DRESCHER 1986. 12–24. Ugyanerről francia vonatkozásban l. pl. MILLER 2008. 62–82. (a „The Slave Trade in the Enlightenment” című fejezet).

⁵⁶ Erről l. EGYED 2001. 23–30.; EGYED 1998. 40–87.

⁵⁷ A vers első közlését l. DÖBRENTÉI 1814. 29–30.

⁵⁸ Szőke György idézett tanulmányában a vers keletkezési idejét az 1780-as évek elejére valószínűsítette, elgondolását azonban csupán egyetlen, nem igazán meggyőző érveléssel támasztotta alá: mivel A' Kávéra „oly közeli rokonságot mutat” Barcsay Ányoshoz írt, 1782. április 20-i keltezésű, *A háborúskodás ellen* című költeményével, ezért „nagyon is valószínű”, hogy az előbbi is „ez idő tájt keletkezett”. SZŐKE 1974. 776. Barcsay verseinek kronológiai rekonstrukciójában Egyed Emese a bizonytalan keltezésű költemények közé sorolta a szöveget, a terminus ante/post quem meghatározására nem tett kísérletet. Vö. EGYED 1998. 53.

megjelenő képze a 18. század közepétől kezdve számos szerzőnél felbukkant, a költemény zárlatában megfogalmazott, a fogyasztónak az embertelen rendszer működtetésében való bűnrészességére figyelmeztető konklúzióról azonban már egyáltalán nem mondható el ugyanez. A rabszolgamunkával előállított fogyasztási cikkek európai vevőinek felelőssége a felvilágosodás korában hosszú időn keresztül annak ellenére sem kerül expressis verbis kimondásra, hogy számos szövegből egyértelműen kiderül, a kortársak tudatában voltak a vásárlók kulcsszerepének a szisztéma fenntartásában. Az *Essai sur les mœurs* korábban már idézett részében Voltaire gazdasági tekintetben egyértelműen az európaiak új szükségleteinek kielégítésében jelölte meg az atlanti rabszolgaság fennállásának és az erre alapuló termelési szisztéma prosperitásának végső okát, ám a vásárlók ezzel kapcsolatos erkölcsi felelősségére egyáltalán nem utalt írásában. Ahogy az *Histoire des deux Indes* lapjaiban a kontinens maguk felvilágosultságában tetszelgő lakóinak a rabszolgák sorsával szemben mutatott érzéketlenségét keményen bíráló Diderot sem állította, hogy a kolóniákról érkező áruk fogyasztói cinkosok volnának a tőlük távol eső vidékeken elkövetett bűnökben. Még a „véres” cukor élvezetéről való lemondás helyességét sugalmazó Helvétius is tartózkodott attól, hogy minősítse a „nádméz” vásárlóinak erkölcsi attitűdjét; a termék előállítása érdekében elkövetett kegyetlenségek ódiunála is kizárólag az emberkereskedők és ültetvényesek fejére száll.

A vásárló/fogyasztó meghatározó szerepét a rabszolgatartó gazdasági rendszer fenntartásában az utóbb idézett szövegeknél is jóval egyértelműbben tárta a korabeli olvasók elé Jean-François Butini 1771-ben megjelent, *Lettres africaines* című levélregénye. A túlnyomó részben az Afrikából elhurcolt és a jamaicai angol kolónián rabszolgasorba taszított főhősök levélváltásaiból kibomló történet egyebek mellett azért számít kivételesnek a 18. század második felének hasonló témájú francia elbeszélései⁵⁹ között, mivel Butini egy, a cselekményt megszakító, a rabszolgaság felszámolásának lehetőségeit taglaló értekezést illesztett regényébe. A mű modern kiadását sajtó alá rendező Youmna Charara szerint a *Lettres africaines* már csak e rövid traktátus miatt is méltó arra, hogy a rabszolgák felszabadításáért folytatott küzdelem legfontosabb szövegei között tartsák számon.⁶⁰ A szóban forgó értekezést tartalmazó két levelet (25–26. levél) a cselekményben semmiféle szerepet nem játszó, gazdasági kérdésekben azonban igen tájékozottnak mutakozó Sir Bevil írja barátjának, a regény egyik központi alakjának, Sir Darnley-nak. Ez utóbbi a hasonló elbeszélések jellemző figurájának, az „emberséges gazdának” a típusát képviseli, aki – a korban szokatlan módon – nem csupán szerelmes lesz saját rabszolgánőjébe, a regény szövegét adó levelek többségét jegyző Phémidába, hanem feleségül is veszi őt, s részben az ő hatására dönt úgy, hogy ültetvényének

⁵⁹ Ezekről l. pl. CHARARA 2005. 8–24.; BIONDI 2010. 29–38.; DANON 2010. 61–73.; JURT 2020. 39–62.

⁶⁰ Vö. CHARARA 2005. 86.

minden munkását felszabadítja. Sir Darnley, noha a tervezett lépés erkölcsileg helyes voltáról meg van győződve, aggódik annak rá nézve esetleg kedvezőtlen gazdasági következményei miatt, ezért kéri tájékozottabb barátja segítségét. Sir Bevil két válaszlevelében igyekszik megnyugtatni őt e tekintetben, részletesen kifejtve a szabad munkaerő alkalmazásától várható gazdasági előnyöket úgy az egyes ültetvényesek, mint a kolóniák és az anyaország vonatkozásában. A szabad, vagyis saját hasznáért is dolgozó munkás, írja, többet dolgozik, vagyis az ilyen munkaerő alkalmazása fokozza a birtokok termelékenységét és növeli az ültetvényesek bevételeit. Mindemellett ez utóbbiak kiadásai is csökkennek, hiszen az egykori gazdák megtakaríthatják az eddig a rabszolgák vásárlására és ellátására fordított jelentős összegeket. Az új szisztéma ezen felül azért is hasznos lehet a kolóniáknak, mivel megszünteti az ültetvényesek életét veszélyeztető és komoly anyagi károkat okozó rabszolgázadások folyamatosan fennálló kockázatát, ugyanakkor az anyaország számára is komoly előnyökkel járhat, hiszen az újonnan felszabadított tömeg az ott termelt árucikkek fogyasztójává válhat, ez pedig jelentősen növelheti a kincstár bevételeit. Sir Bevil Sir Darnley egzisztenciális félelméről, saját anyagi romlásának lehetőségéről szólva egyfajta ultima ratióként hivatkozik a gyarmati termékek európai fogyasztóinak szerepére és viselkedésére. Argumentációja szerint még abban az esetben is, ha az ültetvényesek költségeit jelentősen megemelné a szabad munkaerőre való átállás, annak terhét végső soron nem maguknak kellene viselniük. Ha az előállítás költségei nőnek, érvel a levél írója, nőni fog a termékek piaci ára is, így az ültetvényesek a legcsekélyebb anyagi hátrányt sem szenvedhetik el döntésük következtében. A kolóniákon előállított termékek ugyanis olyannyira szükségessé váltak az európai fogyasztók számára, hogy hajlandóak lesznek magasabb áron is megvásárolni azokat. Sir Bevil szerint a láncolat végén elhelyezkedő fogyasztó lesz tehát az, aki végső soron az átállás költségeit megfizeti, s hogy így tesz, ahhoz nem férhet kétség; a hasonló – kisebb-nagyobb konfliktusok, kedvezőtlen időjárási események stb. hatására azonnal bekövetkező, viszonylag gyakori – áremelkedésekhez az európai vásárlók régóta hozzászoktak már, így az újabb drágulás szinte fel sem tűnne nekik.⁶¹

Noha a fenti okfejtés szinte tudományos igénnyel írja le⁶² az európai vásárlóknak a gazdasági rendszer működtetésében játszott kulcsszerepét, a regény pedig folyamatosan szembesíti olvasóit a rabszolgaság kegyetlen és igazságtalan voltával, Butini sem itt, sem művének más helyein nem kapcsolja össze e kettőt.

⁶¹ Vö. CHARARA 2005. 137.

⁶² Ezt mutatja, hogy Butini regényéről 1771-ben részletes bírálatot közölt a fiziokraták lapja, a szépirodalmi művekkel egyébként csak kivételes esetekben foglalkozó *Éphémérides du citoyen*. A *Lettres africaines* és a fiziokrata elvek kapcsolatáról l. CHARARA 2005. 86–87., 161–168., 297–298. Az *Éphémérides* bírálatának kivonatát l. CHARARA 2005. 307–310. A fiziokratáknak a rabszolgasággal kapcsolatos álláspontjáról átfogóan l. DUCHET 1995. 160–170. (a „L'antiesclavagisme des physiocrates et des philosophes” című fejezet).

Az anyagi haszon megszerzéséért végrehajtott gaztettek kizárólag azok közvetlen elkövetőit, az emberkereskedelem lebonyolítóit és az ültetvényeseket terhelik, a fogyasztók személyes felelősségének kérdése pedig fel sem merül a *Lettres africaines* lapjain. De nem kerül szóba a téma az 1780-as években megszapordó, a rabszolga-kereskedelem betiltását követelő angol és francia írásokban sem. A fogyasztói bűnrészesség problémáját éppúgy nem érinti Thomas Clarkson *An essay on the slavery and commerce of the human species...* című, az évtized angol abolitionizmusának alapszövegeként számontartott, a rabszolgaság kérdését egyébként annak minden aspektusában vizsgálni igyekvő értekezése, mint ahogy hallgatott róla álnéven megjelentetett hasonló témájú munkájában a francia kortárs, Condorcet is.⁶³

A következő évtizedben azonban a helyzet hirtelen megváltozott, s az 1790-es évek elejétől fogva számos, a rabszolgamunkával előállított gyarmati áruk fogyasztását A' Kávéra zárlatához hasonlóan a bűnben való cinkosságként értelmező és azok vásárlóit az ebből fakadó morális felelősségükkel nyíltan szembesítő szöveg látott napvilágot. Ennek oka, hogy 1791–1792-ben a brit abolitionizmus radikálisabb formájaként útjára indult az a mozgalom, amely az ország lakosságát a nem-szabad munkaerő alkalmazásával termelt cukor, valamint az ennek gyártása során keletkező melaszból párolt rum (ami a jellemzően barterüzletként működő atlanti rabszolga-kereskedelem egyik legfontosabb csereárujaként funkcionált)⁶⁴ bojkottjára szólította fel.⁶⁵ A kezdeményezés célja az volt, hogy a két fogyasztási cikk vásárlásának tömeges elutasítása által előidézett piaci nyomással a rabszolgamunka alkalmazásáról való lemondásra kényszerítse az ültetvényeseket. Mivel e célkitűzés megvalósításának alapvető feltétele az volt, hogy a vásárlók elismerjék cinkosságukat a rabszolgatartó rendszer fenntartásában, ugyanakkor ráébredjenek a maguk éppen ebből fakadó hatalmára, ami képessé teheti őket annak felszámolására, a bojkott ügyében folytatott agitáció retorikai stratégiájának legfőbb eszköze a bűntudat és a személyes felelősség érzésének felkeltése volt. Ezt hangsúlyozta a mozgalom legfontosabb dokumentuma, William Fox különböző címváltozatokkal több mint húsz kiadást megért pamfletje is.⁶⁶ Miközben a 18. század, írta röpiratának elején Fox, a maga felvilágosult voltával kérkedik, a rabszolgatartás és rabszolga-kereskedelem egyre növekvő mértéke éppen azt bizonyítja, hogy ez a kor brutalitásában és igazságtalanságában felülmúlja még a legbarbárabbnak tartott korszakokat is; míg a legkifinomultabb emberi érzéseket színleljük, soha

⁶³ Vö. CLARKSON 1786; CONDORCET 1781.

⁶⁴ A rum gazdasági jelentőségéről és a rabszolga-kereskedelemben betöltött szerepéről l. James Walvin idézett monográfiájának a „Rum Makes its Mark” című fejezetét: WALVIN 2019. 101–118.

⁶⁵ A mozgalomról l. pl. DRESCHER 1986. 78–79.; MIDGLEY 2005. 35–40.; BAGHDIAZT MCCABE 2015. 262–263.; DRESCHER 2009. 129., 221–222.; DRESCHER 2010. 17–118.

⁶⁶ Fox 1791.

nem látott kegyetlenségeket követünk el.⁶⁷ Ennek az ellentmondásnak és a kortársak álszent magatartásának oka pedig nem más, mint a kielégíthetetlen kapzsiság; a rabszolgaság fennmaradását a belőle nyert gazdagság és az általa elért jólét garantálja. A pamflet érvelése eddig a pontig nem igazán különbözik a rabszolgatartás kritikáját megfogalmazó, 18. század közepe óta született, korábban citált szövegektől. Míg azonban ez utóbbiak a fennálló helyzet megváltoztathatatlanságába való beletörődést⁶⁸ kifejező gesztussal fordultak el a visszataszító tárgytól, vagy legfeljebb – mint Diderot tette – az uralkodók bölcsességében és jóságában bizakodva, esetleg egy általános rabszolgafelkelést vizionálva tudták elképzelni a szégyenletes rendszer megszűnését,⁶⁹ Fox – négy évvel a rabszolga-kereskedelem betiltásáért indított első kampányt követő parlamenti viták és az abolicionisták vereségével záruló szavazás után – éppen azt hangsúlyozta, hogy az ügyet (a törvényhozás beavatkozása nélkül is) eldöntheti az egyes emberek azzal kapcsolatos határozott állásfoglalása. A (nyugat-indiai) rabszolgaságot ugyanis, állítja a szerző, a brit szigetek lakosságának támogatása tarja fenn, így minden polgárnak hatalmában áll növelni vagy csökkenteni annak kiterjedését. A rabszolga-kereskedő, az emberi rakományt szállító tengerész és az azt megvásárló ültetvényes csupán az angol vásárlók ügynökei, akiket éppen azért fogadtak fel, hogy hozzájuthassanak a számukra kíváncsok árucikkekhez; valójában tehát a gyarmataik anyaországi fogyasztói jelentik a „förtelmes kereskedelem” eredeti okát, ők annak első mozgatói.⁷⁰

⁶⁷ „But we, in an enlightened age, have greatly surpassed, in brutality and injustice, the most ignorant and barbarous ages: and while we are pretending to the finest feelings of humanity, are exercising unprecedented cruelty.” – Fox 1791. 2.

⁶⁸ Seymour Drescher már idézett *Capitalism and Antislavery* című könyvében az angol abolicionizmus alakulástörténetét jellemezve azt írta, hogy noha a rabszolgaság elutasításának érzelmi és racionális jellegű érvkészlete az 1760-as években már összeállt, az a gondolat azonban, hogy a gonosz intézmény fenntartása ugyanolyan elkerülhetetlen, mint a háborúk, járványok vagy éhínségek kitörése, csak 1788 és a napóleoni háborúk vége között tűnt el teljesen. Vö. DRESCHER 1986. 17; 23, 94.

⁶⁹ Vö. RAYNAL 1781. 6:138–139. A rabszolgaságot végképp eltörlő általános rabszolgafelkelés víziója a korabeli szépirodalomban is megjelent. Louis-Sébastien Mercier távoli jövőben (a 2440-es évben) játszódo utópisztikus regényének egyik fejezetében (*Chapitre XXII. – Singulier Monument*) az elbeszélő főhős egy különös szoborcsoporthoz ír le. A „szent emberiség” Párizsban emelt emlékműve az öt megsértő nemzetek (angolok, franciák, spanyolok) könyörgő figurái mellett egy piederstálon álló fekete hős nemes alakját is ábrázolja, lábainál húsz összetört joggal, és ezzel a felirattal: „Au vengeur du nouveau monde!” („Az Új Világ bosszúállójának!”) A szobor annak a hősnek az emléket örökíti meg, aki a Gondviselés eszközeként mint Isten öldöklő angyala vezette az Amerikát vérbe borító, egy csapásra minden rabszolgatartót elpusztító felkelést. MERCIER 1772. 154–160. A rabszolgafelkelésektől való félelem, a lázadó rabszolga irodalmi ábrázolásai és az új, fekete Spartacus Diderot-nál is megjelenő alakja kapcsán l. pl. DUCHET 1995. 140–145., 175–176.; JURT 2020.

⁷⁰ „The slave-dealer, the slave-holder, and the slave-driver are virtually the agents of the consumer, and may be considered as employed and hired by him to procure the commodity. For, by holding out the temptation, he is the original cause, the first mover in the horrid process” – Fox 1791. 2.

William Fox a vásárló gazdasági folyamatban betöltött kulcspozícióját egyértelműen összekapcsolta a morális felelősség kérdésével is. Szerinte ugyanis ez utóbbi alól a gyarmatáruk európai fogyasztóit nem mentheti fel az, hogy az élvezetüket szolgáló termékek előteremtése érdekében a Föld távoleső vidékein kiontott emberi vér közvetlenül nem az ő kezükhöz tapad; hiszen az erkölcsi maxima szerint, emlékeztette olvasóit a szerző, amit mások által cselekszünk, mi magunk cselekedjük.⁷¹ Az egyéni felelősség vállalása alól az sem jelenthet kibúvót, hogy az egyes vásárlók hozzájárulása a rendszer fenntartásához olyan csekély mértékű, hogy nem növeli érdemben az elkövetett bűnök és jogsértés mértékét;⁷² a pamflet írójának érvelése szerint a bűnös cselekedet ódiума teljes súlyával hárul annak minden elkövetőjére, függetlenül azok számától: ha a bűnben sokan osztoznak, az ugyan csökkenti a szégyenérzetet, de nem csökkenti annak gyalázatos voltát.⁷³ Végül, ha a fogyasztó úgy gondolja is, hogy a rabszolgaság létezése eredetében független tőle, a következmények tekintetében már biztosan nem állíthatja ugyanezt;⁷⁴ a gyarmati cikkek minden vásárlójának lelkiismeretesen el kell ismernie részesedését a bűnben, írja Fox, remélve, hogy mások is ezt teszik,⁷⁵ önnön viselkedését pedig állandó gyanakvással kell szemlélnie, annak távoli, közvetlenül nem érzékelhető hatásaira gondolva.⁷⁶

Mindezek miatt a pamflet szerzője határozottan elutasítja annak lehetőségét, hogy a vásárlók/fogyasztók felmentsék magukat a morális felelősség alól; az áru megvásárlása – ahogy Barcsaynál a hörpölés pillanata – egyben a bűnben való részesedést is jelenti

For let us not think, that the crime rests alone those who conduct the traffic, or the legislature by whom it is protected: if we purchase the commodity we participated in the crime. (Ne gondoljuk, hogy a bűncselekmény egyedül azokat terheli, akik a kereskedelmet lebonyolítják, vagy a törvényhozást, amely támogatja azt: ha az árut megvesszük, részt vetünk a bűncselekményben.)⁷⁷

⁷¹ „[E]very distinction is done away by the moral maxim, That whatever we do by another, we do ourselves [...]” – Fox 1791. 2.

⁷² Fox 1791. 5.

⁷³ „[T]hough numbers partaking of a crime may diminish the shame, they cannot diminish the turpitude. [...] For into how many parts soever a criminal action may be divided, the crime itself rests intire and complete on every preparator [...]” – Fox 1791. 5.

⁷⁴ Fox 1791. 6.

⁷⁵ Fox 1791. 6.

⁷⁶ Fox 1791. 11.

⁷⁷ Fox 1791. 2.

A pamflet azokat a bűntetteket, a gyilkosságot és rablást is megnevezi, amelyekben a cukor és rum vásárlói a rabszolga-kereskedő és ültetvényes tetteistársaivá válnak.⁷⁸ Sőt, Fox a vérrel átitatott cukor Barcsay versének első sorában is felbukkanó képét továbbfejlesztve egy további bűnt is hozzáad a listához. Az angol szerző nemcsak felidézte Benjamin Franklin 18. század végi magyar újságolvasók számára is ismerős gondolatmenetét a cukorhoz tapadó tengernyi emberi vérről, hanem statisztikai adatok alapján kiszámította annak pontos mennyiségét is. Kalkulációjának az olvasók elé tárt eredménye alapján az étkezések során elhasznált minden egyes font cukor két uncia emberhús elfogyasztásának feleltethető meg. Fox ezzel azon vádak egyikét fordítja vissza a felvilágosult európaiakra, amely a rabszolgaság erkölcsi/antropológiai igazolásaként alkalmazva éppen az afrikaiak nem ember voltát volt hivatva bizonyítani: a rabszolgamunkával előállított cukor vásárlói apránként emberi testeket fogyasztanak el, vagyis – ha a pamflet szerzője nem is használja ezt a szót – kannibálok.⁷⁹

Az 1791–1792-es cukorbojkott támogatására több, Fox pamfletjéhez hasonló gondolatmenetet kifejtő vers is született, amelyekben olykor Barcsay költeményének egyes motívumaira emlékeztető szöveghelyek is feltűnnek.⁸⁰ *A' Kávéra* persze alapvetően különbözik a cukor és rum bojkottját propagáló szövegektől abban, hogy expressis verbis nem szólít fel a bűnös élvezetekről való lemondásra. Míg a magyar költemény szerzője megelégszik a fogyasztó felelősségének és bűnrészesiségének konstataálásával, az angol agitációs szövegek ennek megfelelő cselekvésre is buzdítanak:

They may hold it to our lips, steeped in the blood of our fellow-creatures, but they cannot compel us to accept the loathsome potion. With it rests, either to receive it and be partners in the crime, or to exonerate ourselves from guilt, by spurning from us the temptation. (Az ajkunkhoz tarthatják az embertársaink vérével átitatott gyűlöletes italt, de nem kényszeríthetnek bennünket arra, hogy el is fogadjuk. Rajtunk múlik, hogy elveszszük-e azt, és részessé válunk a bűntettben, vagy pedig felmentjük magunkat a bűn alól azáltal, hogy elutasítjuk a kísértést.)⁸¹

A' Kávéra „bölcse” ezzel szemben nemcsak hogy engedi az ajkához tartani a gyűlöletes italt, de bele is hörgöl. Barcsay nem agitációs verset írt, szövegének intenciója nem az volt (és nem is lehetett), hogy a nem szabad munkaerő alkal-

⁷⁸ Fox 1791. 5.

⁷⁹ Vö. BAGHDIAINTZ MCCABE 2015. 262.

⁸⁰ Az angol abolicionista költemények folyamatosan bővülő gyűjteményét l. CAREY 1996–2023.

⁸¹ Fox 1791. 2.

mazásával előállított termékek bojkottjához hasonló konkrét megoldási lehetőséget kínáljon a rabszolgaság problémájára. Ebben a formájában is alkalmas azonban arra, hogy felhívja a figyelmet a gyarmati árukat megvásárló „felvilágosult” európaiak hangoztatta erkölcsi elvek és az ezeknek ellentmondó cselekedetek közti feszültségre.

Mindezzel nem azt akartam sugalmazni, hogy Barcsay közvetlenül ismerte volna Fox számára hozzáférhetetlen nyelven született pamfletjét vagy a bojkott mellett agítáló bármely más írást. Mégis elgondolkodtató, hogy *A' Kávéra* szövegét egy olyan eszme, a vásárlói/fogyasztói cinkosság gondolata zárja, amely az 1790-es évek előtt nem jellemző a rabszolgaság kérdését illető európai diskurzusban. Noha annak felderítése, hogy ez utóbbi milyen úton juthatott el Barcsayhoz, még további kutatásokat igényel, maga a tény, hogy a költemény a bűnben való részese-désként értelmezi a cukorral édesített kávé hörpölését, annak a 18. század utolsó dekádjában való keletkezését valószínűsíti.

Ugyancsak Barcsay versének 1790-es évekbeli (esetleg valamivel későbbi) keletkezését sejteti az „anglusok” európai cukor- és kávéimportban betöltött szerepének kiemelése. *A' Kávéra* szövege alapján úgy tűnhet, hogy a költemény keletkezésének idejében ez a nemzet volt a két termék kizárólagos exportőre és a rabszolgamunkán alapuló gyarmati gazdasági szisztéma legnagyobb haszonélvezője, amely a luxuscikkek kereskedelme által – a kameralista nézőpontból megfogalmazott vád szerint – nemcsak más országok anyagi javait szerezte meg, elszegényítve azokat, hanem elsődleges forrása volt annak a bűnnek is, amelyben az európai vásárlók a vers zárata szerint osztoznak az édes serkentő ital fogyasztása által. Barcsay költeményének az angolokat illető vádjai természetesen egyáltalán nem voltak alaptalanok, hiszen a nyugat-indiai brit gyarmatok valóban a kávé és cukor legnagyobb előállítói közé tartoztak a 18. század végén, az atlanti rabszolga-kereskedelemben pedig – noha annak kezdeményezői nem ők voltak – ekkor már hosszú ideje az övék volt a vezető szerep.⁸² A rendszer kizárólagos haszonélvezőiként és a bűnök egyedüli forrásaként való megnevezésük azonban nyilvánvalóan nem felelt meg a valóságnak; a felvilágosodás korában, ha igen eltérő mértékben is, több

⁸² L. pl. MANNIX – COWELEY 1973. 96. Ez természetesen a 18. századi olvasók számára is számos forrásból ismert lehetett. Thomas Clarkson becslése szerint az évi százezer főre taksált rabszolga-kereskedelem kétharmadát a britek bonyolították le az 1780-as években: „The total annual exportation from Africa, is estimated here at 100,00 men, two thirds of whom are exported by the British merchants alone.” – CLARKSON 1786. 94. André-Daniel Laffon de Ladebat a *Discours sur la nécessité...* című művében becsült számadatokat közölt az egyes nemzetek rabszolga-kereskedelemben való részesedéséről, amelyek a legutóbbi idők vonatkozásában abszolút angol túlsúlyt mutattak: LAFFON DE LADEBAT 1788. 33. Hasonló következtetésekre juthattak az *Histoire des deux Indes* atlanti rabszolga-kereskedelemnek szentelt tizenegyedik könyvének olvasói is: RAYNAL 1781. 6:1–178.

európai nemzet osztozott ugyanebben a bűnben és élvezte az abból származó anyagi előnyöket. Elképzelhető persze, hogy Barcsay ebben az esetben egyszerűen a korban jól ismert, az angolokat kereskedő népként azonosító nemzetkarakterológiai közhelyet alkalmazta, ahogy azt barátja és levelezőtársa, Orczy Lőrinc is tette a maga *Tokajba való érkezés télen* című költeményében.⁸³ Ebben a versben a Tisza szabályozási munkálatainak irányításával megbízott költő a feladat értelmével és sikeres elvégzésének lehetséges hatásaival kapcsolatos kételyeinek adott hangot. Úgy vélte, hogy noha a folyó szabályozása kétségkívül élénkíteni fogja a gazdaságot, hiszen bekapcsolja a területet a távolsági kereskedelembe, az anyagi haszon és jólét ettől várható növekedését mégis gyanakvással szemlélte: „Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság, / Úgy tartom, nem ebbenn áll igaz boldogság.” Az ide érkező kereskedő ugyan meg fogja vásárolni a tokaji bort, ám cserébe „majd tsipkét hoz Aszszonyink’ búbjára, / Drága árt fog vetni tsetsés portékára.” A külföldről érkező felesleges és drága áruk hazai piacon való megjelenésének pedig Orczy prognózisa szerint nem lehet más hatása, mint egyfelől a pénz kiáramlása, az ország és a lakosság elszegényedése („Mí tőlünk el viszi a’ haszonra valót, / Sok entzebentzével tsalja a’ pazarlót”), másfelől a hagyományos életmód és erkölcsök megváltozása:

Utóbb majd jobbágyunk meg veti a’ sarlót,
Hajós lesz, ’s nem fogja meg jární a’ tarlót.

Itt vagyon közöttünk a’ nagy vetekedés,
Illik e Magyarhoz tsalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölts vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ilyly vetélkedés?

Verse zárlatában ezért a költő a „kincsszerzés” vágyáról való józan lemondásra szólít fel, a már meglévő javakkal való megelégedést jelölve meg a valódi boldogság forrásaként:

Ha kitsiny határbann szívét szoríthatta,
Magábann a’ nagyra vágyódást fojthatta,
Kints szerzéstől józan elméjét el vonta,
Vélem, boldog sorsát ilyly Magyar meg fogta.

A Tisza-vidék világkereskedelemben való bekapcsolódásának esetére jövendőlt bajok okozójaként Orczy ugyanazt a nemzetet jelölte meg, amelynek *A’ Kávéra*

⁸³ BARCSAY – ORCZY 1789. 184–186.

szerzője a gyarmati gazdálkodáshoz kapcsolódó bűnöket tulajdonította: „Meg engedem, Anglus száll Tokaj’ tájára, / Az édes italból fel rak gályájára”. Lehetőséges ugyan, hogy Orczyhoz hasonlóan Barcsay is csupán a „kalmárnemzet” sztereotípiáját alkalmazta versében, ám a két költemény témája között fennálló jelentős eltérés ezt mégis valószínűtlenné teszi; míg a *Tokajba való érkezés télen* pusztán egy jövőbeli lehetőséget latolgatva használja az általánosan ismert nemzetkarakterológiai közhelyet, addig A’ Kávéra a fennálló helyzetet írja le, mégpedig, mint az eddigiekből kiderült, meglehetősen pontos jellemzéssel. (Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy Barcsay a korábban már idézett *A háborúskodás ellen* írt költeményében a rabszolga-kereskedelem tekintetében „bűnös nemzetekről” beszél, s az angolok mellett a hollandokat is megnevezi a szövegben.)

Amennyiben az „anglusok” kétszeri említését Barcsay versében mint a status quo-ra utaló referenciális állítást próbáljuk értelmezni, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy A’ Kávéra aligha készülhetett az 1790-es éveket megelőző időszakban. Noha a 18. század második felében a brit kolóniák kétségkívül a magyar költeményben említett két árucikk legjelentősebb előállítói közé tartoztak, sőt, területükön ebben az időszakban folyamatosan és dinamikusan növekedett azok produkciója,⁸⁴ ám egészen az 1780–1790-es évek fordulójáig a vezető szerep e tekintetben mégsem az övék, hanem az akkori világ cukornád- és kávétermelésének legjelentősebb központját, Saint-Domingue-ot is birtokló franciáké volt.⁸⁵ Mivel a francia korona alá tartozó gyarmatokon nagyobb volumenben és olcsóbban tudták előállítani⁸⁶ ezeket a terményeket, az azokat továbbexportáló anyaországi kereskedőin keresztül Franciaország uralta a kontinens piacait, míg az angolok ugyanebben az időszakban javarészt egyre növekvő belső fogyasztásukat elégítették ki saját kolóniáiik produktumaival.⁸⁷ A 18. század utolsó évtizedéig tehát a két élvezeti cikk „messzi nemzetekhez” való eljuttatása, illetve az azok kereskedelméből származó haszon lefölözése,

⁸⁴ A karibi cukortermelés és -export tekintetében folyó 18–19. századi francia–angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését l. Seymour Drescher *Econocide* című könyvének „French Sugar: ‘The Most Amazing Phenomenon’” és „Staple Production During the Caribbean Revolution” fejezeteit: DRESCHER 2010. 46–54., 76–91.

⁸⁵ Saint-Domingue-nak az 1790-es évekig az exportált cukor és kávé, valamint a kolónián élő rabszolgák száma tekintetében a brit gyarmatokat jóval felülmúló adatiról l. pl. DRESCHER 2009. 147–149.

⁸⁶ Vö. pl. DRESCHER 2010. 51–52.; STINCHCOMBE 1995. 120–122. A franciák előnyéről a magyar lapokból is tájékozódhattak a hazai olvasók. 1791 végén a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1774-es adatokra hivatkozva írta, hogy a nevezett évben óriási mennyiségű árut, „147,508000 font tzukrot; és 29700000 font kávé szállítottak ki a’ Frantziák S. Domingó-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentő a’ Frantziák a’ kávé és a’ tzukrot”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

⁸⁷ Erről l. pl. HARLEY 2015. 164., 173. Ugyanerről az egykorú irodalomban l. RAYNAL 1783. 7:238., 334–335.

más országok kincseinek „olvasztása” jóval inkább volt igaz a franciákra, semmint az „anglusokra”.⁸⁸

Míg Barcsay versének ez utóbbi állítása a 18. század második felének nagyobb részére értelmezve egyáltalán nem fedi a valóságot, annak utolsó évtizedétől kezdve, ha továbbra sem felelt meg ugyan teljes mértékben az igazságnak, mindenesetre közelebb került hozzá. A két termék előállításában és exportjában hosszú ideje fennálló francia előnynek ugyanis szinte egy csapásra véget vetett az 1791 augusztusának utolsó napjaiban kirobbanó saint-domingue-i rabszolga felkelés.⁸⁹ A területén folyó harcok miatt a gyarmat igen rövid idő alatt ültetvényeinek jelentős részét elvesztette, a termelés megakadása⁹⁰ pedig ellátási problémákat s azonnal érzékelhető áruhiányt és áremelkedést idézett elő Európa-szerte.⁹¹ A helyzet kínálta lehetőséget a nagy rivális Anglia természetesen azonnal kihasználta, és saját terményeit továbbexportálva igyekezett átvenni a kontinentális piacot a franciáktól.⁹² A gazdaságtörténeti kontextus felől olvasva Barcsay versét tehát úgy tűnik, hogy míg annak az angolok cukor- és kávékereskedelemben betöltött vezető szerepét sugalló szakasza az 1790-es éveket megelőzően inkább csak egy nemzetkarakterológiai közhely alkalmazásának tekinthető, addig ugyanezen dekád elejétől az abban rejlő állítás teljes mértékben igazzá ugyan nem, mindenesetre egyre inkább referenciális is értelmezhetővé válik. Ha ez nem is jelent megfellebbezhetetlen bizonyítékot A' Kávéra keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározását illetően, az utóbbi

⁸⁸ Ebben a vonatkozásban talán érdemes megjegyezni, hogy a korabeli magyar sajtóban nem találni olyan írásokat, amelyek kifejezetten a briteket vádolnák azzal, hogy a kávé vagy cukor kereskedelme által elszegényítenék az országot. Ellenben a *Magyar Hírmondó* egyik, éppen a termék árának emelkedése miatt a közönséget annak vásárlásáról lebeszélni igyekvő szerzője megjegyezte, hogy a „Kávé ital bizonynyal nem az Eleinkről szállott reánk Magyarokra örökségben; hanem a' Frantziák és Németek szoktattak reá bennünket”. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278.

⁸⁹ Az eseményről, illetve annak előzményeiről és utóhatásairól l. pl. BLANCPAIN 2016. 57–124.; J. NAGY 2012; DRESCHER 2009. 146–180.; valamint l. a *The World of the Haitian Revolution* című kötet tanulmányait: GEGGUS – FIERING 2009.

⁹⁰ A saint-domingue-i export 18. század utolsó évtizedében történt jelentős visszaesését érzékeltető számadatokat l. pl. BLANCPAIN 2016. 108.

⁹¹ A saint-domingue-i helyzet alakulásáról, illetve annak az európai piacokra gyakorolt hatásáról, valamint az áruhiány és drágaság miatt Franciaországban kirobbanó „cukorlázadásokról” a hazai lapok is rendszeresen beszámoltak. Vö. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671.; nov. 25., 688.; dec. 2., 720.; dec. 9., 747.; dec. 16., 784.; dec. 20., 796.; *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488; dec. 2., 1520–1521.; dec. 6., 1538.; dec. 23., 1612.; 1792. febr. 3., 157.; febr. 10., 190–191.; febr. 14., 207.; febr. 28., 268.; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55.; febr. 3., 176.; febr. 17., 241.; febr. 28., 294.; márc. 4., 286.; márc. 6., 301. A két termék drágulásának egykorú irodalmi dokumentuma Nagy János verses dialógusa: NAGY 1792. A franciaországi cukorlázadásokról l. pl. RUDÉ 1967. 95–98.

⁹² Vö. pl. DRESCHER 1986. 8–10.; DRESCHER 2009. 169–180. A kialakult helyzet legnagyobb nyertese a brit gyarmatok közül Jamaica lett. A kolónia, átvéve Saint-Domingue korábbi vezető pozícióját, a 19. század első évtizedében a kávé és cukor legnagyobb exportőre volt. L. DRESCHER 2009. 170.

megoldás mindenestre inkább harmonizál a költemény status quóról adott leírásának precizitásával.

Hasonlóan áll a helyzet a vers zárlatával is: „A' bölcs iszonyodik, látván, egy csészéből / Mint hörpöl ő is részt Anglusok' bűnéből”. A rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem kifejezetten *angol nemzeti bűnként* vagy *szégyenként* való megnevezése a 18. század végén nem ment ritkaságszámba, nem utolsó sorban a brit szigeteken ekkoriban megerősödő és egyre aktívabbá váló abolicionista mozgalom tevékenységének betudhatóan. Az 1770-es évektől kezdődően számos olyan prózai és verses szöveg látott napvilágot, amely az anyagi haszon megszerzése érdekében elkövetett gaztetteket, a maga szabadságával kérkedő, ám másokat jogaitól és emberi méltóságuktól megfosztó nép hipokrita viselkedését – nyílt vagy burkoltabb formában – mint a teljes közösség vétkét tárta olvasói szeme elé.⁹³

Az emberkereskedelemre és rabszolgatartásra mint angol nemzeti bűnre utaló gondolatmenetekkel – ugyancsak a brit abolicionizmus megerősödésének betudhatóan – az 1780-as évek végétől kezdve már a magyar újságolvasók is találkozhattak. A mozgalom 1787-es országos aláírásgyűjtő kampánya és az ennek nyomán a parlament elé kerülő petíciók tömege első ízben kényszerítette rá az angol törvényhozást, hogy megvitassa a rabszolga-kereskedelem betiltásának lehetőségét. Az ekkor és (mivel az úgy a jelentős társadalmi támogatottság ellenére a parlamenti szavazásokon rendre elbukott a 18. század utolsó éveiben) a következő évtizedben a kérdésről folytatott vitákról a magyar lapok is beszámoltak. Tudósításaikból a korabeli olvasók jellemzően az „ördögi és átkozott [...] kereskedésnek el törléséért” szót emelő abolicionisták álláspontját és érveit ismerhették meg részletesebben. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 májusában írt arról a két napig tartó „vetélkedésről”, amelynek során az abolíciót pártoló képviselők „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a' vallás', a' józan okosság', 's az emberiség' nevében, a' *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsőségére, 's valóságos hasznára”. A cikk külön kitért a miniszterelnök, William Pitt beszédére, aki a rabszolga-kereskedelem betiltását „az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak” ügyével azonosította, s kijelentette, hogy míg egy ezt támogató döntéssel a testület a brit törvényhozás becsületét mentheti meg, az ellenkező esetben tulajdon gyalázatát fogja „bé írni a' Krónikákba: hogy még a' következő századoknak is úndorodást okozhasson

⁹³ Jó példa erre a *Wrongs of Africa* című terjedelmes költemény első részének zárlata: „Blush ye not / To boast your equal laws, your just restraints, / Your rights defin'd, your liberties secur'd, / Whilst with an iron hand ye crush to earth / The helpless African; and bid him drink / That cup of sorrow, which yourselves have dash'd / Indignant, from oppression's fainting grasp? / – O Britain! jealous of thy private rights, / Like some fond mother, with a partial eye [...]” – ROSCOE 1788. 32. Hasonló gondolatmenettel indul Hannah More ugyanebben az évben született verse is: MORE 1788.

a' mi határozásunk”⁹⁴ A rabszolga-kereskedelem rémségeit és az ültetvényeken dolgozó emberek szenvedéseit legbővebben és legérzékletesebben előadó korabeli cikk szintén a brit parlamenti vitákhoz kapcsolódott. A *Magyar Hirmondó* 1792-es évfolyamában napvilágot látott írás az abolíció – a felsőházi szavazáson nem sokkal korábban ismételten elbukó – ügyének háttérét kívánta bemutatni a kérdésben tájékozatlanabb olvasói számára, „a' kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”⁹⁵ A közlemény szerzője, aki csupán néhány oldalon, ám igen hatásosan mutatta be közönségének, hogy a „Szeretse-
nekkkel való kereskedés, és bánás miből álljon”, ugyan nem nevezte meg forrásait, szövegében azonban jól azonosíthatók Thomas Clarkson korábban hivatkozott abolicionista alapművének egyes passzusai.⁹⁶

Az angol abolicionizmus tömegmozgalommá fejlődése ellenére sem hozta meg a várt politikai eredményt a 18. század végén; az emberkereskedelem betiltására 1807-ben, a brit gyarmati rabszolgaság eltörlésére pedig csak 1833-ban került sor. A Barcsay versében felemlített bűnűktől a költő életében nem szabadultak meg az „anglusok”. E bűnben persze nem egyedülként részesedtek, ám az 1790-es évek eseményei mégis olyan helyzetet teremtettek, amely ha nem is a rabszolgaság egyetlen, mindenesetre legelkötelezettebb fenntartóiként tüntette fel őket. A korabeli magyar újságolvasók is értesülhettek arról, hogy Dánia 1792-ben (ugyan tíz év türelmi idővel) betiltotta a rabszolga-kereskedelmet,⁹⁷ megelőzve ezzel az annak lehetőségéről elsőként tárgyaló brit törvényhozást. A nagy rivális Franciaország a politikai átalakulás ellenére egy ideig nem tett érdemi lépéseket az ügyben. Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* nem szüntette meg sem az emberkereskedelmet, sem a gyarmati rabszolgaságot. A kérdésről olykor szenvedélyes kirohanásokkal tarkított viták folytak a Nemzetgyűlésben. Robespierre 1791. május 13-án a szabadság és emberi jogok eszméjével, s így az alkotmánnyal ellentétesnek mondta a rabszolgaság létezését, az azt fenntartó törvényhozó testületet pedig a mindezekbe vetett hit hiányával vádolta meg, majd a szabadság és becsület nevében követelte a Nemzetgyűléstől, hogy az ültetvényesek érdekeire és fenyegetéseire való tekintet nélkül, bármi áron számolja fel a szégyenletes intézményt.⁹⁸

⁹⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.

⁹⁵ *Magyar Hirmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

⁹⁶ A cikk több helyén is azonosíthatók Clarkson művének egyes részletei. Ezek közé tartoznak pl. a „fekete Fejedelmek” alattvalóik elfogására alkalmazott módszereit ismertető vagy a családok szétszakításának embertelenségét és az ültetvényeken folyó élet sanyarúságát bemutató részek. Vö. CLARKSON 1786. 119., 122., 132., 138–155. Kérdéses persze, hogy a magyar szerző milyen forrás(ok)ból dolgozhatott. Noha az eredetileg latinul írt értekezésnek már 1789-ben megjelent a francia fordítása is (CLARKSON 1789.), a legvalószínűbb talán, hogy egy (esetleg több), az abolicionista mozgalmat ismertető, idegen nyelvű újságcikk átvételéről van szó ebben az esetben.

⁹⁷ Vö. *Magyar Hirmondó*, 1792. márc. 23., 430.; ápr. 24., 588.

⁹⁸ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1791. máj. 15., 560.

Az abolíció ügye egy ideig a köztársaság alatt sem szerzett többséget a törvényhozásban. 1794 februárjában azonban a Nemzetgyűlés egyetlen rövid dekrétumban eltörölte (a világon elsőként) a rabszolgaságot a francia kolóniákon.⁹⁹ A fontos aktusról természetesen a hazai lapok egykorú olvasói is értesülhettek. A *Magyar Hírmondó* február 21-én közölt szűkszavú, de az ugyanerről az eseményről a *Moniteurben* olvasható cikkel tartalmában megegyező tudósítást. A történések lényegét igen tömören összefoglaló magyar szöveg szerint „szabadságot végzett a’ Frantzia Nemzet-Gyűlés minden Szeretseneknek, a’ kik Európán kívül való birtokaiban találtnak a’ Köz-Társaságnak”. A *Magyar Hírmondó* beszámolt arról a megrendítő jelenetről is, amikor a rabszolga-felszabadítást kimondó dekrétum elfogadása után egy, a teremben tartózkodó „Szeretsen asszony” a nagy öröm okozta lelkesedéstől elájult. De nem maradtak ki belőle Danton méltató és figyelmeztető szavai sem; az aktussal a saját szabadságát kivívó nemzet a szabadság áldását az Újvilágra is kiterjeszti, ám e hirtelen elnyert szabadság veszélyes is lehet, nagyon körültekintően kell tehát eljárni a törvény végrehajtása során.¹⁰⁰

Bár a konvent döntését jóval inkább a más hatalmak (az angolok és spanyolok) által fenyegetett gyarmatok megtartásának katonai és gazdasági szempontjai, semmint morális megfontolások motiválták,¹⁰¹ s annak számos kolónián nem is tudott érvény szerezni a fiatal köztársaság, ám a dekrétumot mint a (nemzeti) büntől való megszabadulást és a humánus győzelmét értelmezték a korabeli francia szövegek, amelynek útjában más népek – mindenekelőtt az angolok – kapzsisága és gonoszsága áll csupán.

Így érvelt az 1798-ban a *Moniteurben* napvilágot látott *Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l’abolition de l’esclavage et de la traite des nègres* (Az angoloknak és franciáknak a rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem eltörlésével kapcsolatos elvei és magatartása) című cikk szerzője is, aki mindenekelőtt a két nemzet az abolíció ügyében mutatott viselkedésének ellentétes voltára és erkölcsi karakterük ebből kirajzolódó különbségére kívánt rávilágítani. Míg a francia nemzeti konvent egyetlen határozott állásfoglalással felszámolta a rabszolgaságot a fiatal köztársaság gyarmatain, mondja a cikk, a britek hosszú

⁹⁹ A rabszolga-kereskedelem kérdéséről a dekrétum szövege nem szólt: „La Convention Nationale déclare que l’esclavage des Nègres dans toutes les Colonies est aboli ; en conséquence elle décrète que les hommes, sans distinction de couleur, domiciliés dans les colonies, sont citoyens Français, & jouiront de tous les droits assurés par la constitution.” („A Nemzeti Konvent deklarálja, hogy a négerek rabszolgasága valamennyi gyarmaton eltöröltetett; következésképpen kijelenti, hogy a gyarmatokon élő emberek, borszínre való tekintet nélkül, francia polgárok és élvezik az alkotmányban biztosított valamennyi jogot.”) A dekrétum szövegét l. pl. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1794. febr. 5., 554.

¹⁰⁰ Vö. *Gazette nationale ou Le Moniteur universel*, 1794. febr. 5., 554.; *Magyar Hírmondó*, 1794. febr. 21., 252–253.

¹⁰¹ Vö. BLANCPAIN 2008. 67–71.

évek óta tárgyalnak a kérdésről, ám az ültetvényeseket védve és saját jólétüket féltve mindeddig nem hozták meg a szép szólamok szintjén egyébként oly igen szánt rabszolgák sorsát megkönnyítő törvényeket. A szerző különös haraggal kelt ki az ellen, hogy az angol miniszterelnök, az ifjabb Pitt azokról a bajokról merészel beszélni, amelyeket a feketék rabszolgasága az angoloknak okoz. A kormányfőt, a parlamentet, sőt egész Britanniát képmutatással vádoló cikkíró szarkasztikus megjegyzéseiben olykor a Barcsay-vers képeihez hasonló fordulatokkal élve ostrozta az angol nemzeti bünt:

Le maître des esclaves est-il malheureux lorsqu'il recueille les productions des colonies, quoique trempées de la sueur et du sang de ces infortunés? [...] La Nation en général ne paraît pas malheureuse en jouissant des fruits du meurtre et du brigandage. (Boldogtalan-e a rabszolgák gazdája, amikor begyűjti a kolóniák termését, bár az e szerencsétlen emberek verejtékével és vérével van átitatva? [...] A nemzet általában nem tűnik boldogtalanának, ha a gyilkosság és a rablás gyümölcseit élvezheti.)¹⁰²

A francia propaganda nem volt alaptalan, hiszen a helyzetet az angolok valóban gazdasági előnyük növelésére, gyarmatbirodalmuk bővítésére használták, a franciáktól újonnan elfoglalt területeken pedig azonnal visszaállították a rabszolgaság intézményét.¹⁰³ Minderről az 1790-es évek magyar sajtójának olvasói is meggyőződhetek. A *Magyar Hírmondó* a Martinique 1794 tavaszán történt angolok általi elfoglalása után foganatosított intézkedések között sorolta fel, hogy a franciák felszabadította „Szeretsen-szolgák vissza-térnek a' magok Uraikhoz”.¹⁰⁴ Port-au-Prince nyár eleji bevétele után a hazai közönség a hadműveletet irányító angol parancsnok proklamációjának fordítását is elolvashatta, amely biztosította Saint-Domingue lakosait arról, hogy az „Ánglusoknak se magok-viseletekben, se törvényeikben nints olyan semmi, a' mit *El-nyomónak* lehetne mondani”. A „hírdetvény” mégis arra szólította fel a néhány hónappal korábban született dekrétummal felszabadított rabszolgákat, hogy mondjanak le szabadságukról:

A' Szeretsenek, kik olly sok ideig valának tsalatott tárgyaik a' Komisszáriusok' gonosz praktikáiknak: meg fognak rövid időn győztettni a' felől, hogy az Ánglusok utállják a' hamisságot, és tsalárdkodást: 's bízván a' *Britannus* Népnek nemes-lelkűségéhez, vissza-térnek önnön Uraikhoz; le-teszik

¹⁰² F... 1798. 782–783.

¹⁰³ Erről az időszakról, elsősorban a brit abolícionizmus alakulástörténetének perspektívájából, l. DRESCHER 1986. 89–110.

¹⁰⁴ *Magyar Hírmondó*, 1794. máj. 13., 687.

fegyvereiket, és élnek azokkal a' hasznokkal, melyeket egy szorgalmas életből lehet reményleni. Az ő mostani szenvedéseik hamarjában meg-orvosoltatnak, és a' törvények óltalmazni fogják őket, a' kegyetlenkedés és szorongatás ellen.¹⁰⁵

Az 1795-ben a *Magyar Hírmondó* arról tudósította olvasóit, hogy „[r]ablóhajókat fel-állítani az Ánglusok ellen, minden *Frantzia* Polgároknak meg-engedte a' Nemzeti-gyűlés”, illetve, hogy a francia hadihajók az afrikai partoknál „74 Ánglus hajókat tettek [...] tenkre; tizenhétezer Szeretsen rab-szolgaikat az Anglusoknak, szabadon bocsátottak”.¹⁰⁶ A következő év elején ugyancsak a *Magyar Hírmondó*-ban látott napvilágot az a *Hazai szeretet példája* című rövid írás, amely a lehető legjobb színben tünteti fel a rabszolgaság eltörléséért küzdő (kalózkodó) franciák emberiségét:

Egy frantzia rabló-hajónak a' Gazdája, kinek neve *Renaudet*, két Ánglus hajókat kapott el a' múltt esztendőben, melyek között az egyiken kétszázötven; a' másikon pedig kétszáz Jobbágy Munkásoknak való Szeretsenek voltak. Ha vagy *Dániához* tartozó, vagy más neutrális Szigetekbe vitte volna *Renaudet* ezen nyereségét: meg-kapott volna legalább-is nyóltzvanezer tallért, négyszáz jó korabeli Szeretsenekért: de még se' vitte, hanem egyenesenn, S. *Domingó* Szigetébe ment vélek, 's ott meg-ajándékozta Őket szabadsággal. *Frantzia* Generális *Rigaud* által, húszezer lívert adatott a' Közönséges-Társaság annakutánna *Renaudet*nek, azért: hogy tartotta az útonn, az említett Szeretseneket: kik között a' már emberkoriak, jó földeket kaptak magoknak mivelésre: a' gyermekek pedig, hogy jó nevelést vehessenek ki-osztódnak a' tehetősebb Lakosok között.¹⁰⁷

A rabszolgaság és az emberkereskedelem mint kifejezetten „anglus bűn” képzetét az 1790-es évek közepétől a brit parlamentből érkező hírek még inkább megerősíthették. 1794 májusának végén a *Magyar Kurir* arról számolt be olvasóinak, hogy az angol törvényhozás újfent megtárgyalta „a' természettel, és emberiség jussáival ellenkező” emberkereskedelem ügyét, amelynek – jegyezte meg elítélően a cikk szerzője – „még most is több pártfogói találtattak mind a' felső, mind az alsó parlamentomban, mint ellenkezői”. Ez utóbbiak számos erős érvet hoztak fel az abolíció mellett. Megkíséreltek a nemzeti önérzetre hatni, elmondva, hogy „nem illik egy meg világosodott nemzethez ember felebaráttáival, mint a' vásárra hajtott

¹⁰⁵ *Magyar Hírmondó*, 1794. aug. 8., 198–199.

¹⁰⁶ *Magyar Hírmondó*, 1795. aug. 28., 280–281.

¹⁰⁷ *Magyar Hírmondó*, 1796. febr. 26., 256.

barmokkal kereskedni”. De hivatkoztak a hosszú távú brit politikai és gazdasági érdekekre is, mivel álláspontjuk szerint „valameddig ez a természeti törvénnyel ellenkező kereskedelem el nem töröltetik”, addig nincs remény a franciáktól újonnan elfoglalt gyarmatok megtartására, és végül „az örökös raboskodó szolgálatra sententziáztatott emberek fogják a Britanniai birodalomnak erős oszlopait meggyengíteni, sőt össze is törni”. Ellenfeleik, a „szokásbeli kereskedelem pártfogói” részben gazdasági érvekre hivatkozva, részben súlyos politikai vádakat megfogalmazva – miszerint „egyedül a Jakobinusi indulattal bírók, és azoknak principiumaitak terleszteni kívánók sürgetik” a rabszolga-kereskedelem végleges betiltását – verték vissza az indítványt. „És így a hosszas vetélkedésnek csak a leve a következő, hogy az Afrikai bódogtalan szeretsenekkel való kereskedelem tovább is fennmaradjon.”¹⁰⁸ 1794 szeptemberében öt francia hajó megtámadta az angol Sierra Leonét, kereskedőhajókat fogtak el, felgyújtották az angolok házait és raktárait, de a várost a „Szabad-fekete-lakosoknak kérésére” megkímélték. „Ezen történet alkalmatosságával, jól viselték magokat a Szeretsenek”, mondta az alsóházban az abolíció élharcosa, William Wilberforce, „új indító okul szolgálhat tehát ez is, a Szeretsenek sorsának könnyebbítésére; és az azokkal, mint valamelyik oktan állatokkal való kereskedelemnek, a jövő 1796-dik esztendő első napjával lejendő félbe-szakasztására”. A szónok a beszámoló szerint további érveket is felhozott az általa képviselt ügy mellett, például azt,

hogy a Frantzia Kolóniákbéli Szeretseneknek fel-szabadíttatásából már is nem kevés vesztesége keletkezett *Ángliának*, és hogy egy olly emberiséggel ellenkező Kereskedelem folytatása mellett, mint a minémű a Szeretsenekkel való, lehetetlen reményleni Isten áldását [...].¹⁰⁹

1796 februárjában szintén Wilberforce volt az, aki az „*Afrikai Szeretsenekkel, mint barmokkal való kereskedést; és Azoknak rabszolgaságban való tartását [...]: mint a Religióval; az igazgatásbeli böltsességgel; és az emberi természetnek minden jussával ellenkező dolgot*” ismét felhozta a parlamentben. Felszólalásában a törvényhozó testület szemére vetette, hogy noha 1792-ben „olly Végzést hozott [...], hogy 1796-dik esztendőnek első Janiáriussával vége legyen az említett Szeretsenekkel való embertelen bánásnak”, a határidő elérkeztevel mégsem teljesítette vállalását. Wilberforce szerint, ha a parlament nem váltja be ígéretét, félt, hogy „fel ne támadjanak a Szeretsenek, kik között már is sok ezeret hódítottak az által magok részére a Frantziák: hogy szabadokká tették őket”. Az utókorunk és „a később idejű Histórikusok”-nak a két nép rabszolgaság ügyében mutatott

¹⁰⁸ *Magyar Kurir*, 1794. máj. 30., 649–650.

¹⁰⁹ *Magyar Hírmondó*, 1795. márc. 27., 421–422.

viselkedését illető ítéletére hivatkozva az angol nemzet szégyeneként és bűneként utalt annak fenntartására:

midőn e' mostani időbéli két Nagy Nemzeteket fogják le-írni, a' kik között eggyik, melly azzal vádoltatik, hogy rendeletlenséget [sic!], 's boldogtalansággal egybe-kötetett zűrzavart okozott az Emberek között, szabadságot ajándékoz az Áfrikánusoknak; a' másik ellenben, melly a' Vallásnak; a' jó erkölcsöknek; és az igazságnak fenn-tartatásáért mondja magát hadakozni, meg nem szűnik kegyetlenséget 's igazságtalanságot űzni, nagy számú Embertársai ellen, tsak azért hogy Áfrikában született Azok, és más színűek mint Ő.¹¹⁰

Wilberforce indítványa (amit Pitt is támogatott) mégis többséget szerzett, így lehetsége nyílt rá, hogy más képviselők segítségével „Végzés-formát (*Billt*) készíthessen, 's vihessen bé a' Gyűlésbe, a' Szeretsenekkel való mostani bánás' módjának örökre való el-törléséről”.¹¹¹ Hamarosan kiderült azonban a magyar újságolvasók számára, hogy az angol nemzet lelkiismeretét terhelő büntől való megszabadulás újabb halasztást szenved. „A' Szeretsenekkel mint barmokkal való Kereskedésnek el-törlése erántt hozandó Végzést hatalmasan sürgette maga Pitt minister is a' múltt Kedden”, írta a *Magyar Hírmondó*, ám „ezen köz-hasznú ügy még se' győzedelmeskedheték ez úttal is”; a voksolásnál – ha kevéssel is – alul maradó javaslat tárgyalása újabb négy hónappal kitolódott.¹¹² És ez még hosszú ideig így folytatódott. 1799 nyarán még mindig erről vitatkoztak a felsőházban, számolt be a *Magyar Kurir*.¹¹³

A Franciaországban 1794 februárjában kihirdetett dekrétum csupán nyolc éven keresztül maradt hatályban. 1802-ben Napóleon visszaállította a rabszolgaságot a köztársaság kolóniáin, és hadjáratot indított a Saint-Domingue-ot irányító Toussaint Louverture ellen,¹¹⁴ a rabszolgák végleges felszabadítására pedig – tizenöt évvel lemaradva az angoloktól – csak a második köztársaság alatt, 1848-ban került sor.¹¹⁵ Az 1790-es évek közepétől szűk egy évtizedig a gyarmatbirodalmának bővítésére törekvő Anglia riválisával szemben mégis mint az abolíció legnagyobb ellenzője, a rabszolgaság anyagi érdekektől és hatalmi ambícióktól vezérelt eltökélt fenntartója (és visszaállítója) tűnhetett fel az európai közvélemény szemében. Talán ez a helyzet jelenthette a Barcsay-vers „anglus” bűnének referenciáját is.

¹¹⁰ *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–369.

¹¹¹ *Magyar Hírmondó*, 1796. márc. 22., 368–370.

¹¹² *Magyar Hírmondó*, 1796. ápr. 12., 470.

¹¹³ *Magyar Kurir*, 1799. aug. 2., 155.

¹¹⁴ Erről l. pl. BLANCPAIN 2016. 95–124.; NAGY 2012. 95–117.

¹¹⁵ A két rabszolga-felszabadítás összehasonlító elemzését l. BLANCPAIN 2008.

Rövidítések

- BADINTER – BADINTER 1988 BADINTER, Elizabeth – BADINTER, Robert: Condorcet: Un intellectuel en politique (1743–1794). Paris, 1988.
- BAGHDIA NTZ-McCABE 2015 BAGHDIA NTZ-McCABE, Ina: A History of Global Consumption 1500–1800. London – New York, 2015.
- BARCSAY 1933 BARCSAY Ábrahám: Barcsay Ábrahám költeményei. Szerk. Vajóth Géza. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 25.) Budapest, 1933.
- BARCSAY–ORCZY 1789 [BARCSAY Ábrahám – ORCZY Lőrinc]: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789.
- BIONDI 2010 BIONDI, Carminella: D’Oroonoko d’Aphra Behn à Zoflora ou la bonne négresse de Picquenard: Métamorphose de l’héroïne noire dans le roman français du 18e siècle. In: Littérature et esclavage: 18e–19e siècles. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 29–38.
- BLANCPAIN 2008 BLANCPAIN, François: Les abolitions de l’esclavage dans les colonies françaises (1793–1794 et 1848). In: Haïti 1804: Lumières et ténèbres; Impact et résonance d’une révolution. Éd. Hoffmann, Leon-François – Gewecke, Frauke – Fleischmann, Ulrich. Madrid – Frankfurt am Main, 2008. 63–83.
- BLANCPAIN 2016 BLANCPAIN, François: Histoire de Saint-Domingue, Haïti (Martinique, Guyane, 2016.
- CAREY 1996–2023 CAREY, Brycchan (Ed.): Poems Against Slavery. In: Brycchan Carey: *brycchancarey.com*, 1996–2023. <https://brycchancarey.com/slavery/poetry.htm>. (letöltve: 2025. 04. 26.)
- CHARARA 2005 Fictions coloniales du 18e siècle: Ziméo – Lettres africaines – Adonis, ou le bon nègre, anecdote coloniale. Éd. CHARARA, Youmna. Paris, 2005.
- CLARKSON 1786 CLARKSON, Thomas: An Essay on the Slavery and Commerce of the Human Species, Particularly the African. London, 1786.
- CLARKSON 1789 CLARKSON, [Thomas]: Essai sur les désavantages politiques de la traite des nègres. [Neufchatel], 1789.
- CONDORCET 1781 [CONDORCET, Nicolas de], M. SCHWARTZ: Réflexions sur l’esclavage des nègres. Neuchâtel, 1781.
- DANON 2010 DANON, Rachel: Les tensions dans Ziméo de Saint-Lambert: Apologie du droit de résistance ou d’un esclavage à „visage humain”? In: Littérature et esclavage: 18e–19e siècles. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 61–73.
- DAVIS 1999 DAVIS, David Brion: The Problem of Slavery in the Age of Revolution, 1770–1823. New York – Oxford, 1999.
- DÖBRENTÉI 1814 DÖBRENTÉI Gábor: Barcsay Ábrahám. *Erdélyi Múzeum* 1. (1814) 17–33.
- DRESCHER 1986 DRESCHER, Seymour: Capitalism and Antislavery: British Mobilization in Comparative Perspective. London, 1986.

- DRESCHER 2009 DRESCHER, Seymour: Abolition: A History of Slavery and Antislavery. Cambridge – New York, 2009.
- DRESCHER 2010 DRESCHER, Seymour: Econocide: British Slavery in the Era of Abolition. Chapel Hill, 2010.
- DUCHET 1995 DUCHET, Michèle: Anthropologie et histoire au siècle de lumières. Paris, 1995.
- EGYED 1998 EGYED Emese: Levevék fejemről Múzsák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete. Kolozsvár, 1998.
- EGYED 2001 EGYED Emese: Barcsay Levelei Orczyhoz. In: Barcsay Ábrahám: Mennyei barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789). Szerk. Egyed Emese. (Erdélyi Tudományos Füzetek 236.) Kolozsvár, 2001. 5–35.
- F... 1798 F...: Principes et conduite des Anglais et de Français, relativement à l'abolition de l'esclavage et de la traite des nègres. Gazette nationale ou Le Moniteur universel. 1798. ápr. 4., 782–783.
- FOX 1791 [Fox, William]: An Address to the People of Great Britain, on the Propriety of Abstaining from West India Sugar and Rum. Birmingham, 1791.
- FRANKLIN 1888 FRANKLIN, Benjamin: The Complete Works 8. Ed. Bigelow, John. New York – London, 1888.
- GEGGUS – FIERING 2009 The World of the Haitian Revolution. Eds. Geggus, David Patrick – Fiering, Norman. Bloomington, 2009.
- HARLEY 2015 HARLEY, Knick: Slavery, the British Atlantic Economy, and the Industrial Revolution. In: The Caribbean and the Atlantic World Economy: Circuits of Trade, Money and Knowledge, 1650–1914. Eds. Leonard, Adrian B. – Pretel, David. London, 2015. 161–183.
- HELVÉTIUS 1776 HELVÉTIUS, [Claude-Adrien]: De l'esprit. 2. In: Oeuvre complètes de M. Helvétius 1–2. London, 1776.
- HILLIARD D'AUBERTEUIL 1776 HILLIARD D'AUBERTEUIL, Michel René: Considérations Sur L'État Présent De La Colonie Francaise De Saint-Domingue. 2. Paris, 1776.
- J. NAGY 2012 J. NAGY László: Forradalom az Antillákon: Haiti 1789–1804. Szeged, 2012.
- JURT 2020 JURT, Joseph: La lutte des écrivains contre l'esclavage dans la France prérévolutionnaire: De Prévost à Condorcet. In: Sklavenaufstände in der Literatur – Les Révoltes d'esclaves dans la littérature. Éd. Ueckmann, Natascha – Weiershausen, Romana. Berlin, 2020. 39–62.
- KISBÁN 1987 KISBÁN Eszter: „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...”: A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. In: Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. Szerk. Bodó Sándor – Petercsák Tivadar. Eger, 1987. 239–264.
- KISBÁN 1988 KISBÁN Eszter: A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnographia* 99. (1988) 149–177.

- LAFFON DE LADEBAT 1788 LAFFON DE LADEBAT, André-Daniel: Discours sur la nécessité et les moyens de détruire l'esclavage dans les colonies. Bordeaux, 1788.
- LÉVAI 2020 LÉVAI Csaba: A förtelmes kereskedelem: A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában. Budapest, 2020.
- MANNIX – COWLEY 1973 MANNIX, Daniel P. – COWLEY, Malcolm: Fekete elefántcsont: Az atlanti rabszolgakereskedelem története 1518–1865. Budapest, 1973.
- MERCIER 1772 [MERCIER, Louis-Sébastien]: L'an deux mille quatre cent quarante: Rêve s'il en fut jamais. London, 1772.
- MIDGLEY 2005 MIDGLEY, Clare: Women against Slavery: The British Campaigns, 1780–1870. London – New York, 2005.
- MILLER 2008 MILLER, Christopher L.: The French Atlantic Triangle: Literature and Culture of the Slave Trade. Durham – London, 2008.
- MORE 1788 MORE, Hannah: Slavery. London, 1788.
- MORRIS 2019 MORRIS, Jonathan: Coffee: A Global History. London, 2019.
- NAGY JÁNOS 1792 NAGY János: Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony, Az az: A' Kávénak és Nádméznek Drágasága. *Magyar Hírmondó*, 1792. júli. 24., 129–135.
- O'DEA 2010 O'DEA, Michael: Qu'entend-on par esclavage au 18e siècle? Voltaire, Rousseau, Diderot. In: *Littérature et esclavage: 18e–19e siècles*. Éd. Moussa, Sarga. Paris, 2010. 39–49.
- RAYNAL 1781 RAYNAL, Guillaume-Thomas: Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes. 6. Genf, 1781.
- RAYNAL 1783 RAYNAL, Guillaume-Thomas: Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes. 7. Genf, 1783.
- ROSCOE 1788 [ROSCOE, William]: Wrongs of Africa. London, 1788.
- ROUSSEAU 2018 ROUSSEAU, Jean-Jacques: Julie ou la Nouvelle Héloïse. Paris, 2018.
- RUDÉ 1967 RUDÉ, George: The Crowd in the French Revolution. Oxford, 1967.
- STINCHCOMBE 1995 STINCHCOMBE, Arthur L.: Sugar Island Slavery in the Age of Enlightenment: The Political Economy of the Caribbean World. Princeton, 1995.
- SZŐKE 1974 SZŐKE György: Barcsay Ábrahám: A kávéra: Egy költemény és eszmetörténeti háttere. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Tarnai Andor – Szauder József. Budapest, 1974. 765–779.
- TOPIK 2000 TOPIK, Steven C.: Coffee. In: *The Cambridge World History of Food*. Eds. Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneè Cambridge, 2000. 641–653.
- VOLTAIRE 1792 VOLTAIRE: Essai sur les mœurs et l'esprit des nations. In: *Oeuvres de Voltaire* 5. Paris. 1792.

- VOLTAIRE 1955 VOLTAIRE: Candide vagy az optimizmus. Ford. Gyergyai Albert.
In: Voltaire: Kisregények. Budapest, 1955. 127–228.
- WALVIN 2017 WALVIN, James: Slavery in Small Things: Slavery and Modern
Cultural Habits. Gloucester, 2017.
- WALVIN 2019 WALVIN, James: How Sugar Corrupted the World: From Slavery
to Obesity. London, 2019.

A hivatkozott 18–19. századi időszak kiadványok jegyzéke

- Erdélyi Muzéum 1814
Gazette nationale ou Le Moniteur universel 1791; 1794; 1798
Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790–1791
Magyar Kurir 1790–1792; 1794; 1799
Magyar Hírmondó 1780–1781; 1792; 1794–1796
Minden Gyűjtemény 1789–1790; 1792

Szerzőink

Dr. Balatonyi Judit, tanszékvezető-helyettes adjunktus, PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék

Dr. habil. Barabás Gábor, egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék

Dr. habil. Böhm Gábor, tanszékvezető egyetemi docens, PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék

Dr. Erát Dávid, adjunktus, PTE BTK Társadalom- és Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék

Dr. habil. Glied Viktor, egyetemi docens, PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

Dr. Happ Zsuzsa, tanársegéd, PTE BTK Pszichológia intézet, Személyiség- és Egészségpszichológia Tanszék

Dr. habil. Laczkó András, adjunktus, PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék

Tislér Ádám, tanársegéd, PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék

